

**КЫРГЫЗСКО-РОССИЙСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ.
Б.Н.ЕЛЬЦИНА**

На правах рукописи
УДК: 80/81:811.111:811.512.154

ХАБИБУЛЛАЕВА НАЗГУЛЬ ЗУЛУМБЕКОВНА

**ПЕРЕВОДНОЕ ВОССОЗДАНИЕ КОНЦЕПТА «ПРОСТРАНСТВО» В
АНГЛИЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ**

530003 Перевод и переводоведение
профиль «Теория и практика перевода»

диссертация на соискание ученой степени доктора философии PhD

Научные руководители:

д.ф.н., профессор Найманова Ч.К.
к.ф.н., доц. Бакирова А. А.

Бишкек-2025

**Б.Н.ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

УДК: 80/81:811.111:811.512.154

Хабибуллаева Назгуль Зулумбековна

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ «МЕЙКИНДИК»
КОНЦЕПТИ ЖАНА АНЫН КОТОРМОДО БЕРИЛИШИ**

530003 Котормо жана котормо таануу

«Котормонун теориясы жана практикасы» профили

PhD доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

Илимий жетекчилер:

ф.и.д., профессор Найманова Ч.К.

ф. и.к., доц. Бакирова А. А.

Бишкек 2025

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
БАП 1. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	14
1.1. Мейкиндик лингвистикада.....	14
1.2. «Концепт» түшүнүгү чет элдик жана кыргыз лингвистикада.....	31
1.3. Тил илиминде функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) түшүнүгү.....	40
1.4. Фразеологиялык бирдиктер тилдин улуттук өзгөчөлүгү катары.....	53
Биринчи бап боюнча тыянак.....	68
2-БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ЛИНГВОМАДАНИЯТАРЫНДА МЕЙКИНДИК КОНЦЕПТИН ВЕРБАЛДАШТЫРУУ ЖАНА АНЫН КОТОРМОДО БЕРИЛИШИ	72
2.1. Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндуруунун лексикалык каражаттары жана аларды которуу ыкмалары.....	72
2.2. Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндуруунун лексика-грамматикалык каражаттары жана аларды которуунун ыкмалары	92
2.3. Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндуруунун синтаксистик каражаттары жана аларды которуу ыкмалары.....	101
2.4. Англис жана кыргыз тилмаданияттарында мейкиндик категориясынын вербалдашуусу: фразеологиялык аспект жана аларды которуу ыкмалары	111
Экинчи бап боюнча тыянактар	131
3-БАП. «МЕЙКИНДИК» КОНЦЕПТИНИН ПСИХО- ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТИНИН ЖЫЙЫНТЫГЫ	137
3.1. Психолингвистикалык эксперимент мейкиндик концептин аныктоо ыкмасы катары.....	137
3.2. М. М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинде иштеп жаткан америкалыктардын жана студенттеринин арасында жүргүзүлгөн психолингвистикалык экспериментинин жыйынтыгы	141
3.3. Улуу Британия жана Америка элдеринин арасында мейкиндик концептин аныктоо боюнча психолингвистикалык эксперимент.....	146
3.4. Кыргызстан калкынын арасында мейкиндик концептин аныктоо боюнча психолингвистикалык эксперимент	153
Үчүнчү бап боюнча тыянак.....	160
КОРУТУНДУ	163
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР	166

КИРИШҮҮ

Мейкиндик – материянын жашоосунун негизги формасы болгон убакыт түшүнүгүн чагылдырган эң маанилүү категориялардын бири болуп саналат.

Философия эң объективдүү нерселерди баса белгилөө менен, эскирбеген жана жер үстүндөгү чындыкты четке кагат. Локалдуулук – бул адамдардын коммуникативдик иш-аракеттериндеги сүйлөө өндүрүшүнүн универсалдуу борбору. Ар кандай баяндамада (текстте) дүйнөнүн мейкиндиктик маңызы аныкталат.

Бизди курчап турган дүйнөнүн ар кандай кубулуштары менен процесстеринин ортосундагы мейкиндик мамилелери тилде ар түрдүү тилдик деңгээлдери аркылуу чагылдырылат: *морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык*. Бул деңгээлдердин катышы ар башка тилдерде ар түрдүү болуп саналат. Ар бир тил өзүнүн грамматикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайык мейкиндиктин семантикасын туюнтууда белгилүү бир бөтөнчөлүктү ачып берет.

Изилдөөнүн **объектиси** – мейкиндиктик мамилелерди билдирүүнүн көп деңгээлдүү каражаттары болуп саналат.

Изилдөөнүн **предмети** – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик концепти жана ал тарабынан улуттук тилдик дүйнө сүрөтүнүн үзүндүлөрүн чагылдырган маданий-семантикалык жана дискурсивдик-семантикалык мейкиндиктерди түзүү болуп эсептелет.

Бул изилдөөнүн **актуалдуулугу** – локалдашуунун ар түрдүү окуялуу-чөйрөлүк, предметтик (нерселик) жана динамикалык локалдашууну айырмалоочу мейкиндикти билдирүүнүн көп деңгээлдүү каражаттарын эске алуу менен мейкиндик мамилелерин изилдөө болуп саналат. Мындан тышкары, англис жана кыргыз тилиндеги мейкиндиктин семантикасын чагылдырган ар кандай тилдик каражаттарды системага салуу (тутумдаштыруу) жана котормодо берилиш зарылдыгынын келип чыгышы иштин актуалдуулугун ырастайт.

Лингвистика менен катар адамдын мейкиндикти кабыл алуу, категориялаштыруу жана сыпаттоо маселелерин философия, психология,

семиотика, адабият таануу да изилдейт. Биздин ишибизде мейкиндиктин мүнөздөмөлөрүнүн чагылдырылышы лингвистикалык методдорду өзүндө айкалыштырууга, тилдик маанилерде өзгөргөн мейкиндиктик кабылдоонун өзгөчөлүктөрүн далилдөөгө, адамдын курчап турган дүйнөнү туюнуусу аркылуу түшүнүктөрдүн системасын ачууга мүмкүндүк берген когнитивдик мамиленин алкагында каралат.

Тилде мейкиндиктик мамилелер лексикада, грамматикада жана прагматикада чагылдырылат. Буга байланыштуу изилдөөчүлөр мейкиндик мамилелерин эң толук сыпаттоонун маанилүүлүгүнө жана мейкиндикке байланыштуу сөздөрдүн микросистемаларын түзүү зарылдыгына көңүл бурушат.

Теманын иштелип чыгуу даражасы. Когнитивдик лингвистикада «мейкиндик» түшүнүгү жигердүү изилденип жатат, бирок анын англис жана кыргыз тилдеринин материалы боюнча атайын котормочулук реконструкциясы жетиштүү изилдене элек. Жеке тилдер боюнча эмгектерде (Лакофф, Талми, Левинсон) мейкиндик түшүнүктөрү кеңири сүрөттөлсө, салыштырмалуу изилдөөлөр негизинен тектеш тилдерди кароого артыкчылыктар берилет. Ар кандай тилдик үй-бүлөлөргө жана маданий салттарга таандык болгон англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурууда котормо эквиваленттүүлүгүнүн маселелери фрагменттүү түрдө чагылдырылган. Кыргыз тилиндеги маданий спецификалык мейкиндиктик концептуалдаштыруу жана аларды адекваттуу которуу ыкмалары жетишсиз изилденгендиктен теманын актуалдуулугу жогорулайт.

Изилдөөнүн **объектиси** – мейкиндиктик мамилелерди билдирүүнүн көп деңгээлдүү каражаттары болуп саналат. Изилдөөнүн **предмети** – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик концепти жана анын котормодо берилиши.

Бул иштин **максаты** англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик категориясын жана аларды англис тилинен кыргыз тилине которуу ыкмаларын изилдөө болуп саналат. Бул максатка жетүү үчүн бул илимий эмгекте төмөнкүдөй **милдеттер** коюлган: 1) тил илиминде орун алган мейкиндикти изилдөөнүн ыкмаларын изилдөө; 2) чет элдик жана ата мекендик лингвистикада «концепт»

түшүнүгүн кароо; 3) тил илиминдеги функционалдык-семантикалык талаанын маңызын талдоо; 4) фразеологиялык бирдиктерди тилдин улуттук өзгөчөлүгү катары кароо; 5) англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик мамилелерди туюнтуучу лексикалык, лексика-грамматикалык жана синтаксистик каражаттарды иргеп алуу, инвентаризациялоо жана аларды которуунун ыкмаларын аныктоо; 6) англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик категориясынын вербалдашуусун талдоо (фразеологизмдердин негизинде) жана аларды которуунун ыкмаларын ачып берүү; 7) каралып жаткан тилдердеги "мейкиндик" түшүнүгүнүн семантикалык мазмунун аныктоо үчүн психолингвистикалык эксперимент жүргүзүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп англис тилиндеги мейкиндик мамилелерин туюнтуу жолдорунун жеткиликтүү изилденбеген маселелерин формулировкалоо, англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик концептинин семантикасын жана иштешин туюндурган тилдик каражаттардын бүтүндөй комплексине системалуу талдоо жүргүзүү жана аларды кыргыз тилине которуу ыкмаларын карап чыгуу эсептелет.

Илимий натыйжалар:

1. Биринчи жолу эки башка тилде – англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндик категориясын вербалдаштыруунун лексикалык, лексика-грамматикалык жана синтаксистик каражаттарына комплекстүү талдоо жүргүзүлүп, мейкиндикти концептуалдаштыруунун универсалдуу да, улуттук-спецификалык да өзгөчөлүктөрүн ачып, аларды которуунун жолдору аныкталды.

2. Эки элдин улуттук дүйнө таанымынын жана маданий-тарыхый өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырган англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик мамилелеринин фразеологиялык туюнтулушундагы негизги айырмачылыктар ачылып берилди, аларды которуу жолдору тастыкталды.

3. Психолингвистикалык эксперименттин негизинде англис жана кыргыз тилдеринин өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезиминдеги «мейкиндик» түшүнүгүнүн азыркы семантикалык мазмуну аныкталып, эки тил маданиятында тең үстөмдүк кылган мейкиндиктик сүрөттөлүштөр аныкталган.

4. Салттуу лингвистикалык методдорду эксперименталдык психолингвистикалык изилдөөлөр менен айкалыштырган тектеш эмес тилдердеги мейкиндик мамилелеринин вербалдашуусунун комплекстүү салыштырма анализинин методологиясы иштелип чыкты.

Бул изилдөөнүн **теориялык мааниси** алынган натыйжалар когнитивдик лингвистика, психолингвистика, маданияттар аралык коммуникация, этнопсихолингвистика, лингвокультурология сыяктуу азыркы тил илиминин изилдөөчүлөрү үчүн илимий кызыгууну жараткандыгында, ошондой чет тилди адам факторун эске алуу менен окутуу методикасын иштеп чыгууга караштуу колдонмо маселелерди чечүүдө турат.

Изилдөөнүн **практикалык мааниси** анын натыйжаларын когнитивдик лингвистиканын теориялык курстарында, лингво-өлкө таанууну окутууда колдонуу мүмкүнчүлүгү менен аныкталат. Изилдөөнүн натыйжаларын тилдерди салыштырмалуу изилдөөдө, котормонун теориясында жана практикасында колдонсо болот. Чет тилди окутуунун методикасына регионалдык аспекти киргизилиши студенттерди ошол тилде сүйлөгөн элдин маданияты менен тааныштырууга кеңири мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн методологиясы жана методдору.

Биздин илимий ишибиз лингвистикалык дисциплиналардын кеңири спектринин жетишкендиктерине жана методологиясына негизделген. Бирок, жалаң тилдик ыкмаларды жана жолдорду колдонуу тар, бир жактуу тыянактарга алып келет. Ошондуктан, биз илимий билимдин башка тармактарында иштелип чыккан жана колдонулган процедураларга жана методдорго бекем таянабыз.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери төмөнкүдөй изилдөө методдорун колдонууну аныктады: жалпы илимий: логикалык, сыпаттоочу; лингвистикалык: тексттеги лингвистикалык бирдиктердин иштешин байкоо, синонимдерди жана туундуларды аныктоо, концептуалдык талааны аныктоо (ядро жана периферия), паремия жана фразеологиялык бирдиктердеги мейкиндик концептин талдоо, мейкиндик концептин туюндурган тилдик каражаттардын англис тилинен кыргыз тилине которуунун ыкмаларын тастыктоо, мейкиндик концепти менен

байланышкан ассоциацияларды аныктоо үчүн психологиялык эксперимент жүргүзүү.

Изилдөөнүн материалы катары америкалык, англис жана кыргыз авторлорунун көркөм чыгармаларынан туташ тандоо ыкмасы менен маалыматтар алынды. Ар бир каралып жаткан тилден 35ке жакын текст жана 2000 лексикалык бирдиктер талданды.

Биздин изилдөө үч негизги этапты камтыйт: 1) фактылык материалдарды издөө, чогултуу, каталог түзүү, системага салуу; 2) локалдык, мейкиндик маанисиндеги тексттердин логикалык, лингвистикалык жана башка байланыштарын, мамилелерин эске алуу менен фактыларды топтордон ажыратуу жана аларды алдын ала план боюнча бөлүктөргө бөлүү; 3) фактылык материалды түшүндүрүп берүү, которуу, трансформациялоо жана чечмелөө.

Бул этаптар бүтүндөй иштин логикалык түзүлүшүн, мазмунун жана натыйжаларын аныктаган. Демек, изилдөөнүн алгачкы этабында эмпирикалык методдор үстөмдүк кылуучу позицияны ээлеген деп эсептейбиз.

Байкоо жүргүзүү аркылуу биз жыйнактардын жана сайттардын ичинен мезгилдин духуна, заманбап аудиториянын талабына абдан шайкеш келген, тилдик баалуулукка ээ болгон мисалдарды (чыгармаларды) бөлүп алдык. Мейкиндик концепциясы бар тексттер алардын материалы алардын маңызын жана мазмунун эң толук ачып бере тургандай кылып тандалып алынган.

Ар кандай булактардын (монографиялар, макалалар, жыйнактар, интернет, ж.б.) негизинде биз эки жарым миңден ашык мейкиндик түшүнүгү бар мисалдардан турган картотеканы түздүк, көп жылдар бою түзүлгөн 1) тексттерди чогултуу, каттоо, эсепке алуу жана системалаштыруу; 2) тиешелүү фактылык материалды топтоого, классификациялоого жана түшүндүрмө берүү; 3) каралып жаткан тилдердеги мейкиндик түшүнүгүн салыштырып талдоо; 4) мейкиндик түшүнүгү боюнча адистердин айрым байкоолорун, идеяларын, моделдерин аныктоо, иштеп чыгуу жана кошумча негиздөө.

Бул аткарылгандардын баары иштин эмпирикалык негизи үчүн зарыл болгон. Башкача айтканда, изилдөөнүн дагы бир ыкмасы мейкиндик түшүнүгүн

изилдөөнүн фактыларын, идеяларын, моделдерин жана принциптерин каталогдоштуруу болду.

Эмгекте генетикалык жактан алыс болгон ар түрдүү элдердин мейкиндик концепциясы берилгендиктен жана талдангандыктан, фактылык материалдар салыштыруу жана тектештирүү процедуралары аркылуу каралат. Биз ар кайсы элдердин арасында мейкиндик түшүнүгүнүн логикалык жактан окшош, бирок жеке мүнөздөмөлөрү, реалийлери, «маданий» элементтери боюнча бири-биринен айырмаланган өзгөчөлүктөрүн ачып, мүнөздөп бердик. Мейкиндик концепттеги универсалдуу белгилерди жана мүнөздөмөлөрдү аныктоо типологиялык методду колдонууну камтыган.

Системалык методдун алкагында биз салыштырган тилдерде мейкиндик түшүнүгүнүн туруктуу, жалпы жана терең касиеттерин ачып бердик.

Фактылык материалга мүнөздөмө берүү жана изилденген тексттердин өзгөчөлүгүн аныктоо, сыпаттоо ыкмасын колдонуу аркылуу ишке ашырылды. Анын маңызы изилденүүчү эмгектердин негизги касиеттерин аныктоодо жана көрсөтүүдө турат.

"Мейкиндик" түшүнүгүн котормолук талдоодо сөздүктөн алынган фактылык маалыматтар жана автор тарабынан түзүлгөн мисалдар колдонулат. Автордун мисалдары заманбап англис тилинин нормаларына ылайык түзүлгөн жана мейкиндик мамилелерин (локативдик, багыттык, релятивдик ж.б.) туюндуруунун типтүү моделдерин көрсөтүүгө багытталган.

Эмгекте "мейкиндик" түшүнүгүн туюндуруунун жолдорун көрсөтүү үчүн түзүлгөн автордун англис тилиндеги жеке мисалдары анализдик материал катары колдонулат, алардын көпчүлүгү англис тилинин заманбап грамматикасынан жана ар түрдүү сөздүктөрдөн алынган, бул булактар электрондук булартардын тизмесине киргизилген. Котормо анализи үчүн автордун кыргызча котормолору талданган жана *"автордун котормосу"* деп белгиленген. Бул мисалдар жана котормолор аналитикалык функцияны аткарат, иштин максат-милдеттерине шайкеш келет жана жарыяланган булактардан алынган цитаталар эмес.

Сыпаттамада мейкиндик түшүнүгүнүн өзгөчө, ортоңку жана жалпы белгилери, алардын спецификалык-тилдик, вербалдык жана жалпы адамдык сапаттары баса белгиленет. Сыпаттоо методу анализдин ар кандай түрлөрү менен айкалышта ишке ашырылат – дискреттик, компоненттүү жана контексттик. Иште концепттин тексттик көрүнүштөрү жана өзгөчөлүктөрү гана эмес, анын ички тексттик компоненттери – мейкиндик түшүнүгү үчүн ачкыч жана негизги сөздөр да талданат.

Албетте, мейкиндик түшүнүгүн талдоо ал жөнүндө, анын табияты жөнүндө толук түшүнүк бербейт. Ал синтез жана жалпылоо процедуралары менен айкалыштырып колдонулушу керек. Синтетикалык методика тилдик фактыларды белгилүү бир параметрлер боюнча комплекстүү текшерүүгө, алардын жалпы жана чоң түрлөрүн аныктоого жана тиешелүү материалды чоң бирикмелерде сүрөттөөгө мүмкүндүк берди. Жалпылоо – таанып билүүнүн маанилүү ыкмаларынын бири. Талдоо мейкиндик түшүнүгүнүн жеке, конкреттүү, индивидуалдык-автордук, улуттук жана башка өзгөчөлүктөрүн аныктоого багытталган, алар сөзсүз түрдө жалпылоону, жалпы принциптерди табуу жана калыптандырууну талап кылат. Ошондуктан, биз аналитикалык процедураларды синтетикалык жана контрасттык ыкмалар менен айкалыштырдык.

Методдордун аталган комплекси бизге иштин алдына коюлган максаттарга жетишүүгө жана мейкиндик концептинин теориясы жана практикасы үчүн маанилүү болгон конкреттүү милдеттерди чечүү аракеттерине мүмкүндүк берди.

Иш когнитивдик лингвистиканын, лингвомаданият таануунун, менталдык-лингвистиканын жана лингвоконцептологиянын методологиясына негизделет.

Ушул мезгилге чейин тилчилер концептти иликтөө үчүн бир нече ыкмаларды иштеп чыгышкан. Мындай концептуалдык анализдин негизги максаты – маданий контекстиндеги түшүнүктөрдүн маанисин, парадигмаларын ачуу жана аларды концептуалдык чөйрөдө изилдөө болуп саналат. Ал эми изилдөөлөрдүн негизги багыты – концепттин бүткүл түзүлүшүн сыпаттап, анын лингвомаданий бөтөнчөлүктөрүн тастыктоо жана белгилүү этномаданияттын тилдик дүйнө сүрөтүндө анын маанисин ачуу.

Концептти иликтөөнүн көйгөйлөрү боюнча теориялык жана эксперименталдык материалдар азыркы тил илиминин белгилүү окумуштуулары, мисалы, Н.Д. Арутюнова, С.Г. Воркачев, В.З. Демьянков, А.А. Залевская, И.В. Карасик жана башкалар тарабынан иштелген. Белгилүү окумуштуулар, анын ичинде Э. Кубряков, Р.М. Фрумкин, В. А. Маслова, М.А. Пименова, З.Д. Попова, ж.б. Ю.С. Степанованын концептти изилдөөлөр татаал деген оюн колдошот.

Түшүнүктү сыпаттоо – бул анын атын жана маанилүү мүнөздөмөлөрүн чечмелөө үчүн атайын изилдөө процедурасы, алар төмөнкүлөр: аныктама (негизги бөтөнчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүү); контексттик анализ (ассоциациялуу байланышкан семантикалык белгилерди аныктоо); этимологиялык анализ; паремиологиялык анализ; сурамжылоолорду, интервьюларды жана комментарийлерди өткөрүү.

З.Д. Попова жана И.А. Стернин «Когнитивдик лингвистиканын очерктеринде» концептуалдык изилдөөнүн негизги ыкмаларын көрсөткөн, анын ичинде: сөздүктөрдүн максималдуу санын колдонуу менен аныктоону талдоо; сөздүн көп маанилүүлүгүн жана анын маанилик өнүгүү жүрүшүнүн сыпатталышы эсептелет; изилденген ачкыч сөздү камтыган макал-лакаптарды талдоо; ачкыч сөздүн түрдүү лингвистикалык тармактарын түзүү жана ага сарасеп салуу; эксперименттерди өткөрүү (эркин ассоциативдик жана рецептивдүү); мындай комплекстүү мамиле концепцияны комплекстүү изилдөөгө, анын ички түзүлүшүн жана маданий маанисин ачууга мүмкүндүк берет; концепттин маанлеринин мазмуну ушул лингвомаданиятта иштелип чыккан аксиологиялык түшүнүктөргө жана алардын жеке аң-сезиминдеги өзгөрүүдөн көз каранды. акырыкы, көп учурда психолингвистикалык эксперименттердин ыкмалары менен аныкталат – эркин ассоциативдик, багытталган ассоциативдик ж.б., алар изилденип жаткан концептке заманбап реакцияларды жасоого мүмкүндүк берет.

Коргоо үчүн төмөнкү **негизги жоболор** сунушталат:

1. Англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндик категориясын вербалдаштыруу универсалдуу жана улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрдү ачып көрсөтүү менен ар кандай тилдик деңгээлде ишке ашырылат. Котормону берүү

реципиенттин тилиндеги мейкиндикти чагылдырган грамматикалык конструкцияларга өзгөчө көңүл буруу менен функционалдык эквиваленттерди түзүүнү талап кылат.

2. Мейкиндик семантикасы бар фразеологиялык бирдиктер эки тилдин тең образдык негиздериндеги жана ички формасындагы айырмачылыктарды чагылдырат. Которууда эквиваленттүүлүктү сактоо, компенсация жана маданий адаптация стратегияларын колдонуу, образдуулукту сактоо жана сөзмө-сөз которуунун ордуна функционалдык аналогдорду колдонуу зарыл.

3. «Мейкиндик» түшүнүгүнүн семантикалык мазмуну жалпы жана өзгөчө элементтерди камтыйт. Котормону жаратуу концептуалдык талаанын ядролук жана перифериялык компоненттерин анализдөөнү талап кылат, кесилишүү жана дивергенция аймактарын аныктоо үчүн, когнитивдик өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен котормонун адекваттуулугун камсыз кылат.

4. Түзүлүшү боюнча ар башка тилдердеги мейкиндик мамилелердин вербалдашуусун комплекстүү изилдөө үчүн интегративдүү мамиле керек, бул тил бирдиктеринин структуралык-семантикалык анализин салыштырылган тилдердин өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезимин психолингвистикалык изилдөө меиоддору менен айкалыштырат.

Диссертациялык иштин темасы артыкчылыкка ээ илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илим мекемелери жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланыштуу. Диссертациялык иш Ош технологиялык университетинин дүйнөлүк тилдер кафедрасында аткарылды жана илимий иш пландарынын тематикалык планына кирет.

Илимий эмгек өздүк демилгенин негизинде аткарылган. Изденүүчүнүн **жекече салымы** изилдөөнүн темасын тандоодо, пландын чегинде материал топтоп, иреттеп, картотекага өткөзүп, чечмелеп, жалпылап чыгышында көрүнүп турат. Эмгектин тексттин даярдоо, жыйналган фактыларды топтоштуруу, сыпаттоо, синтездөө, талдоо да автор тарабынан жекече аткарылды. “Мейкиндик” концептинин семантикалык мазмунун аныктоочу каражат катары

психолингвистикалык эксперимент жүргүзүлдү. Ишти редакциялоого, макалаларды даярдоого илимий жетекчи катышты.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо: Диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары КР ЖАК тарабынан сунуш кылынган илимий басылмаларда жарыяланган. Изилдөөнүн натыйжаларын жана жыйынтыктарын чагылдырган илимий макалалар «ОшМУнун жарчысы» (1/2018 г., 4/2019 г.), «Известия ОшТУ» (2/2018) журналдарында; «Этнос и лингвокультура» (2018 г.) макалалар жыйнагы, 2 Скопус, 15-чыгарылышында, регионалдык, республикалык жана эл аралык (Кыргызстан, Казахстан, Москва, Белгород) илимий конференцияларынын материалдар жыйнактарында (2016; 2019, 2020) жарык көргөн. ОшТУнун дүйнөлүк тилдер кафедрасынын жыйындарында, университеттин методикалык кеңешмесинде талкууланды.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

БАП 1. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Мейкиндик лингвистикада

Мейкиндик менен тыгыз байланыштуу, фундаменталдык категория болгон убакыт (мезгил) категориясы жөнүндө ушуга чейин эч нерсе айта элекпиз. Мейкиндик жана убакытты чектөө менен биз мейкиндиктин убакыт аспектин көз жаздымда калтыруубуз мүмкүн. Ушул кубулушка узак убакыт алыста жүрүп, кайра баштапкы тааныш жерге кайтып келгенден кийин, баягы тааныш жердин таанылгыстай өзгөргөнүн мисал катары алсак болот. Мейкиндиктин убакыт аспекти тарыхыйга өтөт – паровоздун же самолёттун пайда болгонго чейинки жана болгондон кийинки ландшафтты же бүтүндөй бир чөлкөмдү ар түрдүү кабыл алуунун өзү эле жетишээрлик болот: мейкиндик менен убакыттын тездик менен таанылышы ушунчалык чоң ылдамдыктын жардамы менен адамдын мейкиндикти жана андагы тиричиликти таанып-билүүсүн түп тамырынан өзгөртүүгө алып келет. Же башка мисалды алсак – Птолемео Жер шарын жалпак тегерек катары элестеткени – борборунда бытия – бул дагы мейкиндик жөнүндөгү ой, элес, ошондой эле дүйнөгө болгон көз караш мисал боло алат. Демек, биз мейкиндиктин жана аны кабыл алуунун туруктуу эмес (өзгөргүч) экендигин эске алышыбыз абзел. Ушу сыяктуу, кабыл алуучу мейкиндикте жүрүп жаткан оошууну байкай алат, салыштырып карасак ал аны көрөт, демек, ар бир мейкиндиктик маалымат системалуу түрдө башта таанылып-билинген когнитивдик структура (түзүлүш, үлгү) менен өз ара катышта болот. Бул жерде биз мейкиндиктин адамзат үчүн эң маанилүү болгон акыркы Д. Вундерлих белгилеп кеткен бөтөнчөлүгү менен кездешебиз, [Wunderlich, 1982, p. 1- 19]: мейкиндик эгоцентрикалык. Мейкиндиктеги багыт алуунун баштапкы түйүнү (Bezugspunkt) адамзат егосу болуп эсептелет – Мен, андан аралык, багыт, мейкиндик, алыстык ж.б. аныкталат. Ушундай пункт бүтүндөй бир социалдык группа болушу мүмкүн, бул пункт географиялык карта түрүндө жалпыланышы мүмкүн. Дал ушул адам өзүнүн жашоо тиричилигинде өзү үчүн мейкиндикте бир кыйла релеванттык багытты

(ориентирди) тандап алат, ал координаттардын сырткы системалары жана субъекттин турган орду катары кызмат кыла алат.

Мейкиндик адам тарабынан кабыл алынып, бытиянын алгачкы реалийлеринин бири болуп саналат. Адам өзүн бардык нерсенин борборуна коюп, анын айланасында мейкиндик түзүлөт. Дүнөдөгү бардык тилдерде мейкиндик толук дифференциацияланбайт, бирок башка чөйрөлөргө тиешелүү номинациялар аркылуу туюндурулат. Көптөгөн предлогдор, байламталар, жандоочтор жана тактоочтор "мейкиндик" – "убакыт" – "себеп" багытында семантикалык өнүгүүнү башынан өткөрөт.

В. Г. Гактын пикири боюнча бир гана таануу мейкиндиктен башталбастан, ал аны менен бир канча жолу аяктайт [Гак В. Г., 2000, с.120].

Демек, когнитивдик лингвистика үчүн да аталыштын бир чөйрөдөн экинчи чөйрөгө, бир семантикалык талаадан башка талаага өтүүнү үйрөнүү таануу теориясы үчүн да олуттуу мааниге ээ.

Адам өзүнүн түзүлүшүнө тиешелүү болгон, адамдын түшүнүгүнө байланышкан концепт, анын жөндөмдүүлүгү, кыймылы жана аракети, акырында, ал жараткан нерселер (артефакттар) саналат [Гак В. Г., 2000, с. 122].

В. Г. Гак мындай деп жазат: «Адам дүйнөнүн борборуна өзүн коёт. Бардык тилдерде дене бөлүктөрүнүн аталыштары багытты же нерселердин бөлүктөрүнүн турган ордун билдирүү үчүн колдонулат. Мисалы, «баш» – жогору жакты (чокусун), нерсенин жогорку бөлүгүн (адамдын тике турган абалына карата) же анын алдыңкы бөлүгүн (кыязы, жаныбарлардын абалына карата): колоннанын башы, поезддин алды ж.б.у.с. Жүрөк көбүнчө борбордук абалды символдоштурат, борбору, ортосунда (середиана, посреди) сөздөрүнүн этимологиясы да ушул маанини тастыктайт. Ички (внутри) сөзү этимологиялык жактан курсак же карын (утроба) сөзү менен байланышат. Латин тилиндеги *costa* «кабырга, кыр» сөзү француз тилиндеги *cote* «каптал, жан-жак» жана мейкиндик сөзү *acote* «жанынды, капталында, катарында, жанаша» деген сөздөрдүн маанисин берет. Аяк же бут деген сөздөн этеги же төмөн жагы деген маани келип чыккан. Дененин бөлүктөрү чен болуп эсептелет: чыканак (о.э. жарым метрге барабар узундук өлчөөсү),

бармак, таман – англисче Foot ж.б., аралык. Дененин бөлүктөрү менен байланышкан сөздөр аралыкты атоодо да колдонулганын көрсөтсөк болот: эки кадам жана көлөмдү: кучак (эки кучак ж.б.)» [Гак В. Г., 2000, с. 122].

В.Н. Топоров мейкиндик концептинин маселелеринин үстүндө иштеп жатып, Ньютон жана Лейбниц боюнча мейкиндиктин эки түшүнүгү бар, жана аягында бул айырмачылыктар төмөнкүгө алып келет, анын катышуусунда бирөө – адам – байкоочудан обочолонот, экинчиси, тескерисинче, “жанданат”, кадимкидей эле “нерселердин бирге жашоосу” айкындалат деп тастыктайт [Топоров В. Н., 1983, с. 228].

Мейкиндик жөнүндө ошол эле алгачкы элестетүүнүн (элестин) негизинде эки түрдүүчө түшүнүктүн болуу мүмкүнчүлүгү келип чыгат деп түшүндүрүүгө аракет кылат Е.С. Кубрякова: «Ар бир жагдайды баяндап берүүдө анын мазмунун ар түрдүүчө берүү же элестетүү мүмкүнчүлүгү пайда болот: бул жагдай когнитивдик грамматиканын жалпы орду болуп калды. Жагдайды ар түрдүү ракурстарда же алыстыкта көрүү, ал адамдын жеке көрсөтмөсүнөн (багытынан), анын көңүл бөлүү борборунда ар түрдүү деталдар, же жагдайлардын компоненттеринин болушунан көз каранды. Эгерде дүйнө бизге ушундайча жаралгандай туюлган болсо, анда биз бардык көрүнүштөрдү жана байкоолорду объекттер менен толтурулган мейкиндикте түшүнөбүз, бир мезгилде көңүлдүн борборунда бизди курчап турган объекттер, ал эми башка учурда – мейкиндиктин өзү: фон менен фигура өздөрүнүн орундарын алмаштыргандай элес берет. Лейбниц жана Ньютондун түшүнүктөрүнүн маанисинин айырмачылыгы дал ушул өздөрүнүн жеке байкоо позицияларын жана көз караштарын тандоодо турат.

Бул бир жагынан, эмне үчүн ошол эле тилдик белгинин түндүгүнүн астында түрдүү маанилер келип чыгат, ал эми башка жагынан караганда, эмнеге биздин аң-сезимибизде ар түрдүү концепттерди түшүнүүдө дайыма объективдүү дүйнө чагылбастан, дүйнө «так өзүндөй», бирок дүйнөгө анын бардык субъективдик көз караштары, баалоолору жана – дал ошол мезгилде – жеке позициясынын тандоо эркиндигине болгон адилеттүү мамилени түшүндүрөт [Кубрякова Е. С., 2000, с. 90-91].

Антропоөзөктүк эки формада көрүнөт: биринчиден, сүйлөөчүнүн ар кандай жагдайларга катышуусу аркылуу, экинчиден, мейкиндик багыттарды тандоо процессинде байкалат. Жогоруда айтылып кеткендей, мейкиндиктин эки түшүнүгү бар – Ньютон жана Лейбниц боюнча жана булардагы айырмачылыктар акырында, өзүнүн катышуусу менен биринчиси – адам-байкоочудан алагды кылат, башкасы, тескерисинче, «жандандырат» дегенге алып келет [Топоров В.Н., 1983, с. 228].

Е. С. Яковлева бул абалды төмөндөгүчө түшүндүрөт: «Ньютондук мейкиндик – мейкиндиктин идеясын объективдештирүү болуп саналат, адамдын мейкиндикти кабыл алуу факторунан принципалдуу алагды кылуу; Лейбнице мейкиндик адамдын катышуусунда “жанданат”, бул адам тарабынан үйрөнүлүп бүтү деп түшүндүрүлөт. Ньютондук мейкиндик физика жана геометрияга таандык; лейбницевицтик болсо, көбүнчө, адамдын дүйнө жөнүндө түшүнүк жаатына тиешелүү, мындайча айтканда дүйнөнүн “анкоолук философиясы”» [Яковлева Е. С., 1994, с. 18-19]. Мейкиндик жөнүндөгү жогоруда айтылгандарга таянуу менен төмөнкүдөй тыянак чыгарсак болот: англис жана кыргыз аң-сезиминде мейкиндикти түшүнүү “Лейбництин” мейкиндик тууралуу түшүнүгүнө окшошуп кетет. Бул жердеги маанилүү нерсе – мейкиндиктин кайсы түшүнүгүнөн бул эки концепт келип чыкканын түшүнүүгө болгон аракет эсептелет. Демек, англис жана кыргыз аң-сезиминде бул эки түшүнүк айрым-айрым кабыл алынабы же алардын бирөө гана таанып-билеби деген суроону аныктоо зарылдыгы келип чыгат. Көпчүлүк когнитологдор колдонгон мейкиндик түшүнүгү бүгүнкү күндө бизге бир кыйла ынанымдуу көрүнөт: азыркы замандагы адам анын кабыл алуусундагы сезилүүчү (туюлуучу) элементтерден, бирок – бир эле учурда – мейкиндиктин геометриялык концептуалдаштыруудан алагды болушу мүмкүн эмес.

Е.С. Кубрякова адам ЭМНЕНИ көрөт деген суроого гана эмес, көз алдына чалдыккан предметти гана конкреттештирбестен, анын көз алдында болуп жаткан АРАКЕТ, ошондой эле бүтүндөй ЖАГДАЙ жана ИШТИН АБАЛЫ жөнүндөгү суроолорго да жооп берет – деп белгилеп кетет. Бирок, ал тигил же бул окуяны, нерсени же иштин абалындагы өзгөрүүнү кайдан көрөт деген суроого анын

белгиленген көлөмүнө гана токтолбостон жана алардын турган ордун гана аныктабастан, ошондой эле алардын БАГЫТЫнын орун которуусун белгилөө менен жооп бере алат. Ошентип, адамдын биопрограммасында кабыл алуунун мындай механизмдери жана системалары кирет, алардын бири ФОН жана ФИГУРАга карама-каршы коюлууга “жооптуу, жоопкер” (объекттер жана бардык башка нерселер, аларга карама-каршы коюлуучу), башкасы – предметтин ОРДУН жана анын кыймылынын БАГЫТын ажырымдоо үчүн, адам байкап жаткан жагдайда ошол предметтин орун алмашуу же анын кейпинде, бирок башка өзгөргөн көрүнүштө көрсөтүлөт. Бул байланыштарда абдан көңүл буруучу нерсе байкоочунун ролу болуп эсептелет. Бул ролдо а дегенде БАЛА үйрөнүлө тургандыгы кокусунан эмес, жүрүм-турумду изилдөө айрым (баштапкы) түшүнүктөрдү түзүүгө гана жол ачпастан, жана дагы анда ушундай түшүнүктөрдүн ырааттуу пайда болуусуна жардам берет.

Кандай болсо да, онтогенезге кайрылуу, ЭМНЕ жана КАЙДА дегенди түшүнүү, бардык нерсени жүзүнөн (ата-эненин) же предметтерди гана тааныбастан, баланы курчап турган, КЫЙМЫЛ же тактап айтканда, + — ӨЗГӨРҮҮ сыяктуу кубулуштарды түшүнүүгө жардам берет. Бала адамдын же предметтин пайда болгондугуна же жоголгондугуна маани берет [Кубрякова Е. С., 2000, с. 86].

“Мейкиндик адамдын оюна, кыялына келбеген тышкы маалымат болуп эсептелет. Бул негизинен мейкиндикти туюндурган сөздөр – алар бардык учурларда, качан предмет мейкиндик түшүнүгүндөгү маалыматты алганда, жана ар түрдүү типтеги мейкиндиктерди баяндоодо колдонулат. Ошону менен катар, “чектөөчүлүк” маанидеги сөздөр аны менен семантикалык жакын жалгашуучу, бирок түбүнөн убакыттын параметрлери аркылуу байланышуучу аяк, соң (бүткөн жер, аралык) деген сөзүнөн айырмаланат. Башкасы, бизди кызыктырган “соң же аягы, түбү” сөзүнөн олуттуу айырмаланган сөздөр бар, алардын чексиз эместиги, кандайдыр бир мейкиндикте орун алуу каалоосу, башка көз караш менен караганда бул мейкиндикке кирүү мүмкүнчүлүгү – бул чектен, кырдан, ченден жана сызыктан тышкары тургандыгында. Ошентип, семантика чектөөгө ээ, жана башка аспекти, чек коюу “семантикасы” деп атоого мүмкүн болот. *Чек ара, нерсенин кыры, учу,*

чек, чектөөчү сызык маанисиндеги сөздөр, бул эки аспект жана зарыл түрдө биргелешип эмес ар башкача түшүнүк берет. Чек жана чек коюу семантикасы чек ара сөзүндө бир кыйла ачык-айкын көрсөтүлөт – кыймыл аракетти билдирген этиштер мейкиндиктин бөлүктөрү жана анын жанындагы кошуна чоочун бир бөлүктөрдүн сапаттуу аныктамасы менен байланышта болгондугу кокусунан эмес – *чектөө, бөлүү, чек коюу*, сөздөрү дал ушул *чек ара* сөзүнөн туунду катары келген сөздөр. Ушул сыяктуу калган сөздөрдүн семантикалык спецификасы “чек ара” сөзү менен салыштырып келгенде айкын болот” [Лебедева Л. Б., 2000, с. 92].

Автор өзүнүн көңүлүн ар түрдүү маданияттын индивидуумдарынын “маанилик” үлгүлөрүн аныктоо үчүн жагдайлык алкакка жана аракеттин ырааттуулугуна бурат. Э.Т. Холлдун “күчтүү контексттеги” маданият менен “күчсүз контексттеги” маданиятты, ошондой эле монохрондуулук басымдуулук кылган маданият же полихрондук убакытты колдонуу басымдуулук кылган маданияттагы чектөөлөрдү изилдөөдө бир кыйла олуттуу тыянак бар экендиги эсептелет. Э.Т. Холлдун пикири боюнча батыш маданиятында бул чоңдук чыгышка караганда бир кыйла башкачараак. Ушундай түшүнүккө ылайык, мисалы “жеке мейкиндик” жана “үстөмдүк чөйрөсү” орус маданиятынын өкүлдөрүндө, немецтердин маданиятына караганда бир кыйла азыраак. Демек, бул орус адамдын жеке мейкиндиги орустардын маданиятында бир кыйла башкача, мейкиндик толугу менен түзүлгөн немец өкүлдөрүнүн маданиятындагыга караганда түрдүү чектөөлөр менен бир кыйла азыраак, белгилүү даражада күңгүртүрөөк деп айтсак да болот. Физикалык жана материалдык дүйнөнүн ортосунда, биздин аң-сезимибизден сырткары жашоочу, жана анын тилдик формаларда чагылуучу абдан зор *билүү, кабылдоо чөйрөсү* бар жана бул көйгөйдү аныктоо үчүн аябагандай көп эмгектер жана адабияттар арналган. Көп маалыматтардан мейкиндик, же объект, же орун экендигин түшүнүү жолдорун бөлүп көрсөтүү маселеси али да болсо акырына чейин чечиле элек. Ой-пикирлер объекттер жөнүндө эмес, алар чакырган туюм таасирлерден келип чыгат деп ырасташат когнитологдор (кара. мис.: [Miller, 1976, p. 30].

Башка сөз менен айтканда, биз анда болгон объекттерди, чындыгында биз өзүбүздүн сезимдерибизди, дүйнөнү кабылдообузду баяндайбыз, сыпаттайбыз. Ушуларга ылайык көптөгөн окумуштуулар өздөрүнүн дүйнөнү “так өзүндөй” баяндоо мүмкүнчүлүгүнө нигилистикалык мамиле кылышат. Бирок, Негизинен түшүнүк теориясынын эки жагын бөлүп кароого болот: алардын бири кантип жана кандай жол менен кабылдоо процесси өзүнүн модалдуулугунун биринен келип чыгат (б.а. биздин көрүүбүз, угуубуз, туюубуз ж.б.), – бул көрүү, угуу ж.б. кабылдоо принциптерин айрым-айрым иликтөөгө түрткү болот; башка жагынан карасак – бул жерде тилдин катышуусуна сереп салууга өбөлгө түзөт. Каралып жаткан мейкиндиктин негизги касиеттеринин өзөктүк каражаттары бул эки, тектеш эмес тилдерде кыймыл-аракетти билдирген этиштер болуп саналат.

Кыргыз окумуштуусу профессор Дербишева З. К. өзүнүн «Кыргызский этнос в зеркале языка» деген эмгегинде “Мейкиндик” концептинин когнитологиялык классификациялык белгилерин төмөндөгүдөй бөлөт:

- 1) “жалпы мейкиндиктик локалдаштыруу”
- 2) “конкреттүү мейкиндиктик локалдаштыруу”
- 3) “практикалык максатта колдонулуучу мейкиндик”
- 4) “мейкиндикте багыт алуу жана кыймылга келүү”
- 5) “мейкиндиктик бөлүктөр”
- 6) “мейкиндиктин структуралык мүнөзү”: тоо ландшафты, суу ландшафты, түздүк (түзөн) ландшафты, токой ландшафты [Дербишева З. К., 2012, с. 98].

Дербишева З. К. көчмөндөр феноменинин уникалдуулугу көбүнчө географиялык лексикада жана топонимдерде пайда болгон. Улуттук географиялык терминдерди тилдик жана семантикалык туюндуруулар кийинки муундар үчүн татаал тоо ландшафттын багындырган тоолук көчмөндөрдүн образын сактап калууга мүмкүнчүлүк берет [Дербишева З. К., 2012, с. 98]. “Этностун дайыма жердеп турган географиялык ареалы ландшафттын, фауна жана флоранын мүнөздөрү менен шартталган. Мейкиндикти чагылдырган тилдик көрүнүш жана аныктоо лингвистикалык аталыш аркылуу болуп өтөт. Тигил же бул лексиканын көлөмү экстралингвистикалык факторлордон көз каранды. Адамдын чарбачылык

ишмердүүлүгү, мейкиндиктик элестетүүсү жана эстетикалык баалуулуктары мында чоң роль ойнойт. Тилдин лексикасы жана грамматикалык түзүлүшү аркылуу элдин дүйнө таанымы ачылат. Географиялык лексиканын көлөмү жана өзгөчөлүктөрү этностун жашаган тарыхый-географиялык шарттарын жана маанилүү географиялык зоналарын чагылдырат. Кыргыз тилинде тоолуу аймактарга байланыштуу терминдер түздүктөргө байланыштуу терминдерден айырмаланат деген божомол бар. Кыргыздардын улуттук географиялык терминдер системасы тоо мейкиндигин өздөштүрүү тажрыйбасын көрсөтөт, бул регионалдык жана жалпы улуттук этнолингвистикалык, тарыхый-маданий изилдөөлөр үчүн өтө маанилүү. Кыргыз элинде лексиканы ылгап алуу спецификасына олуттуу даражада “томонимикалык ой-жүгүртүү” таасир берүүсү талашсыз” [Дербишева З. К., 2012, с. 95-96].

“Кыргыздардын өлкөсү – бул эки физика-географиялык райондун айкалышуусунан турат, алар тоолуу өлкө (Тянь-Шань, Алай), кара топурактуу өрөөндөр, тоо кыркалары менен курчалган. Тянь-Шань жана Алай тоо этектери, колоттор, капчыгайлар, тоо эңкейиштери төрт түлүк малдар үчүн азык, жайыт, ал эми тоодон түшкөн дарыялар жана булактар ошол жерлерде жашаган жарандар үчүн жашоо булагы катары кызмат кылган жана кызмат кылууда, кыргыздар кылымдар бою жашоо образдарын өздөрү калыпка салышкан. Чындыгында, кыргыздардын тарыхый жердеген региондорундагы физика-географиялык катышында тоолуу жаратылыш зонасы артыкчылык кылат” [Дербишева З. К., 2012, с. 95-96].

Демек, кыргыз тилиндеги географиялык лексикасына мүнөздүү өзгөчөлүгү – бул тоо ландшафттык аталыштарын градациялоо болуп саналат. Анткени бул кыргыз тилинде тоо ландшафтын билдирген 90дон ашык сөздүн бар экендигинин далили. Тескерисинче, түздүк ландшафты боюнча 24 лексема, жана токой ландшафты боюнча 3 гана оозеки белгилөө бар. Этникалык жалпылык географиялык чөйрө менен тыгыз байланыштуу. З. К. Дербишева мындай деп жазат: “Дал ушул тоолуу-өрөөндүү пейзаж кыргыз малчылары үчүн көнүк жана өздөштүрүлгөн болсо керек” [Дербишева З. К., 2012, с. 97].

Мейкиндикти кабыл алуу – бул мейкиндиктин бөлүктөрүн белгилүү чек аралар аркылуу бөлүү процесси эсептелет. Бул чек аралар ар башка жагдайларда айырмаланат. Мейкиндикти таануу негизинен көрүү, угуу, сезүү жана тактилдик кабылдоолор аркылуу ишке ашат.

Субъект үчүн мейкиндиктин чек арасы сезүү кабылдоосунун чегинен ары чыгышы мүмкүн, алар мейкиндикти таанууга, билүүгө карай багытталган иш аракеттин жүрүшүндө кеңейет. Алар эске тутуу жана элестетүүнүн эсебинен дагы кеңейет. Мейкиндикти көз алдыга келтирүү, өзүңдү бөлмөдө элестетүү, жердин бир бөлүгү көрүнүп турган горизонттун чегинде – жана өзүңдү чексиз ааламда деп элестетүүгө мүмкүн. Бул өзгөчөлүктөр көпчүлүк учурда субъекттин жеке психологиялык сапатынан да көз каранды, акырында, анын дүйнө менен интеграция деңгээлин чагылдырат. Бул учурлардын кайсы гана бири болбосун мейкиндик жөнүндөгү ой кыймылды божомолдойт: кабыл алууда сезүүчү органдардын кыймылы, кандайдыр бир территорияны өздөштүрүүдөгү физикалык кыймыл, аягында, ой жүгүртүү кыймылы.

Башкача айтканда, бул учурда *чек ара* сөзүнүн семантикасында жогорудагы баяндалгандардын бардыгы үчүн семантикалык карама-каршылыктарды негизин түзүүчү учурлар тынч бирге жашашат. Балким, бул абал *чек ара (чек)* сөзүн башка чектөөчү сөздөрдөн бир кыйла универсалдуу кылат.

Эгерде англис тилинде чек араны мисал менен карап көрсөк “чек коюу маанисиндеги сөздөргө” бөлүкчөлөрдү киргизсек болот. Бөлүкчөлөр – бул кызматчы сөз түркүмүнө кирет, алар сөздөргө кошумча маани берет же ал маанини чектейт. Англис тилиндеги бөлүкчөлөр өзгөрбөйт жана грамматикалык категорияларга ээ эмес, ошондой эле сүйлөм мүчөлөрү боло албайт. Алардан төмөдөгүдөй бөлүкчөлөрдүн маанилик тобун айрым-айрым карайбыз: бөлүп-чектөөчү, өзгөчө ойду чектеп көргөзөөчү бөлүкчөлөр (*limiting particles*) – *only, just, merely, but, alone* ж.б.; тактоочтор (*specifying particles*) – *exactly, right, precisely* ж.б.

Мейкиндик – узундук, кеңдик, сыяктуу чендердин түзүлүш формаларын, түзүмдөрүн мүнөздөөчү материалдык дүйнө болумушунун жалпы формасы. Мейкиндиктин ар түрдүүлүгү өзгөчө мүнөз, деңгээл жана кыймылдын ылдамдыгы

менен аныкталат. Көп маалыматтардан мейкиндик, же объект, же орун экендигин түшүнүү жолдорун бөлүп көрсөтүү маселеси али да болсо акырына чейин чечиле элек. Ой-пикирлер объекттер жөнүндө эмес, алар чакырган туюм таасирлерден келип чыгат деп ырасташат кээ бир когнитологдор. Ал эми кыргыз тилинде башка тилдердегидей эле мейкиндиктин маанилерин билдирген сөздөрдү жана сөз айкаштарын байма-бай жолуктурсак болот.

Англис, кыргыз жана орус лингвомаданияттарында мейкиндикти вербалдаштыруу маселеси көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурат (Камкина Е.О., 2001; Скрынникова И.В., 2008; Зубкова Н.Ю., 2008.; Жапаров А., 2007; бондаркоБсакулов К. Ы., 1995; Уеева М.Х., 1999; Джаркинбаева Н.Б., 2008).

Е.В. Пупынина “мейкиндик” концептинин вербалдаштыруу процессин англис тилиндеги абстрактуу зат атоочту мейкиндикте локалдашуунун жалпы мааниси менен синонимдүү карайт [Пупынина Е.В., 2004. – 175 с.]. “Мейкиндик” концептинин абстрактуу зат атоочтор менен вербалдашкан татаал менталдык түзүм болуп эсептелет деп белгилейт Е.В. Пупынина, мында «түрдүү концепттердин өз ара өтүшүү жана өз ара шартташуу белгилери пайда болот. Азыркы англис тилинде мындай зат атоочтор *place, spot, position, location, site, area, region, zone* болуп саналат” [Пупынина Е.В., 2004. – 175 с.].

“Мейкиндик” концепти англис жана кыргыз тилинде сүйлөөчү лингвомаданиятынын өкүлдөрү, топтору үчүн маанилүү болуп саналат. Курамдардын катыштары каралып жаткан концептин вербалдашуу ыкмаларында тилдик дүйнө сүрөтүнүн көп кырдуулугу гана эмес, кыргыздардын жана англичандардын улуттук-спецификалык бөтөнчөлүгүн чагылдырат. “Мейкиндик” концептинин улуттук спецификасы тектеш эмес тилдерде маанилеринин дал келбестиги белгилүү болду: кыргыз тилинде тоолуу ландшафт; англис тилинде – *аба* жана *өздүк (жеке) мейкиндик*. Универсалдуулук каралып жаткан концептин мазмунунда жана аны вербалдаштыруучу тил бирдигинде маанисинин дал келүүсү белгилүү болду. *орун* жана *чексиздик (үч өлчөмдүүлүк)*.

Курамдык элементтер каралып жаткан концепцияны вербалдаштыруу жолдорунда дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн универсалдуу аспектилерин гана

чагылдырбастан, ошондой эле кыргыз жана англис тилдеринин улуттук өзгөчөлүгүн да чагылдырат.

Тил - бул инсандын ички ааламы менен тышкы чындыктын ортосундагы көпүрө. Тилсиз адам айтайын деген оюн билдире албайт жана чындыкты сезе алышпайт. Ар бир элдин тили ошол элдин мейкиндикти кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Мисалы, кыргыз элинин мейкиндик түшүнүктөрү кенен мейкиндик, ачыктык жана жамааттык жардамдашуу идеялары менен байланышса, англис элинин тилинде жеке мейкиндик жана өз алдынчалык түшүнүктөрү басымдуулук кылат.

Белгилер тутумундагы туруктуу бирдиктерди мейкиндик маанисинде вербалдаштыруу ыкмаларын кароодо, ар кандай тилдик маданияттардын өкүлдөрү тарабынан мейкиндикти вербалдык эмес кабыл алуунун маданий-спецификалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек. Мейкиндикти түшүнүүдө Кыргыздар экстратилдик менен тилдик бөтөнчөлүгүн камтыйт, алар ачык-айрым, жалгыздыкты сүйүшпөйт, бирөөлөргө жардамдашууга даяр, ушундай сапаттары бар калк катары белгилүү, ал эми британдыктар жалгыздануу жана купуя болуу алардын негизги сапаттарынан.

Ар түрдүү маданияттардагы элдердин баарлашууларынын ортосундагы оптималдуу аралыктар тууралуу ар кандай түшүнүктөр бар. Ар бир адамдын тегерегинде эч ким көрө албаган боштук-чүйрөсү бар, ал ар түрдүү жагдайларга карай жана маданий өзгөчөлүккө жана баарлашуу кезинде келип чыккан белгилүү бир ишмердүүлүккө ылайык кеңейет же болбосо кичинекей болот. Британдыктарга мындай чүйрө өтө кеңдик кылат, алар өздөрүнүн аралыктарын бекем сактап турушат. Англичандарда, ал эки колдун сунулганындай болжолдогу аралыкта башталат. Кыргыздар маектешүүлөрдө бири-бирине жакын келишет, алар үчүн бул чөйрө америкалык менен британдыктардын арасындагы аралыкка салыштырганда бир кыйла кичине.

2002-жылдын январында "Таймс" гезити британдыктардын өзгөчө мүнөзүн талдаган макаласында (The Times— January, 2002. — Vol. 159. — № 4.), алардын Европадан өзүн бөлүп кароо тенденциясын белгилеген. "Санди Таймс" гезити дагы

ушул эле маселени козгоп, британдыктарды "каршы турган европалыктар" ("reluctant Europeans") катары мүнөздөгөн. Бул көрүнүш британ элинин салттуу түрдө өзүн-өзү обочолоп кароо өзгөчөлүгүн ачык чагылдырат (TheSundayTimes. – February 20, 2000. – Vol. 34. – № 38.) . Улуу Британия жөнүндө континентке жасалган “дарбаза”, курулган “көпүрө” деген идея ырааттуу түрдө кармалып турат. Мында бир дүйнөнүн деми басылып, экинчисинин жашоосу баштала турган жер, чек ара, ыйык жер тилкеси деген түшүнүк өзгөчө мааниге ээ. Окурмандын көз алдында “деңиз калканынын” так сызылган четтери келет. "Е.И. Сухина британ элинин мейкиндикти кабылдоосу жөнүндө кызыктуу байкоо жасаган. Анын айтымында, британ мейкиндигин эки өзгөчөлүк менен мүнөздөөгө болот.

Биринчиден, вертикалдуу көз караштан караганда, британ мейкиндиги бийиктикте жайгашкандай сезилет. Бул рельефтүү, көтөрүңкү мейкиндик түшүнүгүн жаратат, экинчиден, Британия аралдарын башка жерлерден бөлүп турган деңиз мейкиндиги өзгөчө мааниге ээ. Бул бөлүнүү Ла-Манш кысыгы аркылуу ишке ашып, тилде да чагылдырылат. Мисалы: 'Ла-Манш аркылуу', 'каналдын аркы жагында', 'каналдын экинчи тарабында' деген сөз айкаштары аркылуу коопсуздук жана тынчтык түшүнүктөрү берилет [Сухина Е.И., 2004, 184-б.].

Мына ушундайча, арал элинин менталитети жана 'суу аң-сезими' мейкиндикти кабылдоодогу өзгөчө көрүнүш катары ачылды: ар кандай кайра түзүлүүлөргө дуушар болгон жумшак, агуучу материя идеясынын жана ааламдын негизиндеги кебелбес чеп идеясынын ортосундагы карама-каршылык көзгө көрүнүп турат.

Британ мейкиндигинин обочолонушу менен ачыктыгынын айкалышкандыгы таң калыштуу. Бир өзүндөгү обочолонуу, четтөө жана топтолууга карабастан, дал ошол деңиз, табигый чептин, коргонуунун табигый ийкемдүүлүк күчү адамзатына дайыма кандайдыр бир жолду табууга мүмкүндүк берип кел деген ойлоруну айтышат кээ бир изилдөөчүлөр. Ошого карабастан Британдыктардын ички жана тышкы мейкиндигинин чек араларында, тактап айтсак, Континенттин кенен мейкиндигинде – ыйык эсептелген арал тилкесинин жок болуп кетүү мүмкүнчүлүгү сакталууда.

Дүйнөнү түшүнүүдөгү айырмачылыктарды тастыктаган дагы бир мисал – бул кыргыз, англичан жана америкалык маданияттардагы үй жана анын тегерегинде жайгашкандар болуп эсептелет. Кыргызстанда үйлөр жолдун боюнда, үйдүн терезелери көчө тарапты карап, тартип боюнча жана эзелки салт-санага карата үйдүн эшиктери үйдүн каптал жагында жайгашкан. Негизинен кыргыз үйлөрүнүн алдыңкы жагында мөмө-жемиш бактары өсүп, арка жагында короо, анын ичинде ар түрдүү кызмат аткаруучу имараттар жана бакча бар. Англичандардын үйү, жолдун боюнда эмес, короо-жайдын тереңинде же төрүндө жайгашкан. Жол менен үйдүн ортосунда жакшы эле орун болот. Бул адатта – газон же гүлдүү жашыл аянтча. Үйдүн эшиги көчөнү “карап” жайгашкан. Үйдү бекем көбүнчө таш тосмо же жашыл бадал тосмолор курчап турат, “англисче” тосмо – жеке мейкиндик чек арасын көрсөтөт. "Г.Гачевдин айтымында, элдин үй курулушу анын космоско болгон түшүнүгүн чагылдырат. Үй - бул адамзатынын өзүн курчап турган дүйнөнү кандай кабыл алаарын чагылдырган өзгөчө курулуш. Демек, ар бир элдин үйүнүн жасалгасын жана түзүлүшүн изилдөө аркылуу, биз ошол элдин дүйнө таанымын, жашоого болгон көз карашын түшүнө алабыз" [Гачев Г., 1994]. Бизди курчап турган физикалык мейкиндикке болгон жакшы көрүү, ыктоо күнүмкү жашоо тиричиликтин стилин, маданий баалуулуктарынан көрүнөт: европа элдери өз мүмкүндүгүнө жараша чоң, шарттары жакшы турак жайларда жашоону артык көрүшөт.

"Улуттук мейкиндик түшүнүгүн кыргыз жана англис тилдеринде салыштырып көрсөк болот. Мисалы, 'жеке мейкиндик' деген түшүнүк эки тилде тең бар, бирок аны туюндуруу ыкмалары ар башка.

Кыргыз тилинде жеке мейкиндик түшүнүгү эки сөз менен берилип, белгилүү бир түшүнүктөр тобу аркылуу сүрөттөлөт. Эки тилдеги айырмачылык сөздөрдүн маанисинде жана мейкиндикти сүрөттөө тактыгында жатат. Кыргыз тилинде жеке мейкиндик көбүнчө адамдын денесине, жүзүнө, көзүнө карата аныкталат. Мейкиндикти сүрөттөөдө байкоочунун көз карашы маанилүү роль ойнойт. Буга 'жакын', 'жакын арада', 'жаныңда' сыяктуу сөздөр мисал боло алат."

Англис тилдүү маданияттагы жеке мейкиндик түшүнүгүн белгилөөчү ачкыч сөз катары *privacy* (*кунуялуулук, обочолонуу*) деген сөз кызмат кылат, кыргыз тилинде булл сөздүн эквивалентин табуу кыйынга турат, анткени бул түшүнүктүн маданияттагы маанилериндеги айырмачылыктардан көрүнөт. Англис тил өкүлдөрүнүн алдында турган эң маанилүү маселелердин бири – бул ыйык сактаган аймакка басып кирүүгө жол бербөө жана баарлашкан адамдын жеке автономиясына урмат көрсөтүү болуп саналат.

Бул концептин англис тилинде сүйлөгөндөрдүн маданиятындагы маанилүүгүн коомдун индивидуалдык философиясынан, инсандын жана социалдык системанын маани-маңызынан издеш керек экендиги айдан ачык. Кыргыз коомчулугунда, жеке мейкиндиктин чек аралары британдыктарга салыштырмалуу бир кыйла туруксуз, кыргыздар жеке мейкиндигинин чектерин коргоого көп умтула беришпейт, жана бул чектерди бузуу көп учурда жалпы кабыл алынган этикалык нормалар одоно бузулду деп эсептешпейт. Бул жагдайдын келип чыгышы кылымдар бою келе жаткан кыргыз улутунун жалпылыгында, коллективизминде терең тамырлаган.

Жеке мейкиндик концептинин маанилүү экендигин көрсөтүүчү айырмачылыктар улуттук маданий баалуулуктарды аныктоочу, ар кандай концепттердин ордун улуттук концосферадан, макал-лакаптардан вербалдык түрдө өзүнүн таасирин, көлөкөсүн, келбетин чагылдыра алгандыгында. Ошентип, англис тилдүү маданияттын чегинде жеке мейкиндикти коргоого болгон умтулуу “*My house is my castle – Менин үйүм, менин чебим*” деген байыркы макалында чагылдырылган, ал эми кыргыз маданиятында мындай умтулуу “*өз үйүм, өлөң төшөгүм*” деген эски макалда чагылдырылат. Чынын айтканда, азыркы шаардын маданияты, айрыкча англис тилдүү маданияты (түздөн-түз же тил үйрөнүү аркылуу) жакшы билген адамдардын арасында, *үйдүчөп* катары баалоо жөнүндөгү англис макалы барган сайын абдан популярдуулукка ээ болуп жаткандыгын моюнга албай коюуга балбойт.

Ошентип, тилчилердин мейкиндик категориясын вербалдаштыруу каражаттарына, мейкиндик семантикасына ээ болуучу вербалдык бирдиктерди анализдөөгө болгон туруктуу кызыгуусун белгилеп кетсек болот.

Мейкиндиктин улуттук өзгөчөлүгүнө англис жана кыргыз тилдеринде, вербалдык эмес кабылдоону эске алуу менен адамдын жеке мейкиндигинин вербалдашуусун мисал катары келтирүүгө болот. Жеке мейкиндик концептин (же “Мен” мейкиндиги) универсалдык концепттердин катарына кошууга болот, анткени ал адам, анын дүйнөдөгү орду, башка адамдар менен болгон өз ара аракети менен байланыштуу. Акыркы учурларда, ар түрдүү тилдерде ушул концепттин вербалдашуу маселелери изилдөөчүлөрдүн көңүлүн көп бурууда [Бойко И.Б., 2001; Камкина Э.О., 2001].

Жеке мейкиндик – бул кандайдыр бир деңгээлде адам өз алдынча кабыл алган, өздөштүргөн же тааныган мейкиндиктин бөлүгү деп түшүнүлөт [Яковлева Э.С., 1994. С. 64].

Жеке мейкиндик же сүйлөөчүнүн жеке чөйрөсү жөнүндө дагы бир түшүнүк Ю.Д. Апресяндын пикиринде сүйлөөчүнүн жеке мейкиндигине ага физикалык, моралдык, эмоционалдык жана интеллектуалдык жактан жакын нерселердин бардыгы кирет деп белгиленет [Апресян Ю.Д., 1995. С. 64]. “Жеке мейкиндик” концептин ушундай түшүнүү ага сүйлөөчүнүн физикалык жана менталдык мейкиндигин камтыйт деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Бул түшүнүк универсалдуу мүнөзгө ээ болгонуна карабастан, ал эң маданий-сезимдүүлүк концептеринин бири болуп саналат, анткени анын ар башка маданияттардагы маанилүүлүгү такыр башкача, ал ар кандай маданияттын өкүлдөрүнүн вербалдык эмес да жана вербалдык дагы жүрүм-турумунан байкалат. Демек, америкалыктардын вербалдык эмес жүрүм-турумун байкоо көрсөткөндөй, жеке физикалык мейкиндик концепти алар үчүн кыргыздарга караганда көбүрөөк маанилүү. Жеке мейкиндик алар үчүн бекем чектерге ээ жана алар ошол чектерди коргоого көбүрөөк ыкташат. Жалпыга маалым болгондой, америкалыктар сүйлөшүп жатканда физикалык аралыкты кыргыздарга караганда катуу сакташат. Шаардык автобуста жүргөндө, америкалык, адатта, жанындагы адам менен алдыңкы орундарда отургандан көрө, эч ким отурбаган арткы орундукка барууну артык көрөт. Америкалык ресторанда, биздикине окшоп, конокторду бир гана мейман отурса дагы, столдогу бош орунга алып баруу салтка айланган эмес. Алар

сизден, барга барып, стол бошогончо бир аз күтүп турууңузду суранышат. Ушул эле чоң физикалык мейкиндикке болгон сүйүү күнүмдүк турмуш маданиятынан да көрүнөт: америкалыктар мүмкүнчүлүгү болсо кенен үйлөрдө жашоону туура көрүшөт.

Кыргыз тилинде “инсандык мейкиндик” түшүнүгү эки сөз менен берилет. Ал окшош түшүнүктөрдү колдонуу менен сүрөттөлөт, алардын ортосундагы айырмачылыктар кээ бир сөздөрдүн семантикалык көлөмдөрүнүн ортосундагы дал келбөөчүлүктө жана мейкиндиктин айрым бөлүктөрүн сыпаттоодогу деталдардын деңгээлинде көрүнөт. Көбүнчө, бул мейкиндик биздин денебиз, бетибиз, көзүбүз менен түздөн-түз байланыштуу. Тил жеке мейкиндикти байкоочунун позициясы аркылуу сүрөттөйт: *жанында, жакын жерде, бет алдында, артында, каршысында* жана башкалар.

Англис тилдүү маданияттагы өздүк-жеке мейкиндик түшүнүгүн билдирген негизги сөздүн кызматын *privacy* аткарышы мүмкүн, мунун кыргыз тилинен так эквивалентин табуу кыйынга турат, анткени бул түшүнүктүн мааниси маданияттагы айырмачылыктардын болгондугун шарттап турат.

Англис тилдүү топтордун эң маанилүү милдеттеринин бири – ыйык корголуучу зонага кирүүдөн качуу жана маектешинин жеке автономиясын сыйлоо. Англис тилдүү маданияттагы бул концепциянын маанисин коомдун индивидуалдык философиясынан табууга болот. Кыргыз коомунда жеке мейкиндиктин чек аралары британиялыктарга салыштырмалуу бир топ туруктуу эмес, кыргыздар өздөрүнүн жеке мейкиндигинин чектерин коргоого анча ынтызар эмес жана бул чек араларды бузуу көп учурда жалпы кабыл алынган этикалык нормаларды одоно бузуу катары каралбайт. Бул көрүнүштүн тамыры кыргыз элинин терең психологиялык үстөмдүгү болгон кыргыз улутунун түпкү жамааттыгынан жана коллективизминен келип чыккан болсо керек. Жеке мейкиндик түшүнүгүнүн маанисиндеги бул айырмачылыктар улуттук маданий дөөлөттөрдү жана улуттук концептуалдык чөйрөдө ар кандай түшүнүктөрдүн белгилүү бир ордун билдирген макал-лакаптарда жана накыл сөздөрдө оозеки түрдө чагылдырылат. Ошентип, англис тил маданиятынын чегинде жеке

мейкиндикти коргоого болгон умтулуу “*My house is my castle*” – “*Менин үйүм – менин чебим*” деген макалда чагылдырылса, ал эми кыргыз маданиятында мындай умтулуунун жоктугу байыркы “*үйгө канча бут кирсе, ошончо кут кирет*” деген макалада көргөзүлөт. Чындыкты моюнга алсак, кыргыздын заманбап маданияты, айрыкча англис тилдүү маданият (түздөн-түз же тил үйрөнүү аркылуу) менен жакындан тааныш болгон адамдардын арасында, үйдү чеп катары түшүнүү англис макалынын барган сайын белгилүүлүккө ээ болгондугун көрсөтүп турат.

Батыш Европада мейкиндик чектелүү жана этияттык менен мамиле кылынат. Ал кылдаттык менен уюштурулуп, бөлүштүрүлөт. Батыш элдери үчүн мейкиндик – бул объекттердин ортосундагы аралык, анда ар ким өз үлүшүн алууга умтулат. Ар бир адам өзүнө таандык үлүшүн алууга умтулат. Англичандар өз жеке мейкиндигин абдан баалайт жана өз бөлмөсүндө өзүн жалгыз сезбегендигинде жатат. Англиянын социалдык системасында «жекелик» физикалык жакындыкка эмес, социалдык абалга негизделген коомдук мамилелердин структурасы менен камсыз кылынат. Ар кандай социалдык статустар кошуналардын ортосундагы достукка да кедергисин тийгизет. Бул көрүнүш бир гана англис тарыхынын натыйжасы эмес, британдык баалуулук бул «обочолонуу», негизинен бул өлкөнүн калкынын жыштыгынын натыйжасы болуп саналат. Кыргызстанда адамдар бири-биринин жашоосуна көбүрөөк аралашат. Кыргыз элинин ачык мейкиндикке болгон сый мамилеси шаар архитектурасында чагылдырылган. Алар ошондой эле тегерек жана борборлошкон кыймылдарга жакын, ал эми белгилүү англис же америкалык бийлер, мисалы, чарчы бий, кыймылдын тик бурчтуу түзүлүшүн көрсөтөт. Эң белгилүү англис же америкалык бийлер – булар *squaredance* – бул тегерек кыймылда болгон же тескерисинче төрт бурчтуу кыймылдагы багытты көрсөтөт.

Англис тил маданиятында бийиктикти жакшы, татыктуу, адептүү, ал эми төмөн дегенди – жаман, татыксыз деп кабыл алынат. Төмөнкү псевдомейкиндиктик сөздөрдүн ички маанисин түшүнүү кыйындыкка турбайт: “*бийиктикке умтулуу*”, “*бийик көңүл*” жана “*арам ойлуу кумарлар*”, “*жаман кылык-жорук*”. “Жогору-төмөн” параметри эки субъекттин ортосундагы үстөмдүк же баш ийүү мамилесин символикалык түрдө чагылдырат.

“Вертикалдуулук” англис тилинин лингвомаданиятындагы эң активдүү жана орус тилинде бир топ начар; “горизонталдуулук”, тескерисинче, орус тилинде кеңири айкалышат. “Мейкиндиктин” маданий-сезимдүүлүк концепти ар түрдүү маданияттарда ар кандай даражадагы мааниге ээ.

Ошентип, лингвоантропологдордун мейкиндик категориясын вербализациялоо каражаттарына, мейкиндик семантикага ээ вербалдык бирдиктерди талдоого туруктуу кызыгуусун белгилеп кетүүгө болот. Белгиленгендей, адам жашаган мейкиндик ар түрдүү лингво-маданияттарда өзүнө мүнөздүү болгон мейкиндикти кабыл алуу формаларын камтыган вербалдык белги системасында чагылдырылат.

Жеке мейкиндик концепттин кыргыз тилине салыштырмалуу англис тилинде чагылдыруунун жолдору боюнча айрым алдын ала байкоолорду гана келтирдик. Бирок, ушул алдын-ала байкоо жүргүзүүлөрдүн өзү эле, биздин оюбузча, бул концепттин улуттук англис тилдүү концептуалдык чөйрөсүндөгү маанилүүлүгү жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет, бул анын вербалдаштыруунун көптөгөн жолдору менен далилденет, ага ар кандай тилдик деңгээлдеги бирдиктер катышат.

1.2. «Концепт» түшүнүгү чет элдик жана кыргыз лингвистикада

Белгилүү болгондой, адамдын ойлоо ишмердүүлүгүнүн көптөгөн түрлөрүндө тил күчтүү маалыматты сактоочу, кайра иштетүүчү жана берүүчү каражаты катары борбордук орунду ээлейт. Тилсиз (бул азыр аксиома болуп калды) адамдын интеллектуалдык да, акыл-ойлук да ишмердүүлүгү болушу мүмкүн эмес. Когнитивдик лингвистиканын негизинде адамдын түшүнүп-кайра өзгөртүүчү, ойлонуп-жаратуучу ишмердүүлүгү жатат, ал тилдин негизги касиеттери менен аныкталат.

Кыргыз Республикасында когнитивдик лингвистика сөз маанисинин теориясы менен байланышкан, ал өткөн кылымдын аягында жолго коюлган. Кыргыз тил илиминде илимпоздордун негизги көңүлүн семантикалык структураларды,

элементтерди, лексикадагы системалык-семантикалык байланыштарды жана башкаларды ачып көргөзүү маселелери бурган. Кыргызстандын лингвистери совет доорунун кийинки башка илимпоздору катары өздөрүнүн илимий изилдөөлөрүндө негизинен россиялык лингвистикалык концепцияларга таянышкан, ошондуктан, Батыштын окумуштуу-когнитивисттеринин көптөгөн илимий позициялары кыргыз тилиндеги изилдөөлөргө орус тили аркылуу келген.

Жогоруда айтылгандарды негиз кылуу менен төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз. Кыргыз республикасында когнитивизмдин пайда болушу жана түптөлүшү мурунку СССРдин башка республикаларындай эле россиянын илимий традициясынан келип чыкканы мыйзам ченемдүүлүк болуп саналат.

Когнитивдик лингвистиканын пайда болуусу менен системалык-структуралык лингвистикдан антропо-багыттуулук лингвистикага өтүү келип чыкты. Бул жагдай тил жана ойлоо, тилдердин улуттук өзгөчөлүгүн, лингвокультурология тармактарындагы проблемаларын изилдөөнү активдештирди. Бардык ушул багыттардын негизги термини “концепт” болуп калды.

Концептосфера – бул когнитивдик лингвистикадагы негизги түшүнүктөрдүн бири болуп калды. Бул сырткы дүйнөнүн түрдүү билимдерин жалпылоочу концепттерден турат, алар абстракттуу маанилердин түрүндө болуучу, ой-жүгүртүүчү сүрөттөрдү, схемаларды, символдорду, түшүнүктөрдү, фреймдерди, сценарийлерди, гештальттарды (сырткы дүйнөнүн татаал комплекстүү образын), пропозициларды, когнитемаларды, уюштуруучу билимдердин жыйнагы болуп саналат. Концептосфера термини илимге биринчи жолу академик Д.С. Лихачев тарабынан киргизилген. Д.С. Лихачевдун аныктамасы боюнча концептосфера – бул улуттун концепттеринин жыйындысы, алар тил өкүлдөрүнүн концепттеринин комплекстери жана бардык потенциялары аркылуу түзүлөт [Лихачев Д.С., 1993, с.5]. Концепттер да жана концептосфера да – байкоого мүмкүн болбогон менталдык маани болуп эсептелет.

Концепт термини негизинен лингвистикалык изилдөөлөрдө келип чыккан. Бул түшүнүк – когнитивдик лингвистиканын маанилүү түшүнүктөрүнүн бири болуп

саналат. Ал философия жана маданият таанууда гана кеңири колдонулбастан, ошондой эле лингво-маданият таанууда, лингводидактикада, котормо теориясында, этнопсихоллингвистикада да жетишээрлик кеңири колдонулат. Биринчи жолу 1928 - жылы концепт термини С. А. Аскольдовдун “Концепт и слово” деген макаласында берилген. Бул түшүнүктү автор “мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода” катары түшүнгөн [Аскольдов С.А., 1997, с.260-267]. Бул мааниде концепт көптөгөн чектеш предметтердин ой жүгүртүү процессиндеги так эмес ойлордун системасы катары түшүндүрүлөт. Концепт термини когнитивдик лингвистикада илимпоздор тарабынан бир топ эле узак убакыттан бери колдонулууда: С.А. Аскольдов, А. Вежбицкая, Р. Лангакер, Ю.С. Степанов, Р.М. Фрумкина, З.Д. Попов, А.И. Стернин, В.А. Маслова, К.З. Зулпукаров, М.Дж. Тагаев, З.К. Дербишева, ж.б. «Лингвистика тармагындагы предметтик кеңейүүнүн» натыйжасында концепт 20 кылымдын 80-жылдарында эле толук баалуу термин болуп калды [Фрумкина Р.М., 1992, с.2].

Р. М. Фрумкина концепт термини советтик лингвистикада (70-жылдардын ортосунда) Шенка, Чейфа, Рассела, Карнапа, Патнемдералардын эмгектеринин англис тилинен которуу аркылуу калыптанган [Фрумкина Р.М., 1992, с.10-16]. Мында concept англис тилинен которулуп келген сөз, ал түшүнүк катары сунушталат. Илимий адабияттарда концепт термининин түрдүү түшүндүрмөлөрү бар, алар окумуштуулар арасында түрдүү пикирлерди туудурат. Концепт термининин маанилик жактан ачык эместиги, анын так чегинин белгисиздиги, универсалдык аныктамасынын жетишсиздиги, илимий адабияттарда жалпыга маалымдуулугу кээ бир тактоону жана кошумча кылууну талап кылат. Бардык окумуштуулар концепт термининин ар түрдүүчө түшүндүрүшөт.

Ошентип, А. Вежбицкая биринчилерден болуп мындай аныктаманы сунуштайт: “Бул “Идеалдуу” дүйнөсүндөгү объект, ал аталышка ээ жана адамдын белгилүү маданий-шартталган “Чындыкты” чагылдырган дүйнө жөнүндөгү элестетүүсү” [Вежбицкая А., 1996, с.416]. Мында концепттин өзүнүн аты бар, ал

идеалдуу объект катары мүнөздөлөт, маданият менен шартталган, адамдын чыныгы дүйнө жөнүндөгү элестетүүсүн чагылдырат.

Белгилүү изилдөөчүлөр З.Д. Попова, И.А. Стернин концептти структуранын түзүлүшүн көрсөтүүчү катары карашат. «Концепт өз ичине структуралашкан кванттык түзүлүштү, ойдун глобалдык бирдиктерин камтуучу катары сыпатташкан. Концепт – бул чыныгы маани, ал адамдын аң-сезиминде пайда болот», деген пикирлерин айтышат [Попова З.Д., Стернин И.А., 1999, с.34].

В. Н. Телиянын пикири боюнча концепт – бул “ошол билимдин бардык экстензиядагы объект жөнүндө биз билген бардык нерселер. Концепт – бул объект жөнүндөгү билимдердин толук жыйнагы. Ал жалпы сематиканын жеке маанилерин конкреттештирүү менен абстракциянын эң жогорку семантикалык категориясын өз ичине камтыйт» [Телия В.Н., 1986, с.173].

Д. С. Лихачев “Орус тилинин концептосферасы” деген макаласында өзүнүн “Концепт сөздөрдүн сөздүктөгү маанисинен турбайт, бул маани адамдын жеке жана этникалык тажрыйбаларынын биригүүсүнүн жыйынтыгы болуп эсептелет...” деген пикирин бекемдейт [Лихачев Д.С. , 1993, с.281].

А. П. Бабушкин концептке мындайча аныктама берет: «концепт – бул коллективдүү аң сезимдин же чыныгы дүйнөнүн дискреттик, маанилик бирдиги, ал улуттук эске тутууда вербалдык түрдө сакталат» [Бабушкин А.П., 1996, с.13].

В.В. Колесов макаласында “Маданият концепти: образ – түшүнүк – символ”, концепт – бул сөздүн семантикалык камсыз болуусунун баштапкы орду жана ошону менен катар өнүгүүнүн акыркы чеги деп жазат [Колесов В. В., 1992, с.16-25].

Н. Д. Арутюнова концептти көз караштардын түшүнүгү катары белгилейт, б.а., эң маанилүү тиричилик маңызынын билдирүү каражаты катары түшүнөт [Арутюнова Н.Д., 1988, с.10-11].

В. В. Красных «концепт – бул “предметтик” идея, ал абдан жалпы, максималдуу түрдө абстракцияланган, бирок аң сезимде ачык-айкын ишке ашуучу, улуттук-маданий маркировкаланган, бардык валенттүү байланыштардын

жыйындысында когнитивдүү иштеп чыгууга жөндөмдүү деп божомолдойт» [Красных В.В., 2003, с.196].

Жогоруда айтылган оцлорго таянуу менен, биз концепт маданий феномендерди сактоо, иштеп чыгуу жана маалыматтарды топтоо деп ишенимдүүлүк менен айта алабыз, мүмкүн, анын универсалдык дефинициясы эң кыска мүнөздөмөсү болуп саналат: концепт – бул түшүнүктү конструктивдүү сактоо жана тилдик дүйнө сүрөтү боюнча маалыматтарды топтоо. Анын маанилик көлөмүндө семантикалык категориялар бар, алар: түшүнүк, фрейм, гештальт, пропозиция, прототип, сценарий, элес, символ жана башкалар (Н.Н. Болдырев, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Л.И. Дрофа).

Түрдүү илимий көз караштагы маалыматтарда концепттин аныктамаларынын базалык компоненттеринде айрым-айрым көрсөтүүлөргү жол берилген. Негизгилерин атап көрсөк: 1) Концепт – ойлоонун бирдиги. 2) Концепт – билимдер бирдиги, кванттык түзүм. 3) Концепт – маанилердин жыйындысы. 4) Концепт – маданиятты бекемдөөчү акыл-ой элемент. 5) Концепт – түшүнүк. 6) Концепт – бардык билимдердин топтому. 7) Концепт – дүйнөнү категорияга бөлүүчү ыкма. 8) Концепт – көп кырдуу түзүлүш. 9) Концепт – акыл-эстин оперативдүү бирдиги. 10) Концепт – бул термин. 11) Концепт – вербалдык (сөз аркылуу берилүүчү) түшүнүк. 12) Концепт – мүнөздөмө. 13) Концепт – ой-пикирлердин топтому. 14) Концепт – дүйнөнүн оперативдик бирдиги. [Трофимова А.В., 2005, с.10-20].

Кыргызстандагы азыркы лингвистикалык илимдер багытынын өнүгүүсүнө К. З. Зулпукаров, М. Дж. Тагаев, З.К. Дербишева, М.И. Лазариди, Е.И. Жоламанова жана башкалар олуттуу салым кошушкан.

Концептология кыймылынын негиздөөчүлөрүнүн жана концепт тармагын Кыргызстанда изилдөөлөрдү өнүктүрүүчүлөрүнүн бири проф. К. З. Зулпукаров болуп эсептелет, анын жетекчилиги астында бир канча илимий эмгектер корголду, ал эмгектердин көпчүлүгү концептке арналган жана кыргыз тилинде, ошондой эле концепт орус жана кыргыз тилдеринин материалдарында салыштырма аспектинде аткарылган.

М. Дж. Тагаевдин доктордук диссертациясында этнолингвомаданият концепттерин полипарадигмалык баяндамалар орус жана кыргыз тилдеринде көрсөтүлгөн [Тагаев М.Дж., 2005]. Тилдик каражаттарды алардын тил системасында иштөө аракети тарабынан үйрөнүү идеясы, ошондой эле алардын көз карашында маданий маалымат сактоо мүмкүнчүлүгү көп окумуштуулардын эмгектеринин негизинде жатат. Мисалы, ал “Две парадигмы лингвистического описания русского словообразования в учебных целях” деген макаласында туунду сөздөрдү формалдык-семантикалык структуралар жана когнитивизм позициясында кароо зарыл деп белгилейт. Туунду сөздөр өз ичине белгилүү стереотиптик жагдайларды (=фреймдерди), жүрүм-турум нормаларын, түшүнүүнү жана билимди камсыз кылат, алар адамдарды ушул этнодилдик мейкиндикте башка маданият менен ийгиликтүү коммуникативдик өз ара аракет кылууга алып келет [Тагаев М.Дж., 2005].

3. К. Дербишеванын “Кыргыз лингвомаданиятындагы негизги концепттер” деген монографиясы негизги эмгек катары эсептелет. Монография азыркы лингвистиканын когнитивдик багытында аткарылган. Мында социомаданий, антропоморфдук, элдик-маданий, эс-акыл, адеп-аклах концепттери баяндалган [Дербишева З.К., 2012, с.176].

3. К. Дербишева өзүнүн изилдөөлөрүндө категоризация жана концептуализация маселелерине кайрылган. Орус жана кыргыз тилдериндеги негизги концепттерди салыштыруу менен, окумуштуу элдердин ички байлыгынын улуттук өзгөчөлүктөрү жөнүндө болжолдоолорду белгилеп кетет. Эгерде орус элинин тилдик көрүнүшүнүн өтмө түшүнүктөрүндө, көптөгөн орус окумуштууларынын эмгектеринде *судьба (тагдыр)*, *душа (жан, көңүл)*, *добро (жакшылык)*, *тоска (санаа, сагыныч)*, *счастье (бакыт)*, *справедливость (акыйкаттык)* сөздөрү белгиленет, алар орус адамынкөңүлү жаралуу жана сезимтал катары аныктайт, З.К. Дербишеванын сөзү боюнча кыргыздардын ан-сезими тескерисинче, *күтүү (ожидание)*, *көңүл (душа, сердце; желание, внимание, настроение)*, *санаа (мысль, душа, забота)*, *береке (успех, удача, благодать)*, *аракет (действие, старание)*, *намыс (честь, совесть, достоинство)* сыяктуу негизги концепттер

аркылуу аныкталат. Бул кыргыз элинин сабырдуу, сый урматты, бири-бирине жагымдуу жана ак ниет мамилени кылууну баалайт дегенди билдирет [Дербишева З.К., 2005, с. 52].

Орус, англис, кыргыз тилдериндеги “кыймыл” концептине концептуалдык-когнитивдик анализ жүргүзүү менен автор бул концептти ар бир эл өзгөчө кабыл алат деген тыянакка келет. “Кыймыл” концептинин лексика-семантикалык талаасынын ядролук тобун (зонасын) орус тилинде 6 жуп этиш түзөт: *идти – ходить, ехать – ездить, бежать – бегать, лететь – летать, плыть – плавать, ползти – ползать*. Багыт кыймылын билдирген этиштер анча көп эмес, алардын өзгөчөлүктөрү болуп “бир багыттуулук – ар түрдүү багыттуулук” белгилеринин карама-каршы коюлушу эсептелет. Орус тилиндеги этиштердин когнитивдик белгисинин өзгөчөлүгү “багыттын горизонталдыгы” болуп саналат. Орустардын тилдик аң-сезиминде (ойлоосу, түшүнүүсү) кыймылдын вертикал (тик) боюнча багыты бөлүнүп көргөзүлбөйт. Автордун сөзү боюнча бул, көпчүлүк учурда адамдар учу-кыйырсыз Россиянын кенен мейкиндигинде жүргөндүгү менен түшүндүрүлөт шекилдүү, ошондуктан когнитивдик белгинин “вертикал боюнча багыты” экинчи орунда жана талаанын перифериясын түзөт.

М.И. Лазариди адамдын *любовь (сүйүү), радость (кубаныч), блаженство (ырахат), ликование (шаттык), вдохновение (шыктануу), восхищение (суктаныч), грусть (капа), печаль (кайгы), отчаяние (үмүтсүздүк) ж.б.* Ал азыркы орус тилинде базалык психикалык абалды билдирүүчү этиштерди оң (*радость (кубаныч), блаженство (ырахат), ликование (шаттык), восхищение (суктаныч), гордость (сыймыктануу), предвкушение (тамшануу), любовь (сүйүү) ж.б.*), терс (*тревожность (), горе (кайгы), сострадание (бооркерлик), отчаяние (үмүтсүздүк), тоска (санаа, сагыныч), разочарование (көңүл калуу), злоба (ачуу, каар), ревность (кызганыч, ичи тардык) ж.б.*) жана амбиваленттик, башкача айтканда, өзүнүн маанисинде оң жана терс маанини камтыган (*любовь, ненависть, жажда риска, сострадание, стресс ж.б.*) деп классификациялаган. Алардын сүрөттөлүшү функционалдык-семантикалык талаалар түрүндө “Психикалык абалдын талаалык сүрөттөлүшү” деген китебинде берилген. М.И. Лазариди ошондой эле концептти вербалдаштыруу маселесинин үстүндө иштөөдө. “Выявление концепта, анализ

пути его вербализации, показа того, как мысль обретает плоть, определение культурной ценности системы концептов способствует познанию алгоритма формирования концептуальной картины мира” – деп жазат ал [Лазариди М. И., 2013, с. 82].

Тилде адамдын психикалык абалын көргөзүү жолдорун изилдөө Е.И. Жоламанованын “Азыркы орус тилиндеги “сүйүү” – “жек көрүүнүн” психикалык катышынын номинативдик-функционалдык талаасы” аттуу диссертациясында улантылат [Жоламанова Е. И., 2013]. Автор ассоциативдик эксперимент методуна кайрылат. “... Эркин ассоциативдик эксперимент ар түрдүү маданият өкүлдөрүнүн тилдик ой жүгүртүүсүн текшерүүгө мүмкүндүк берет. Тилдик ой жүгүртүү тилдик инсандын билингвалдык коммуникативдик чөйрөдөгү этномаданий өзгөчөлүгүн чагылдырат. Тилдик инсан концепттин өзгөчөлүктөрү жөнүндө, концептосфера жана улуттук тилдик дүйнө сүрөтүн түзүү көргөзүү мүмкүнчүлүгүн берет” [Жоламанова Е. И., 2013, с. 96]. Е.И. Жоламанова тилде чагылдырылган мимикадагы, үндөгү, жесттеги таасирдүү, ачык-айкын кыймылдар аркылуу “любовь” концепттин вербалдаштыруу жолдорун изилдеген. Бул изилдөө “сүйүү” концептинин психикалык абалынын номинативдик-функционалдык талаасын баяндоонун келечектеги кадамы болуп калды деп айтууга болот.

Ошондой эле Е.И. Жоламанованын “Кыргызстанда когнитивдик лингвистиканын өнүгүшү” аттуу макаласында [Жоламанова Е. И., 2012] Кыргызстандагы лингвистиканын векторунун өнүгүүсүн аныктоого аракетжасаган. Автордун пикири боюнча кыргызстандык тилчилер тил үйрөнүүнүн когнитивдик лингвистиканын нугунда бүткүл дүйнөлүк тенденциясынын изи менен барууда: “Когнитивдик анализдин бөтөнчөлүгү бул комплекстүү полипарадигмалык мамилени кыргыз жана орус тилдериндеги маданий-маанилик мейкиндикти салыштырып изилдөөдө колдонуу болуп саналат. Бул системалык-структуралык, функционалдык жана когнитивдик анализдердин айкалыштарында көрсөтүлөт жана инсандын тилдик ой жүгүртүүсүндөгү улуттук компоненттердин маанилик жана образдык өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө мүмкүндүк жаратат” [Жоламанова Е. И., 2012, с.12].

У.Д. Камбаралиеванын “Концептуалдык дүйнө сүрөтүндөгү темпоралдык категоризация” аттуу монографиясы концептуалдык дүйнө сүрөтү менен байланышкан теориялык маселелерин терең изилдөөгө арналган. Бул эмгегинде автор орус жана кыргыз тилдериндеги темпоралдуулук жана темпоралдуу мамиле категорияларынын бөлүнүү каражаттарына жана жолдоруна комплекстүү анализ жүргүзгөн. У.Д. Камбаралиеванын эмгеги баалуу жана масштабдуу катары деп эсептелет, бул эмгек концептуалдык дүйнө сүрөтүн “Время” жана “Убакыт” концептосферасынын алкагында баяндоого багытталган [Камбаралиева У.Д., 2013, с.490].

Инсандын тилдик ой жүгүртүүсүнүн маданий бөтөнчөлүктөрүн салыштырып изилдөө планында ачып көргөзүүгө арналган эмгектер: Ы.А Темиркулова ““глаз” – “көз” концепттин баяндоо”, “лицо” – “бет” орус жана кыргыз тилдеринде” [Темиркулова Ы.А., 2010], Г.А. Абыканова “Концепт “ вода – суу” орус жана кыргыз тилдеринде” [Абыканова Г.А., 2012], Ф.М. Ержанова “Концепт “Вера” жана “Знание” түрк тилдик дүйнө сүрөтүндө” [Ержанова Ф. М., 2012], А.Р. Бутешова “Концепт “Жизнь” орус жана кыргыз тилдеринде” [Бутешова А. Р., 2012,], Б.Т. Борчиева ““Верх – низ” концепттери орус жана кыргыз тилдеринин өкүлдөрүнүн тилдик дүйнө сүрөтүндө” [Борчиева Б. Т., 2008] жана “Орус жана кыргыз тилдериндеги улуттук-маданий мейкиндик мамилесинин өзгөчөлүктөрү (“вперед – назад” концептеринин материалында” [Борчиева Б. Т., 2013], Н.М. Токтосунова “Т. Драйзердин “Титан” романындагы “страх” концептин вербалдаштыруу” [Токтосунова Н. М., 2012], Г.Ж. Болотакунова ““Удивление” концептиндеги номинативдик-функционалдык талаасынын психикалык абалы” [Болотакунова Г. Ж., 2013], Э.Т. Төлөкова “Концепт ребенок в Кыргыз тилинде “бала” концепти (лингвомаданий таануу аспекте)” [Төлөкова Э.Т., 2012, с.182]., Амиралиев С.М. “Тилдин менталдык семантикасындагы кинологиялык концептер” [Амиралиев С. М., 2014]., жана башкаларды атасак болот.

Кыргызстандык авторлор эмотивдик концепттер «страх/коркуу», «удивление/таң калуу», философиялык концепттер «вера/ишеним», «знание/билим», «жизнь/жашоо», мейкиндик «верх/өйдө – низ/төмөн»,

«вперед/алдыга – назад/артка» концепттерди изилдешүүдө, концепттерге салыштырма анализдер жүргүзүлүүдө «вода/суу», «глаз/көз», «лицо/бет».

Кыргызстандын лингвисттери өздөрүнүн концепт жөнүндөгү изилдөөлөрүн жана ой-пикирлерин иштеп чыгышууда. Кыргызстандын лингвистикасынын бөтөнчөлүктөрү бул – концепттерди салыштырма аспектинде тилдик ой-жүгүртүүнү, түрдүү маданиятты алып жүрүүчүлөрдүн концептосферасын түшүнүү максаты болуп саналат, ал тилчилерге маданият аралык коммуникация жолдорун түшүнүү жана башка тилди эффективдүү окутуунун методикасын жаратууга мүмкүндүк берет. Концепттерди изилдөөчүлөрдүн чөйрөсү кыргызстандык изилдөөлөрдө жетишээрлик кеңейүүдө. Лингвисттер ошону менен бирге эле универсалдык концепттерди үйрөнүүнүн үстүндө иш алып баруу менен (*любовь/сүйүү, радость/кубаныч, правда/чындык, вера/ишеним, знание/билим, жизнь/жашоо-турмуш, «вперед/алдыга – назад/артка», «верх/өйдө – низ/төмөн» жана башка ушулар сыяктуу*), алардын вербалдашуу жолдорун жана концептин маданий мааниде өсүп-өнүгүү процессинин бөтөнчөлүктөрүн ачып берүүгө аракеттенишүүдө.

1.3. Тил илиминде функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) түшүнүгү

“Функционалдык-семантикалык талаа” жөнүндөгү түшүнүк тил илимине салыштырмалуу өткөн жүз жылдыктын 60-жылдарында кирген. Бул функционалдык грамматиканын объектилеринин бири болуп саналат, ал тилдин лексика-грамматикалык түзүмүнүн бирдиктеринин аракет кылуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана милдеттерин үйрөтөт. Функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) азыркы лингвистикада “... конкреттүү тилдин ар түрдүү деңгээлдеги системасынын каражаттары (морфологиялык, синтаксистик, сөз жасоочулук, лексикалык, ошондой эле аралашкан – лексика-синтаксистик ж.б.у.с.), алардын функциясынын жалпылык негизинде өз ара аракетке келүүчү, белгилүү семантикалык категорияда негизделүүчү катары аныкталат [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990, с.566-567].

Лексикалык, сөз түзүүчүлүк, морфологиялык жана синтаксистик денгээлдердеги ар түрдүү каражаттар, жалпы маанилерди белгилейт жана атайт (жалпы семантикалык категорияларды), бири-бири менен негиздүү мамилелер аркылуу эмес, алар аргасыздан байланышат, б.а., бул мыйзамченемдүүлүк. Дал ушул бири-бирине туура келген жана бири-бирине таасир берүүчү тилдик каражаттар ушундай системаны аныктайт, ал функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) деп аталышы мүмкүн.

“Функционалдык-семантикалык талаа” төмөндөгү белгилери менен мүнөздөлөт: *биринчиден*, системалык катыштагы өз ара байланышкан ар түрдүү денгээлдеги каражаттардын болушу; ФСТ нын курамына кирүү менен бул каражаттар талаанын конституенттери болуп калышат; *экинчиден*, ал бул же тигил даражада анын конституенттерине гана таандык жалпы маани болот (жалпы семантикалык категория); *үчүнчүдөн*, ФСТнын жалпы мааниси гомогендик эмес, б.а., бир маанини билдирбейт; ал өз ара байланышта болгон минимум карама-каршы же полярдүү эки мааниге бөлүнөт; бул маанилердин ар бири өздөрүнүн микроталаасын түзөт; *төртүнчүдөн*, талаа бир түрдүү эмес, эреже боюнча, татаалдашкан структурага ээ болот, ал координаттардын вертикалдык жана горизонталдык огу катары белгилениши мүмкүн [см.: Филичева Н.И., 1977, б. 19-20; Слюсарева Н.А., 1981, б.48-49; Ильина Н.Е., Воронцова В.Л., Борунова С.Н. ж.б., 1991, б.165-166].

Координаттын горизонталдык огунда микроталаа деп аталуучу, бир кыйла кеңири семантикалык тармакка кирүүгө даяр чектелген семантикалык бирдик жайгашкан. Мисалы, темпоралдуулуктун ФСТсы үч логикалык планга тиешелүү үч ушундай чектелген семантикалык бирдиктен (микроталаа) түзүлөт: *өткөн*, *азыркы* жана *келечек* пландагы микроталаалар.

Кээ бир ФСТ татаалдашкан семантикалык структурасы менен айырмаланат. Ушундай структурага семантикалык модалдык талаа ээ; ал өзү менен ФСТны орточо көлөмдөгү эки таланы көрсөтөт: чындыктын семантикалык талаасы жана негизсиздиктин (реалдуу эместиктин) семантикалык талаасы, кийинки талаадан бир катар микроталаалар бөлүнүп чыгат: потенциалдык-ирреалдуу модалдуулук

микроталаасы, божомолдуу жана ниет микроталаалары. ФСТнын чегинде синонимдик байланыштар аракет кылат, бирок, семантикалык талаа бул синонимдик катар болуп эсептелбейт, ал бир кыйла кененирээк, ал өз ичине синонимдик маанини гана эмест, жана ошондой эле башка бардык синонимдик эмес ассоциативдик мамилелердин өз ара байланышын камтыйт. Координаттын вертикалдык огунда (талаа) бири-бири менен эң алыскы семантикалык мамилелер менен байланышкан конституенттер орун алышы мүмкүн.

ФСТнын эң чоң бөлүгү өзүнү структурасында үч маанилүү белгини мүнөздөгөн талаанын доминанттарын бөлүп көргөзөт: 1) негизги маани атайлаштырылган жана максатка ылайыктуу берилет, 2) анын негизги мааниси дайыма бир маанилүүлүктө берилет, 3) тилде жана кепте үзгүлтүксүз жана системалуу түрдө колдонулат [сал.: Гулыга Е.В., Шендельс Е.И., 1969, б.10; Шмелев Д.Н., Иванова-Лукьянова Г.Н., Гловинская М.Я. ж б., 1989, б. 7-8; Лингвистический энциклопедический словарь, 1990, с.567].

Вариативдүүлүк ушул доминанттардын таандыктык факторлору белгиленген тилдик деңгээлдер менен аныкталат: морфологиялык, сөз жасоочулук, синтаксистик, лексикалык жана семантикалык. Доминанттардын болушу анын тегерегиндеги аны менен тыгыз түрдө байланышкан жана өз ара катыштагы элементтердин (конституенттер) топтомдору менен көрсөтүлөт, алар ушул доминанттар менен бирге талаанын борбордук бөлүгүн (центр, ядро) түзөт. Белгилүү конституенттер (элементтер) борбордон бир кыйла семантикалык аралыкта болушу мүмкүн, алар талаанын периферияларына таандык болот.

ФСТ доминанттарсыз да жашай алышы (болушу) мүмкүн. Талаа тегиз, так эмес борбордошкон, туруктуу эмес семантикалык өзөктөр аркылуу белгиленет, бирок ошондой болсо да мындай талаалар кандайдыр бир алсыз (туруксуз) семантикалык категориянын талаа структурасына биригет.

Кээ бир конституенттер ар түрдүү талааларга (микроталааларга) таандык болушу мүмкүн, бирок мындай учурда алар талаанын борбордук бөлүгүнө ФСТнын бардык жактарына таандык боло албашы мүмкүн, бул конституент талаанын перифериясына бир жолу таандык болушу керек, б.а., бул көп маанилүү

конституенттин функционалдык формуласы төмөндөгүдөй берилиши мүмкүн: бир талаанын борборуна таандыктык – башка талаанын перифериясына да таандык, же: бир талаанын перифериясына болгон тиешелүүлүк - башка талаанын перифериясына тиешелүү болуп калат.

Мисалы, талаанын (микроталаанын) азыркы учур планында алганда презенстин семантикалык категориясы талаанын (микроталаанын) доминантынын учур чак планын көрсөтүүчү жана дагы келер чак планындагы микроталаанын перифериясынын конституенттеринин (элементтеринин) бирөө болуусу мүмкүн, мисалы англис тилинде. Мындай эки микроталаанын ортосундагы семантикалык байланыштар: учур жана келер чак пландарында ушул семантикалык конституенттер көп маанилүүлүк факторлору жаралат.

Ар бир тилдик системада болуучу башка маанилүү семантикалык талаа ФСТ мейкиндиги болуп саналат. Демек, ал убакыт ФСТ катары локативдүүлүктүн тилдик семантикалык категориясы гана болуп аныкталбастан, жана да реалдуу дүйнөнүн объекттеринин жайгашкан ордунун тилден сырткаркы чындыгы катары да белгиленет. Мейкиндик – философиянын категорияларынын бири болуп саналат. Философиялык мааниде – ал материянын касиети, анын жашоо жолу катары каралат. Тилде мейкиндикти интерпретациялоо бир катар өзгөчөлүктөргө ээ, мейкиндик аң сезимде боштук, предметтин жайгашкан орду катары чагылышат. Ошондуктан, эгерде тилде мейкиндик мамилени сүрөттөп көргөзгөндө, анда биринчи иретте, предметтердин, кубулуштардын мейкиндиктеги жайгашкандыгын билдирген ушундай семантикалык мамилелерди жана алардын тилдик каражаттар менен берилгендигин эске алуу болуп саналат. Ушул мейкиндик мамилелерди кепте эки жана андан көп локалдаштырылган предмет аракет кылган бардык семантика-грамматикалык катыштардын негизи катары кароого мүмкүн болот.

Мейкиндиктин категориясы жана анын тилде чагылдырышы жөнүндө сөз кылууда аны орундун (жайдын) түшүнүгүн мейкиндиктин касиети катары байланыштырууга болот. Объекттин белгилүү жайгашкан орду кардинаттын тандалган системасында эки маанинин ортосундагы мейкиндик мамилени аныктоо үчүн каралат, алардын бири башкасы үчүн бөлүп берүү түйүнү катары кызмат

кылат. Мында дүйнөнү курчап турган предметтер жана кубулуштардын тилдик экспликациясын көрсөтүүчү мейкиндиктин семантикалык категориясы (мейкиндиктин багыт алуусу) пайда болот.

Тилди ФСТнын көз карашында изилдөө, дал ушул мейкиндиктин семантикалык талаасы, бардык ФСТны горизонталдык кесилишүүгө багыттайт; мейкиндиктин семантикалык талаасын ушундай горизонталдуу изилдөө (үйрөнүү) кептик пикир алышуунун табыгый шарттарына ылайык келет, качан грамматикалык, лексикалык жана фонетикалык каражаттар синтезде, алардын ажырагыс байланыштарында колдонулганда, башкалар күчөйт же акырындайт. Мейкиндиктин ФСТсы башка бардык семантикалык талаа катары белгилүү семантикалык категорияда негизделүүчү, т.а., дал ушул локативдик категорияда функциялардын бардык чөйрөсүн кучагына алат, ал тигил же бул тилде аларды белгилөөчү каражаттардын системасы менен бирдикте ушул түшүнүккө алып келет [кара.: Гулыга Е.В., Шендельс Е.Н., 1969, с.152; Лингвистический энциклопедический словарь, 1990, с.567; Ильина Н.Е., Воронцова В.Л., Борунова С.Н. ж.б., 1991, с.226-227].

Лингвисттер ФСТнын ядро жана перифериясын бөлүп көрсөтүүнүн кыйынчылыгын белгилешет; бул семантикалык доминантын белгилөөнүн кыйынчылыгы менен байланышкан, ал тилде бир кыйла иреттүү, конкреттүү жана так-даана чагылдыруучу, предметтердин жана кубулуштардын сапатына жана касиетине негиз болуучу түшүнүк: ал башкалардан айырмаланып так аныкталган илимий, тилде ачык-айкын көрсөтүлүүчү жана адатта элдик тилдин түшүнүгүндө иштелип чыккан, рельефдик ядрого жана ачык эмес (так эмес, күңгүрт) чек арага ээ болгон түшүнүк; б.а., түшүнүктүк ядронун тегерегине жайгашкандар лексемаларга семантикалык талаанын конституенттери катары иштөө мүмкүнчүлүгүн камсыздайт. Дал ушул лексемалар түшүнүктүк ядрону курчап турган бардык семантикалык талаага релеванттык конституенттер болуп калат.

Ошентип, “ар бир ФСТнын негизинде белгилүү семантикалык категория жатат – ошол семантикалык инвариант ар түрдүү тилдик каражаттарды бириктирет жана алардын өз ара аракетин шарттайт. Демек, убакыт боюнча (ж.б.

предикаттардын түрдүүлүгү) кыймылды бөлүштүрүү жана билинбей өтүү мүнөзүн берүүнү камтыган аспектуалдуулуктун семантикалык инварианты мазмундуулук варианттарынын системасында ачылып берилет, ал ушундай белгилерди, чек, фаза ..., перфектүүлүккө болгон аракеттин мамилесин ичине камтыйт” [Лингв-ки энцикло-й словарь, 1990, с.567].

ФСТнын эки түзүмдүк структурасынын айырмасына карабастан: ядро жана периферия – ошондой болсо да семантикалык талаа системалаштырылган жана элементтешкен негиз болуп белгиленбейт. Талаанын ядросунун (борбору, негизи) тилдик каражаттарынын бирдиктүүлүк даражасына жана перифериянын тилдик каражаттарынын ирээттүүлүгүнө жараша ФСТ начар борбордошкон, орто борбордошкон жана күчтүү борбордошкон болуп айырмаланат. Ошентип, бардык тилдик система жана көпчүлүк түркүмдүк сөздөр семантикалык-грамматикалык род категориясына өтүп кеткендиктен, ФСТнын жандуулук формасы орус тилинин системасында күчтүү борбордошкон талаа болуп саналат. Ошол эле мезгилде жандуулуктун семантикалык категориясы грамматикалык род категориясы тарабынан тирөөч болбогондуктан, англис тилиндеги ФСТнын жандуулугу орто борбордошкон талаа болуп белгиленет, анткени дал ушул грамматикалык род категориясы (биологиялык талаага ылайык) жандуулук категориясынын бир кыйла кенен логикалык-семантикалык негизи болуп эсептелет.

“Моноцентрикалык (күчтүү борбордошкон) талаалардан башка, грамматикалык категорияларга негизделген (салыш.: орус тилинде аспектуалдуулук, темпоралдуулук, объективдүү модалдуулук, жекелүүлүк, залогдуулук, компаративдүүлүк), кээ бир ар түрдүү тилдик каражаттардын жыйындысында негизделүүчү күчтүү полицентрикалык (начар борбордошкон) талаалар да бар, алар формалардын бирдей түрдөш системасын түзө албайт. Демек, орус тилинде ар түрдүү варианттагы мындай типтерге талаалардын таксистери (аракеттер аралык убакыт катышы), турмушта болуучулук, абал, субъекттик, объекттик, белгилүүлүк/белгисиздик, сапаттуулук, сандык ...” [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990, с.567; см.также: Филичева Н.И., 1977, с.8-9; Слюсарева Н.А., 1981, с.54-55].

Функционалдык-семантикалык талаа түшүнүгү (жана да генетикалык жактан эки тектеш эмес жана грамматикалык ар түрдүү типтеги тилдердин материалында тектештирме аспектинде: кыргыз жана орус, кыргыз жана немец, кыргыз жана англис) салыштырма кыргыз тил таануу илиминде изилдөөгө алынууда. Бизге мындай беш эмгек белгилүү, алардын биринде орус жана кыргыз тилдеринин кептик актынын грамматикалык түзүлүшү функционалдык-семантикалык аспектинде салыштырылууда, анын автору Дербишева З.К. болуп саналат, ал ФСТны кыргыз тил илиминде изилдөөчүлөрдүн башатында турат десек жаңылышпайбыз [Дербишева З.К., 2001, 2003]; үч эмгек кыргыз жана немец тилдеринин системасында салыштырылып изилденүүдө [Уева М.Х., 1999; Кадыркулова Ф.Д., 2002; Сарымсакова А.Ж., 2007]; жана алардын акыркысы кыргыз жана англис тилдеринде салыштырылып изилденүүдө [Джаркинбаева Н.Б., 2008].

Дербишева З.К. кыргыз жана орус тилдеринде 5 комплекске бириккен 24 ФСТны тектештirme-типологиялык планда талдоо жүргүзүүдө: 1) поля талааны темпоралдык белгилөө, 2) талааны модалдык белгилөө, 3) талааны реятивдик белгилөө, 4) талааны предикативдик белгилөө, 5) талааны атрибутивдик белгилөө. Талдоонун жыйынтыгында автор талааны “жакынкы перифериянын – алыскы перифериянын – ядросу принциби боюнча түзөт. ФСТнын бардык компоненттери талаанын алкагында алардын грамматикалык даражасы боюнча бөлүштүрүлөт. Ядронун негизинде бардык талаалардын грамматикалык формаларынын түрүндө инварианттык семантикага топтолуучу, лексиканын бул же тигил бөлүгүн камтыган жана ирээттүү стандартталган айтылыштарга ээ болгон бардык ФСТнын доминанттары катары грамматикалык категориялар жайгашышкан. Жакынкы периферияда бул категориялар – лексикалык-грамматические разряддар, аналитикалык түзүлүштөр бар, алар өзүнүн талаа семантикасынын ачык айтылыштарынын туруксуздугуна карай ядролук зонанын сырткы жактарында калган. Берилген тала семантикасы сүйлөмдү, сөз айкашын, лексикалык пластты бирдиктүү жана чектүү мүнөздөө үчүн тилдик системанын ушул элементтери алыскы периферияларында көрсөтүлгөн”. Автор ошондой эле ФСТнын негизги үч

структуралык тибин бөлүп көрсөтөт: 1) грамматикалык категорияларга негизделген моноцентрикалык талаа, 2) бир же андан көп грамматикалык категорияларга негизделген бицентрикалык талаа жана 3) синтаксистик конструкцияга, лексика-грамматикалык разрядга ж.б таянуучу ядросуз талаа [Дербишева З.К., 2001, с.19].

Уева М.Х. мейкиндик багытындагы ФСТны немец жана кыргыз тилдеринде номинация аспектинде изилдейт. Ал ФСТны ар кыл даражадагы каражаттар менен белгиленген традициялык семантикалык талааны түшүнөт; ал ФСТдан центр жана периферияны бөлүп көргөзөт. Анын эмгегинин жаңылыгы төмөндөгү факторлор менен шартталат: мейкиндик багытынын семантикалык талаасы немец жана кыргыз тилдеринин материалында ФСТнын айрым фрагменттери салыштырма аспектинде алда качан эле каралган болсо да, тектештирме багытында али изилдене электиги менен түшүндүрүлөт. Семантикалык-грамматикалык комплекстүү талдоонун жыйынтыгында азыркы немец тилинде мейкиндик багытынын ФСТсы төмөндөгү лексика-грамматикалык каражаттар менен белгиленет: зат атоочтун кыйыр жөндөмөлөрүнүн формалары (барыш жана табыш жөндөмөлөрүнүн), мейкиндикти билдирген сын атоочтор, орун тактооч жана кыйыр жөндөмөлөрдүн формалары менен айкашкан мейкиндик маанисиндеги предлогдор.

Немец тилиндеги зат атоочтордун мейкиндиктин маанисин билдрүүчү предлогдук-жөндөмөлүк формалары ФСТнын бардык мейкиндик багытын камтыйт. Немец тилиндеги ФСТ мейкиндик багыты ачык-так борбордошкон болуп саналат. Мындай өзгөчөлүк ачык-так борбордошкон талаа немец тилиндеги аталган ФСТнын өзүнүн структурасында пайда болот, ал бүтүндөй грамматикалык талаага ээ.

А эми ФСТнын мейкиндик багыты кыргыз тилинде кадимки начар борбордошкон талаа катары көрсөтүлөт, мында бир өңчөй форма байкалбайт. Бул факт талаанын борбору (ядросу) балуп шартталат, ал мейкиндик маанисиндеги жөндөмөлөрдүн түрлөрүн камтыйт: барыш-багытталуучу, жатыш жана чыгыш. Көрсөтүлгөн жөндөмөлөр семантика-грамматикалык көрүнүшүнүн көз карашында аздыр-көптүр көз карандысыз, өз алдынча болуп саналат.

Азыркы кыргыз тилинде ФСТнын мейкиндик багыты зат атоочтун үч мейкиндик маанисиндеги жөндөмө мүчөлөрү менен белгиленет, кызматчы аттар жана локалдуулук маанисиндеги жандоочтор. Мейкиндик багыттындагы ФСТ кыргыз тилинде борборго жана периферияга бөлүнөт, биринчи мейкиндик маанисиндеги жөндөмө мүчөлөрү менен, экинчиси – локалдык мааниге гана тиешелүү кызматчы аттар жана мейкиндик маанисиндеги жандоочтор менен түзүлөт.

“Мейкиндик багыттындагы ФСТ азыркы немец тилинде так борбордошкон талаа болот жана гомогендүү кубулуш (бир өңчөй, бир катардуу) болуп саналат; ал, негизинен, предлогдор категориясына негизделет. Азыркы кыргыз тилинде ФСТнын мейкиндик багыты начар борбордошкон талаа болуу менен гетерогендик (ар түрдүү, түрдүү катардагы) кубулуш катары көрсөтүлөт, андыктан аны түзүүдө кызматчы сөз түркүмдөр катышат жана мейкиндик маанисиндеги жөндөмө мүчөлөрү менен жасалат” [Уева М.Х., 1999, с.21].

Кадыркулова Ф.Д. немец жана кыргыз тилдериндеги жандуулуктун функционалдык-семантикалык талаасын изилдейт, алардын изоморфтук жана алломорфтук белгилерин мазмундук планда жана ошондой эле айтымдык планда карайт. Изилденип жаткан тилдердин фактыларга негизделген материалдарына жүргүзүлгөн анализи автордун гипотезасын тастыктайт, немец тилинде ФСТ түзүүнүн негизинде жандуу нерселердин белгилери жатат, тирүү жандар жана өзүнүн негизинде түптөлгөн, функционалдык-семантикалык категориялар болгон мужской, женский жана средний роддор, ошол эле учурда кыргыз тилинде ФСТнын жандуулугу имплициттүү, анткени адамдардын жана жаныбарлардын биологиялык айырмачылыктары түрдүү лексикалык-семантикалык каражаттар менен белгиленет, алар сөздүн так өзүнүн семантикалык структурасында түптөлгөн.

Биз карап жаткан тилдерде негизинен, адам-ишмердигинин маанисиндеги зат атоочторду түзүү үчүн колдонулган тилдик каражаттар изилденүүдө. Бул эмгекте чоң фактыларга негизделген материалда лексикалык-семантикалык зат атоочтордун, этиштердин, сын атоочтордун топтору көрсөтүлүүдө, алар түрдүү

жандуу (тирүү) жандыктарга же адамдарга тиешелүү, ошондой эле, үч жак боюнча толук жакталган ат атооч менен айкашкан этиштер жекелик жана көптүк сандарда берилген.

Автор изилдеп жаткан тилдерде зат атоочтордун семантикалык ядросу анык аттарды түзөт (нерселик, жандуу, жансыз жана материалдык). Абстракттуу зат атоочтор (кыймылдардын аттары, сапаттары, абалдары) каралып жаткан тилдерде зат атоочтун перифериялык топторуна тиешелүү.

“Талданып жаткан тилдердин ортосундагы айырмачылык грамматикалык категориялардын курамынын түрдүүлүгү болуп саналат. Немец тилинде зат атоочко род, сан, жөндөмө жана белгилүүлүк-белгисиздик категориялары таандык; ал эми кыргыз тилине – сан, жөндөмө, таандыктык жана баяндоочтук категориялары таандык, эки тилде тең зат атоочтун морфологиялык белгилери бар” [Кадыркулова Ф.Д., 2002, с.17]. Так ушул зат атооч эки тилде тең, кыргыз жана немец тилдеринде ФСТнын жандуулук ядросу белгиленет, ал эми жогорудагы аталган грамматикалык категориялар буга бир кыйла бирдей түрткү берет: немец тилинде род грамматикалык категория, ал эми кыргыз тилинде болсо –таандык баяндоочтук грамматикалык категориясы [кара: Кадыркулова Ф.Д., 2008, с.15-16].

Сарымсакова А.Ж. немец жана кыргыз тилдериндеги синсемантикалык номинативдик лексикалык бирдиктердин функционалдык-семантикалык аспекти изилдейт. Изилдүүчү “автосемантика” жана “синсемантика” лингвистикалык түшүнүгүн ачык-так аныктайт, ал жалпы көз карашка кошулуу менен “автосемантика өз ичине бардык маани берүүчү, толук маанилүү сөздөрдү, негизги сөз түркүмдөрдү, ал эми синсемантика – мании берүүчү эмес, жарым-жартылай, кызматчы сөз түркүмдөрдү камтыйт жана алардын орточундагы чек семантикада да, морфологияда жана синтаксисте да болуп өтөт”. Бирок “сөздөрдүн номинативдүүлүк, сөз түркүмдөр” түшүнүгүнө киришүү тилдин синсемантикалык бирдиктерин такыр жаңы көз карашта кароого мүмкүндүк берет. Эгерде бардык автосемантикалык сөздөр номинативдик болуп эсептелет, б.а., тилдик эмес болумуштардагы предметтерди жана кубулуштарды атоого мүмкүн болот,

номинативдүүлүктүн көз карашында, номинативдүүлүк тилдик категориясы катары кээ бир синсемантикалык сөз түркүмдөрү да таанылышы мүмкүн”.

Автор ФСТнын синсемантикасы салыштырылып жаткан эки тилде тең бир кыл эмес кубулуш болуп саналат, ошондуктан үч микроталаа менен белгиленет: мейкиндик багытындыгы микроталаа, убакыт багытындагы микроталаа жана логикалык багытталган микроталаа. Мейкиндик багытындыгы микроталаа немец тилинде синсемантикалык сөз түркүмдөрүнөн, байламта, предлог жана артикль, кыргыз тилинде – жандоочтор, кызматчы аттар, байламта, мейкиндик жөндөмөсүнүн аффиксттери жана “бир” жана “ал (ошол)” лексемалары аркылуу белгиленет. Дал ушул сөз түркүмдүк сөздөр менен убакыт багытындагы жана логикалык багытталган микроталаалар эки тилде тең берилет. “Мазмундук планда номинативдик сөз түркүмдүк сөздөрдүн синсемантикасы гомогендик кубулуш болуп саналбайт, тескерисинче, гетерогендүүлүккө жакын, андыктан анын үч түзүүчүлөрү – мейкиндик багытындыгы, убакыт багытындагы жана логикалык багытталган микроталаалар – өздөрү семантикалык ядрого жана семантикалык периферияга бөлүнөт. Жалпы түрүндө мазмундук жактан эки тилде тең ФСТнын алкагында синсемантикалык номинативдик лексемлар бири-бирине туура келет, бирок бир аз айырмачылыктар бар – кыргыз тилинде периферияга дал келүүчү микроталаалар мейкиндик маанисиндеги жөндөмөлөрдүн аффиксттерин өз ичине алат, немец тилиндеги предлогго жана лексема-сан атоочко “бир” жана ат атооч “ал (ошол)” немец тилиндеги артикльге дал келет” [Сарымсакова А.Ж., 2007, с.16-17].

Джаркинбаева Н.Б. англис жана кыргыз тилдериндеги ФСТнын локативдүүлүгүн изилдейт. Бул көйгөйдүн локативдүүлүгүн изилдөөчүлөр эки курамдык бөлүктөн турган кандайдыр түз бурчтук катары (чыныгы талаа сыяктуу) аныкташат: семантикалык талаанын ичинде жайгашкан түшүнүктүк борбор, ядро; борбордун тегерегинде четки бөлүгү же перифериясы бар. ФСТ төмөнкү тилдик каражаттар менен толтурулат: лексикалык – сөз түркүмдүк сөздөр, лексикалык жана грамматикалык, аналитикалык-синтетикалык курамдар жана синтаксистик

аналитикалык топтор сүйлөмдүн же айтымдын деңгээлинде [Джаркинбаева Н. Б., 2008].

Тилдик материалдарга талдоо жүргүзүү дал ушул тилдин мазмундук, тилдик бирдиктердин маанилик жактары, семантика же тилдик структуранын мааниси ошол талаанын семантикалык ядросунда же перифериясында ФСТны тигил же башка тилдик каражаттар менен белгилөөнү киргизүү үчүн методологиялык критерийлери экендигин көргөзөт. Изилдөөчү ФСТнын локативдүүлүгүн түзүү үчүн үч тилдик каражаттарды бөлүп көргөзөт: 1) лексикалык каражаттар, 2) лексикалык-грамматикалык каражаттарын жана 3) синтаксистик каражаттар, алар ФСТнын локативдүүлүгүнүн борборунун жана периферияларынын ортосундагы өзүнүн семантикасына жараша бөлүнүшөт. Демек, англис тилиндеги ФСТнын борборуна таандык лексикалык каражаттар болуп зат атоочтор жана тактоочтор саналат; периферияга болсо англис тилиндеги этиштер жана сын атоочтор кирет. Кыргыз тилинде ФСТнын локативдүүлүгүнүн борборуна зат атоочтор, тактоочтор жана этиштер, ал эми периферияга – сын атоочтор таандык. Англис тилинде ФСТ локативдүүлүгүнүн лексикалык-грамматикалык каражаттарын көрсөтүүгө болгону предлогдук-атоочтук группа таандык, ал эми кыргыз тилинде мейкиндикти билдирүүчү жөндөмөнүн формалары, жандоочтор жана кызматчы аттар колдонулат; бирок кыргыз жана англис тилдериндеги берилген бардык каражаттар ФСТ локативдүүлүгүнүн борборуна тиешелүү болот, ФСТ локативдүүлүгүнүн синтаксистик каражаттарына кыргыз жана англис тилдеринде орун багыныңкы жана кыймылдын багытын билдирген сүйлөмдөр кирет, ал эми англис, кыргыз тилдеринде синтаксистик каражаттар семантикалык талаанын перифериясына таандык.

Кыргыз изилдөөчүсү Б.Т. Борчиева мейкиндиктин ФСТсын орус славян жана кыргыз түрк тилдеринин материалында карайт [Борчиева Б.Т., 2005, с.8] жана төмөндөгүдөй жобо чыгарат: 1) мейкиндик мамилелеринин жана ыкмаларынын тилдик түшүндүрмөлөрдүн талаалык катыштарын (ФСТ) изилдөө жана баяндоо салыштырылып жаткан тилдердин типологиялык ар түрдүүлүгүн көрсөтүүгө мүмкүндүк түзөт, тилдик формаларда чагылдырылган мейкиндик

семантикалардын өзгөчө, универсалдык белгилерин аныктайт; 2) мейкиндиктик лексика, сөз куроочу, грамматикалык категориялар жана тилдин формалары башкалардан айырмаланган ордо болуп саналат, анда мейкиндик белгилөөлөр, менталдуулук жана ойлоо өзгөчөлүктөр көргөзмөлүү чагылдырылат.

Окумуштуу Борчиева Б.Т. мейкиндик лексиканы системалуу сүрөттөөнүн куралы катары семантикалык талаа деген түшүнүктү колдонот, мында семантикалык бирдиктер ЛСВ (лексико-семантикалык вариант) жалпылыгын негизине киргизилет. Мейкиндик түшүнүгүнө эки аспекти бөлүүгө болот: а) мейкиндик жердин, талаанын, чөлдүн объективдүү чындыгындагы предмети катары айтылат: талаа, тоо, асман, чөл ж.б.; б) мейкиндик предметтер ортосундагы мамиленин объективдүү чындыгы катары тигил жакта, бул жерде, солдо, шаардын артында, тоодо, мектепте. Мейкиндик маанисиндеги лексикага лексикалык бирдиктер тиешелүү, алар семантикалык структурасына мейкиндик маанисиндеги лексика-семантикалык вариантты (ЛСВ) өз ичине камтыйт. Алар семантикалык талааны түзөт жана мейкиндиктин ФСТнан дээрлик айырмаланат. Мейкиндиктин предметтерин ошондой эле катыштарын көргөзүү үчүн ФСТ түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттарды функционалдуу түзүүнүн ыкмасы, ошол эле учурда семантикалык талаа катары мейкиндиктик реалийлерди лексикалык каражаттар аркылуу белгилейт [Борчиева Б.Т., 2005, с.18].

“Тилдин морфологиялык тиби төмөндөгүдөй белгиленет: англис тилинде флективдүү-аналитикалык жана кыргыз тилинде агглютинативдүү-синтетикалык – ФСТнын локативдүүлүгүн эки тилде тең түзүүгө таасир кылат, анын натыйжасында англис тилинде ФСТ орто-борбордошкон, кыргыз тилинде – күчтүү борбордошкон талаа” болуп калат [Джаркинбаева Н.Б., 2008, с.18].

Джумалиева Г. К. англис жана кыргыз тилдериндеги суроолуу сүйлөмдөрдү ФСТ интеррогативдүүлүгүн белгилөөчү тилдик каражаттар катары карайт. Автор ФСТнын релеванттык мүнөздөмөсүн жана белгилерин ачып көрсөтөт; аны белгилөөчү тилдик каражаттарды аныктайт; анын курамдык борборун жана перифериясын көргөзөт, ошондой эле ФСТ интеррогативдүүлүгүнө таандык кээ бир башка маселелерин да изилдейт [Джумалиева Г. К. 2013].

Биз функционалдык-семантикалык талаа түшүнүгүнө берген окумуштуулардын ой-пикирлерин карап чыгуу менен, ушул проблеманын нугунда Кыргызстанда аткарылган изилдөөлөр боюнча адабияттарга да кыскача талдоо жүргүздүк.

1.4 . Фразеологиялык бирдиктер тилдин улуттук өзгөчөлүгү катары

Азыркы лингвистикада изилдөөнүн эки багыты ачык-так белгилүү болду. Биринчи багыттын алгачкы түйүнү фразеологизмди таанып билүүгө багытталат, фразеологизм – бул туруктуу тилдик бирдик, ал сөздөрдөн, сөз айкаштарынан куралат. Демек, мисалы, М. М. Копыленко төмөндөгүлөрдү айтйт: “Фразеология ошол тилде болгон бардык лексемалардын айкаштарын, алардын ичиндеги “эркин” деп аталган сөз айкаштарды камтыйт” [Копыленко М. М., 1989, с. 81]. Башка жагынан караганда фразеологиянын объекти бул багыттын чегиндеги кээ бир даражадагы жана тайпадагы сөз айкаштар болуп саналат, алар кептеги бардык мүмкүн болгон сөздөрдөн өзгөчө бөтөнчөлүгү менен айырмаланат. Ушундай сөз айкаштарын бөлүп көргөзүүдө кандай белгилердин болушу эске алынат жана тилде бирдиктердин курамы аныкталат. Дал ушул “өзгөчө” сөз айкаштар фразеологизмдер болуп аталышы мүмкүн, адатта фразеология мындайча белгиленет:

1) «кеңири» маанидеги фразеологизмдер каймана маанидеги бардык сөз айкаштарын жана каймана мааниге ээ болбогон компоненттерди камтыган сөз айкаштарын камтыйт. Бул «кеңири» түшүнүк В.Л. Архангельский, О.С. Ахманова жана Н.М. Шанскийлерген таандык.

2) орус тилиндеги «тар» маанидеги фразеологизмдер толук каймана маанидеги сөз айкаштарын гана камтыйт. Орус фразеологизмдеринин көлөмүн жана курамын мындай түшүнүүнү чагылдырган эмгектерге, мисалы, В.П. Жуковдун макаласы мисал боло алат. Эки учурда тең фразеологизмдин сөздүк мүнөзү, компоненттердин лексемелык мүнөзү да окумуштууларда шек туудурбайт.

Фразеологиянын объекти генетикалык маңыздагы сөз айкаштары болуп саналат. “Алар этимологиялык гана жактан ажырымдуу, б.а., тарыхый жактан караганда азыркы тилдин системасынан тышкары” [Ларин Б. А., 1956, с. 202]. Бул

айтымдар (сүйлөмдөр) сөз айкаштарына карама-каршы коюлат, омонимдүү эмес, демек, алардын олуттуу айырмачылыктары бар. Фразеологизмдерди үйрөнүүдө аларды түзгөн компоненттердин маанилик жана формалдык мүнөздөмөлөрү негизги болот, жана дагы компоненттердин ортосундагы байланыштар эсептелбейт, белгилүү формага салынган, мааниси жана кепте колдонуу өзгөчөлүгүнө ээ болгон тилдин бирдиги катары дал ушул фразеологизмдин бүтүндөй өзү эсептелет. Фразеологиянын курамы категориялык бир типтүү бирдиктерден түзүлөт. Ар бир фразеологизмдин тарыхы жана этимологиясы сөз айкаштарын -згөчө түшүнүү кандайдыр бир “универсалдык” схемалардан, компоненттердин семантикалык ширешүү жана сөз айкаштарында сөздөрдүн десемантизация даражаларынан түз көз карандысыз изилденет.

Демек, Куниндин пикири боюнча “фразеологизмдер же фразеологиялык бирдиктер – бул семантикалык өзгөрмө айкаштардын моделдеринен түзүлбөгөн, татаал семантикага ээ болгон туруктуу сөз айкаштары” аталат [Кунин, 1986:5], б.а., даяр түрдө кепке кирген бул туруктуу айтымдар же сөз айкаштары өзүнчө эркин мааниде колдонула албайт.

Фразеологиялык бирдиктеринин (ФБ) туруктуулугу алардын семантикалык ширешүү даражасы, ченеми, компоненттеринин ажырагыстыгы менен түшүндүрүлөт. В.П. Жуковдун пикири боюнча туруктуулук, эч болбогондо, семантикалык жактан алганда, идиомалуулук менен органикалык байланышта, б.а., фразеологизмдин маанилик ажырагыстыгы менен түшүндүрүлөт. Туруктуулук – бул же тигил фразеологизмдин ички компоненттердин семантикалык ажырагыстыгынын даражасы, чени болуп саналат. Ал конкреттүү фразеологизмге ылайык идиомалуулук формасы билдирет. Башка сөз менен айтканда, туруктуулук – бул идиомалуулук чени [Жуков В. П., 1978].

Фразеологиялык бирдиктер маселесинин үстүндө көптөгөн илимпоздор иштешкен. Фразеологизм теориясынын негиздөөчүсү катары швейцардык лингвист Шарль Балли эсептелет, биринчи жолу фразеологияны лексикологиянын өз алдынча бөлүгү катары аныктаган. ФБтин көптөгөн классификациясы сунушталган. Фразеологизмдин компоненттеринин номинативдик маанилери

канчалык сүрүлүп жок болсо, анын өтмө мааниси ошончолук күчтүү болот, В.В.Виноградов фразеологиянын үч түрүн көрсөтөт: фразеологиялык *ширеешмелер*, *фразеологиялык бирдиктер* жана *фразеологиялык айкалыштар* [Виноградов В. В., 1947]. А.В. Кунин “идиомалар, фразеоматизмдер жана идиофразеоматизмдер” деп бөлөт [Кунин А. В., 1986]. Ал эми Н.Н. Амосова бардык ФБди фраземдер жана идиомалар деп бөлөт [Амосова Н. Н., 1963].

Жалпыгы маалым болгондой “ички форма” түшүнүгүнө биздин илим В. фон Гумбольдтун лингвистикалык концепциясына милдеттүү экенибизди моюнга алуубуз зарыл, себеби анын ички формасы көп кырдуу, элдин терең көңүлүнөн же улуттун акыл-ой мүдөөлөрүнөн иргелип келип чыккан философиялык сөз айкаштары болуп саналакт. Ички форманын ушундай аныктамасы мындан ары да ар түрдүү түшүндүрмөлөрдү берүүгө түрткү болду. Биринчи иретте, тилдин ички формасына тилдик бирдиктердин ички формасын каршы коюу келип чыкты, ошондой болсо да, тилдик бирдиктердин ички формасы ар башка лингвисттер тарабынан ар түрдүүчө түшүндүрүлөт. Кээ бир окумуштуулар [Потебня А.А., 1958; Гвоздарев, 1977] ички форманы тилдик бирдиктердин этимологиялык маанисине жакын деп аныкташат, башкалары [Гак В.Г., 1977] ички форма деп “анын аталышын булагы менен байланыштыруучу контрасттык белгисин” эсептешет [Гак В.Г., 1977, с.46]. В.В. Виноградовдун сөзү боюнча “сөздүн ички формасы, ал колдонулган сөздүн негизинде жатуучу образ, ошол контекстте пайда болгон же өзгөргөн дал ошол сөз же сөз айкашы, ошол тилдик системада, ошол материалдык жана акыл-ой маданиятынын фонунда гана азайышы мүмкүн” [Виноградов В. В., 1972, с.17-18].

Фразеологиялык бирдиктердин ички формасы дегенди “... фразеологиялык обороттун маанисинин диахрониялык байланышы жана анын этимологиясы” катары түшүнөбүз [Кунин А. В. ,1974, с.42].

Фразеологизмдин структурасы мазмундук жана айтымдык багыттарга ээ. Мазмундук багыт – бул образ, ал фразеологизмдин ички формасын (ИФ) түзөт жана эске тутат. Ал эми айтымдык багыт – бул аң-сезимде чагылган фразеологизмдин “акустикалык-графикалык “изи, нугу””. Фразеологизм

кандайдыр бир жагдай менен бирге пайда болот. Буга мазмун камтылат, ал андан кийин башка мааниге өтөт, б.а., ФБде сөздүн алгачкы маанисинин негизинде прототиптик жагдайда образ түзүлөт. Дал ушул алгачкы сөз образда өзүнүн изин калтырат (айтым багыты). Ошентип, негизги маалыматты камтыган ички форма пайда болот [Прохорова, 1986]. Ички форма сөздүн маанисин дилилдүү кылат, бирок бул шарттуулук толук эмес. А.А. Потебня ата мекендик лингвистикага “ички форма” түшүнүгүн 1982 – жылы киргизген, ички форманы этимологиялык мааниге жакын деп аныктайт. Демек, ички форма – бул сөздүн маанисин сүйлөөчү түшүнүп, баамдап айтуу ыкмасы болуп эсептелет, ал ар түрдүү тилдерде ар башкача берилет [Потебня А. А., 2000].

В.А. Маслова боюнча, алгач дүйнөдө кандайдыр бир прототиптик жагдай келип чыгат, атап айтканда, жагдай фразеологизмдин маанисине сөзмө-сөз дал келет, мисалы, адам тайып сызга отуруп калды. Мында маани камтылган жана ал түз маанисин өзгөрттү. Маданий маалыматты фразеологизмдин ички формасынан алса болот, анткени, анда материалдык маданияттын элементтерин жана тарыхый окуяларды чагылдырган мифтердин, архетиптердин, каада-салттардын “изи же нугу” камтылат [Маслова В. А., 2004, с 87].

Ошентип, ички форма бул экинчи номинацияны же байланыштар системаларын берүү (бирдиктүү жагдайды) максатында кээ бир маанилүү байланыштарды жаңыдан түзүүгө багытталган, ал ошондой эле ассоциативдик байланыштардын аң сезимде пайда болушуна түрткү болот. Мындан тышкары, ички форма аркылуу көрсөтүлгөн типтештирилген жагдай өзүндө “ошол коомдун тарыхый өнүгүү процессинде жеке инсандын аң сезимнде, коомдук практикада мурунку муундар тарабынан иштелип чыкан белгилүү бүтүндөй багытты” алып жүрөт [Латина, 1991: 137]. Ички форма – бул көп кырдуу кубулуш, ал элдин ички акыл-ой байлыгынан же улуттун акыл-ой мүдөөлөрүнөн келип чыккан кубулуш.

Улуттук-маданий спецификасынын темасы фразеологиянын тармагын изилдөөдө үчүн жетишээрлик салттуу болуп саналат. Көп жылдар бою фразеология боюнча эмгектерде (өзгөчө, эгер алар салттуу тил илиминин алкагында аткарылган болсо), фразеологиялык бирдиктер элдин маданий потенциалын топтоочу тилдин

улуттук-спецификалык бирдиктерин өзү менен бирге алып жүрөт. Бул тема А. Вежбицкая, В. Н. Телия, В. А Маслова, Д.О. Добровольский ж.б. ушул сыяктуу окумуштуулар тарабынан изилденген [Вежбицкая А., 1996; Телия В. Н., 1996; Маслова В. А., 2004; Добровольский Д. О., 1997].

В.Н. Телия тилдин фразеологиялык курамы “күзгү”, ал өзүнүн улуттук аң-сезиминин лингвомаданий жалпылыгын идентификациялайт, дал ушул фразеологизмдер тилдин өзгөчө дүйнө көрүнүшүн, жагдайын алып жүрүүчү катары аталат деп жазат.

Түрдүү тилдик топтор концепттүзүүнүн түрдүү куралдарын колдонуу менен, ачыгын айтканда, улуттук маданияттын негизи болуучу түрдүү дүйнө сүрөтүн түзөт.

В.А.Маслова маданияттын чыныгы сактоочусу текст болуп эсептелет деп белгилейт. Адамдын акыл-эс дүйнөсүн тил эмес, текст чагылдырат. Дал ошол текст түздөн-түз маданият менен байланышкан, бирок ал көптөгөн маданий шарттуу белгилер менен терең калыптанган, дал текст тарых, этнография, улуттук психология, улуттук жүрүм-турум эрежелер маалыматтарын. Өз кезегинде, текстти түзүү эрежесиал пайда болгон маданияттын контекстине көз каранды. Текст тилдик бирдиктердин эң төмөнкү баскычынан жаралат, ал туура келүүчү тандоодо маданий сигнал күчөшү мүмкүн. Так ушундай бирдиктер биринчи кезекте, фразеологизмдер болуп эсептелет [Маслова В. А., 2004].

В.А.Маслова “фразеологиялык бирдиктер (ФБ) өзүнүн семантикасында элдин маданиятынын көпкө созулган өнүгүү процессин чагылдыруу менен маданий далилдерди, стереотиптерди жана архетиптердин эталондорун муундан муунга калтырат жана белгилейт” деп эсептейт [Маслова В. А., 2004, с.82].

Фразеологизмдерди карап чыгып В. А. Маслова төмөндөгү гипотезасын сунуштаган:

Көбүнчө фразеологизмдерде улут маданияттын “изи” бар, ал сөзсүз аныкталышы керек;

Маданий маалымат фразеологиялык бирдиктердин ички формасында сакталат, ал дүйнө жөнүндө образдуу элес болуп саналат, фразеологизмге маданий-улуттук колоритти берип турат;

Негизинен маданий-улуттук спецификаны аныктап көргөзүү – бул маданий-улуттук коннотацияны ачып берүү дегенди билдирет.

“Фразеология – бул тилдик дүйнө сүрөтүнүн фрагменти. Фразеологиялык бирдиктер дайыма субъекке багытталат, атап айтканда, алар дүйнөнү баяндап жазуу үчүн гана эмес, аны интерпретациялоо, баалоо жана ага субъективдүү мамиле көрсөтүү үчүн пайда болот” [Маслова В. А., 2004, с.84].

Улуттук спецификаны изилдөөдө Д.О. Добровольский эки мамилени бөлүп көргөзөт. Биринчи мамиле салыштырма деп аталат, мында бир тилдин улуттук - маданий спецификасы башка тилге салыштырмалуу аныкталат. Экинчи мамиле – интроспективдик, мында тилдин улуттук спецификасы тил өкүлдөрүнүн көзү менен баа берилет, атап айтканда, өзүнө өзү талдоо, өзүнө өзү байкоо жүргүзүү ишке ашат [Добровольский Д. О., 1996].

Салыштырма мамиледе спецификалык болуп биринчи тилдеги бардык фактылар экинчи тилге салыштырмалуу таанылат, ал экинчи тилдин келечегинен элдин салттуу маданиятынын көз карашында тривиалдык эмес деп эсептелет (жана туура келүүчү маданиятта). Бул жерде маанилүү эмес деп белгиленгендерден спецификалык фактылар катары башка тилдерде да орду бар болгон жагдай саналат (маданияттар).

Интроспективдик мамиле башка тилдердин жана маданияттардын спецификасына карабастан “имманенттик” улуттук-маданий мүнөздөмөлөрдүн бар болуусуна негизделген. Изилдөөнүн милдеттери тил өкүлдөрүнүн биринчи тилдин улуттук спецификасы эмнеде турат деген суроого жооп издөөдөн формулировкаланат. Мындай учурда, лингвистикалык фактыларга ылайык келүүчү тил өкүлдөрүнүн мамилесин ачып көргөзүүгө багытталган, информанттардан сурамжалоо жүргүзүү, түрдүү тесттерди өткөрүү сыяктуу бир кыйла адекваттуу изилдөө жолдору колдонулат. Ошентип, мисалы, “имманенттик” улуттук спецификанын сигналынын чет өлкөлүк адамдын оозунда ошол

атылыштын (сөз айкашынын, фразанын) орунсуздугу жөнүндө ойдун келип чыгышы мүмкүн. Салыштырма анализде эң маанилүү критерийлердин бири тилдер аралык такталган айырмачылыктардын спецификага туура келүүчү маданияттын болуп калуусу эсептелет, ошол учурда кээ бир кубулуштарды өзүнүкү гана катары мүнөздөөчү, атап айтканда, айрыкча улуттук кубулушту интроспективдик мамиле катары тил өкүлдөрүнүн интуициясына кайрылуу талап кылынат. Салыштырма мамиленин негизинде спецификалык мүнөздө ылганып алынган кубулуш, интроспективдик мамиленин негизинде тандалып алынган кубулуштун тегерегилер менен туура келбеши мүмкүн, ошондой эле аны менен эч кандай тикеден-тике катышка ээ эмес [Добровольский, 1996].

Биз бул изилдөөбүздө биринчи мамилеге таянабыз.

Фразеологизмде эң маанилүү компонент болуп маданий коннотациясы эсептелет. Фразеологизмдердин маданий каннотациясы белгилүү маданий баалуулуктар менен аныкталат. Бул деген айрым улут, маданият үчүн спецификалык болуп саналат. Маданий коннотация фразеологиялык бирдиктердин ассоциативдик-образдуулук негизин маданий-улуттук стереотиптер аркылуу интерпретациялоонун өз ара байланышынын жыйынтыгы катары келип чыгат [Маслова В. А., 2001, с.55], ушунун натыйжасында биз алардын маданий-улуттук маңызын ачып беребиз жана убакытты белгилөөчү жана мүнөздөлүүчү фразеологиялык бирдиктердин мүнөзү оң жана терс маданий баалуулукка жараша болот, ал тилде белгилүү коннотация менен түзүлөт. Ошентип, так ушул маданий коннотация ФБге жана дагы бүтүндөй текстке маданий-маанилүү белгини же касиетти берет. Ушул маданий коннотацияны берүүчү каражаттар А. Вежбицкаянын пикири боюнча фразеологизмдин борборунда туруучу *урунтуу (негизги) сөздөр* болуп эсептелет. Кээ бир маданияттын бутактары үчүн белгилүү, борбордук касиет фразеологизмди түзүү жана аракетке келтирүү менен, ошол урунтуу сөздөр “бизди бүтүндөй бир маданий баалуулукка жана багытка алып келиши мүмкүн” [Вежбицкая А., 2001, с.38]. Жогоруда айтылгандарды талдоо менен, биз төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз, фразеологизмдер улуттук-маданий маалыматты алып жүрүүчүлөр бөлүп саналат. ФБ элдин менталитетин, алардын

маданий баалуулуктарын сактайт жана калыптандырат, элестетет, көз алдына келтирет.

Фразеологизм стереотип менен байланышкандыктан, дал ушул фразеологизм ошол стереотипти чагылдыруучу каражат, ал ошол фразеологизмдеги түшүнүк жана образ менен байланышат. Когнитивдик жана этнолингвистикада стереотип термини тил жана маданияттын мазмундук жагына тиешелүү, демек, тилдик дүйнө сүрөтү менен дал келген менталдык стереотип катары түшүндүрүлөт. Демек, Е. Бартминскийде тилдик дүйнө сүрөтү жана тилдик стереотип бөлүккө жана бүтүндүккө да катышы бар, жана тилдик стереотип “тилдик эмес дүйнөнүн белгилүү объектинге тиешелүү болгон ой-пикирдин же бир канча ой-пикирлердин жыйындысы, субъективдүү детерминацияланган предметтин түшүнүгү, ал баяндалган жана баалоочу белгилер менен бирге жашайт жана социалдык-иштелип чыккан таанып-билүүчүлүк моделдердин алкагында чындыкты түшүндүрүүнүн натыйжасы катары эсептелет” [Маслова В. А., 2001, с. 58]. Тилдик стереотип – бул ой-пикирдин же бир канча ой-пикирлердин жыйындысы гана болбостон, башка бардык туруктуу айкалыштар же айтылыштар да болот, алар бир нече сөздөрдөн турат, мисалы, *Indiansummer* – күз башындагы жылуу жана ачык күн, *a wholehour* – бир саат убакыт. Мындай стереотиптерди колдонуу коммуниканттардын күчүн үнөмдөө менен пикир алышууну жеңилдетет жана жөнөкөйлөтөт. Тилдик бирдиктердин ички формасынын нугунда биз, жашоо турмуш, элдин аң сезими, ойлоосу, менталитети тууралуу көп нерселерди үйрөнө алабыз. Атап айтканда, фразеологиялык бирдик стереотип аркылуу түзүлөт. Эгерде стереотип фразеологиялык бирдиктин жардамы менен түзүлсө, анда карама-каршы процесс болуп өтүшү да мүмкүн. Мисалы, “бүкүрдү көр түзөйт” деген фразеологизмди алып көрөбүз. Ушул структураны кабыл алуу менен, биздин аң-сезимибизде стереотип түзүлөт, ал жаман адамды такыр оңдой албайсын, ал эч качан жакшы болбойт дегенди билдирет.

Кыргыз тилинде фразеологиялык бирдиктерге бир катар изилдөөлөр арналган. Фразеологиялык бирдиктер жөнүндөгү алгачкы эскертме 1956-жылы пайда болгон,

ал белгилүү лингвист Ж.Шукуровдун ысмы менен байланыштуу [Шукуров Ж., 1956].

1969-жылы биринчи кандидаттык диссертация Ж.Осмонова тарабынан корголгон, 1972-жылы анын негизинде “Кыргыз тилиндеги идиомалар” аттуу монография жазылган, мында автор көңүлдү кыргыз тилиндеги идиомаларды изилдөөгө бурган [Осмонова Ж., 1969, 1972]. Бул изилдөөдө окшош туруктуу сөздөр менен түзүлгөн идиомалар талдоого алынат (макал-лакаптар, татаал сөздөр ж.б.). 2008-жылы Ж.Осмонова “Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер” деген темада доктордук диссертациясын коргогон [Осмонова Ж., 2008].

Ж.Мамытовдун ФБ үчүн классификациясынын негизги белгиси компоненттердин семантикалык биригиши, ушунун негизинде ФБ үч типке бөлүнөт: 1. *Фразеологиялык ширешме*, ФБдин маанисинин бүтүндүгү курамдарынын маанисинин негизинде түшүнүүгө мүмкүн эмес, анткени, алардын ортосунда семантикалык байланыштын жоктугу менен мүнөздөлөт. 2. ФБке Ж. Мамытов мындай аныктама берет: “Тизмектердин бирдиктүү мааниси тигил же бул деңгээлде анын компоненттеринин мааниси менен байланышта болушу мүмкүн”. 3. ФБ компоненттеринин биринде өтмө фразеологиялык байланышкан маанисинин болушу менен мүнөздөлөт” [Мамытов Ж., 1999. – 256 б].

Кыргыз тилинин фразеологиясын изилдөөгө арналган эмгектер А. Сапарбаева, Э.Абдулдаева, А.О. Кармышакова, К.У.Кыдыева, Г.Ж. Жамшитова, И.Исабекова, Б.Максумова, Э.Абакироваларга таандык.

Ар кайсы эл өз алдынча өнүгөт, тарыхы бар, алардын турмуш-тиричилиги белгилүү бир табигый жана климаттык шарттарда агылып өтөт, элдер жашоо образдары жана дин тутуу, үрп-адат, каада-салттары менен айырмаланышат. Ушулардын баардыгы алардын тилдеринде чагылдырылат, аларга улуттук спецификалык белги берет. Тилдин улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрүнө фразеология да таандык. Ошондуктан тилдеги, маданияттагы улуттук баалуулуктар маселелерге, бул проблеманы изилдөөгө болгон кызыгуулар өсүүдө.

Фразеологиялык бирдиктерди элдик менталитетти сүрөттөөнүн, алардын образдуу кабыл алууларынын стереотиптери менен болгон өз ара катыштарынын

негизинде интерпретациялоо менен, биз алардын маданий-улуттук маңызын жана мүнөзүн ачып беребиз, ал улуттук-маданий коннотациянын мазмуну болуп калат.

Ошентип, фразеологияда стереотиптердин чагылдырылышы абдан ачык көрсөтүлгөн, анткени көргөзүү менен гана, образдар менен түшүнүктөрдү, мазмундарды байланыштыруу аркылуу биз маданий-улуттук маанилүүлүктүн берилишин ачып көргөзө алабыз.

Демек, жыйынтыктап жатып биз фразеологизм – бул туруктуу айтылыштар же сөз тизмектери, алар кепке даяр түрүндө келип кирет жана өз алдынча мааниде колдонулбайт. Фразеологиялык бирдиктердин маанилүү компоненти болуп анын ички формасы эсептелет. Ички форма – бул эң жакын этимологиялык маани же сүйлөөчү баамдап түшүнүүчү сөздөгү маани, ал ар түрдүү тилде ар башкача берилет. Фразеологизмдердин ички формасынын жардамы менен англис жана орус маданиятындагы убакытты идентификациялоодо алардын окшоштугу жана айырмачылыктары аныкталат.

Анткени, фразеологизм стереотип менен байланышкан (индивидуалдык жана коомдук аң сезимдин негизинде калыптанган образ менен), дал ошол фразеологизм ушул стереотипти билдирүүчү каражат болуп эсептелет, ал ошол фразеологизмде туюндурулган, белгилүү түшүнүк же образ менен байланышат.

Биздин изилдөөбүздүн алкагында биз Д.О. Добровольскийдин көз карашына кошулабыз, ал салыштырма мамилени сунуштайт, мында бир тилдин улуттук-маданий спецификасы башка тилге салыштырмалуу аныкталат, жана интроспективдүүлүктө тилдин улуттук спецификасы тил өкүлдөрүнүн көзү менен каралат [Добровольский Д. О., 1996].

Лингвомаданият таануу илиминде тилдин фразеологиялык курамы элдин маданий элестөөлөрүн жана психологиясын көргөзгөн эң жандуу каражаты экендиги изилдөөлөрдө жалпыга таанылган (Н.Ф. Алефиренко, Н.Г. Брагина, А.А. Брагина, А. Вежбицкая, Л. П. Крисин, В.М. Мокиенко, А.М. Мелерович, Ю.П. Солодуб, Ю.С. Степанов, В.Н. Телия, Г.В. Токарев жана башкалар). Улуттук лингвомаданият түшүнүгү тилдин ички формасы жана элдин улуттук маданий

рухун чагылдырган тилдик кубулуштардын кеңири чөйрөсүн камтыйт (В. фон Хумболдт, А. А. Потебня).

Этностун жашоосу менен аныкталган өзгөчөлүк ар кандай тилге мүнөздүү жана фразеологиялык фонддо абдан ачык чагылдырылган (Н.Д. Арутюнова, В.В. Виноградов, Г. Гачев, В.Г. Гак, Д.О. Добровольский, Г.П.Нещименко, В.Н. Телия ж. башкалар), тилдин эстетикалык касиеттериндеги лингвомаданий менталдуулуктун түйүнү болуп эсептелет.

Фразеологизмдер улуттун маданиятын, мифтерин, үрп-адаттарын, каада-салттарын, ырым-жырымдарын, дүйнө таанымдарын, адеп-ахлактарын, жүрүм-турумун жана тарбиянын, жошоо чендерин өз ичине батырган эң баалуу маалымат булагынын казына, - деп билсек болот. Бул изилденип жаткан иштеги тилдердин фразеологиялык өзөгүндө белгилүү бир элдин кылымдар бою сакталган тарыхы, алардын каада-салты, ишеними жана адеп-ахлагы, жана элдин көөнөрбөс баалуулуктары камтылган.

Тилдеги туруктуу сөз айкаштары ошол тилде сүйлөгөн элдин дүйнөгө болгон көз карашын, түшүнүгүн чагылдырат. Алар тилдин эң кооз, таасирдүү жана маанилүү каражаты катары элдин дүйнө таанымын, сезим-туюмун жана баалуулуктарын көрсөтөт. Фразеологизмдерди талдоо аларды тилдик дүйнө таанымдын 'курулуш материалы' катары саналган 'көркөм элементтерге' бөлүүгө өбөлгө түзөт (Д.О. Добровольскийдин аныктамасы боюнча). Тилдин фразеологиялык байлыгын изилдөө – бул тилди адамдын ой жүгүртүүсү, аң-сезими, руханий дүйнөсү жана иш-аракеттери менен тыгыз байланышта кароого мүмкүнчүлүк берет.

Туруктуу бирдиктердин өзгөчө улуттук-маданий өзгөчөлүгүн билүү, вербалдык белгилер системасындагы улуттук-маданий аныктоонун ар кандай ыкмаларын иштеп чыгуу тилдин вербалдык өнүгүү баскычтарына туура келет. Тилдин фразеологиялык бирдиктеринин улуттук-маданий өзгөчөлүктөрү лингво-өлкөтаануу, контрастивдүү, лингвокультурологиялык жана когнитивдик мамилелердин жардамы менен үйрөнүлөт.

Тил маданиятынын ыкмаларын изилдөө сөз айкаштарынын улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн аныктоонун эң жогорку деңгээли экендиги белгиленет. Р.Ладо, Ч. Фриз, Е.А.Найда жана Н.Г.Комлев сыяктуу изилдөөчүлөр, өз эмгектерине таянып, сөздүн маанисинде экстратилдик факторлордун нугунда тил илиминин чегинен чыгып кеткен компонент бар деген ойлорун айтышат.

Көптөгөн сөз айкаштарынын улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн алардын улуттук колориттерин жана маданий айырмачылыктарын аныктоодо ар түрдүү тилдердин фразеологиялык окшоштуктарын салыштырууну өз ичине алган карама-каршы ыкма пайдаланылат. Түрдүү тилдердеги фразеологиялык шайкештиктерди жана эквиваленттерди өз ара салыштыруу алардын улуттук-маданий бөтөнчөлүктөн түзгөн дал келбестиктерди жана айырмаларды тастыктоо максатында жүргүзүлөт.

Тилмаданиятынын жана когнитивдик лингвистиканын антропологиялык парадигмасына ылайык, туруктуу бирдиктердин улуттук-маданий айырмачылыктарын ачып көрсөтүү үчүн салыштырмалуу жаңы ыкмалар иштелип чыгууда [Постовалова В.И., 1999, S. 28-31.]. Вербалдык белгилер системасын изилдөөгө лингвокультурологиялык мамиленин өнүгүүсү маданий белгилердин фразеологиялык бирдиктеринин ортосундагы байланышты изилдөөгө алынат жана паремеологиянын түзүмүнүн маданий жана улуттук өзгөчөлүгүн сыпаттоочу стандарттар, белгилер, символдор бул системанын негизги маанилүүлүгүн актуалдаштырат.

В.Н. Телия өзүнүн эмгегинде “...фразеологизмдердин бардык лингвистикалык системада болот ...”, деп аныктап алар тилдик түзүмдүн маанилүү бөлүгү катары маданий жана улуттук дүйнө таанууну чагылдырарын белгилейт [Телия В.Н., 1993].

Бизди курчап турган ааламдын баалуу Дүйнөнүн баалуу көрүнүштөрү, улуттук тилдин концептуалдык чөйрөсү лингвокультурологиянын маданий өзөгү катары таанылгандыктан, эң маанилүү милдеттеринин бири эне тилинде сүйлөгөндөрдүн дүйнө таануусундагы абдан олуттуу нерсе – бул анын ачкыч сөздөрүн аныктоо жана талдоо болуп эсептелет. Ачкыч сөздөрдүн көйгөйү

лингвоөлкөтаануу изилдөөлөрүндө көтөрүлүп, алар белгилүү бир доордун типтүү, маанилүү сөздөрү катары кабыл алынган, изилдөөчү В.И. Постовалованын пикири боюнча, ал адамдын жалпы дүйнө таануу системасы менен түздөн-түз байланыштуу [Постовалова В.И., 1999, с. 28-31].

Маданият түшүнүктөрүнүн лингвокультурологиялык байланыштарын аныктоо үчүн ФБди терең талдоо зарылдыгы туулат. Лингвокультурологиялык талдоо үчүн таанып-билүү (когнитивдик) жол-жоболор зарыл. Когнитивдик вербалдык белгилик системанын бирдиктеринин улуттук-маданий коннотациясын аныктоого өзгөчө, таанып-билүүчүлүк мамиленин болушун сунуш кылат.

В. Фон Гумболдт жана Л.Вейсгербердин тил жөнүндөгү идеяларын ишмердүүлүк, дүйнө жаратуучулук катары улантуу менен, когнитивдик лингвистика тилдик бирдиктерди, анын ичинде туруктуу бирдиктерди изилдөөдө номинативдик мамилеге кайрылат. Ономасиологиялык аспектке басым жасоо “тил иш-аракетте” экендигин көрүүгө, туруктуу сүйлөмдүн улуттук өзгөчөлүгүнүн келип чыгышынын түпкү себеби болгон эне тилинде сүйлөөчүнүн тилдик-чыгармачыл ой жүгүртүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүгүн сүрөттөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Ошентип, когнитивдик ыкма – улуттук менталитетти изилдөө жолу. Бул мамиленин алкагында вербалдык белги системасынын улуттук-маданий өзгөчөлүгү тилдик ойлоонун иштөөсүн ачып, дүйнөнүн образдуу сүрөтүн түзөт.

Туруктуу бирдиктердин улуттук-маданий өзгөчөлүгүн ачып берүүдө белгиленген жогорудагы мамилелер бир бүтүн болуп саналат жана улуттук вербалдык системаны талдоодогу кадамдар катары көрсөтүлүшү мүмкүн:

- ФБдеги эквиваленттүү эмес экстралингвистикалык факторлорду аныктоо;
- тилдер аралык фразеологиялык аналогдордун семантикалык өзгөчөлүктөрүн белгилөө;
- ФБдеги негизги сөздөрдүн, маданий түшүнүктөрдүн улуттук-маданий коннотацияларын көрсөтүү;
- дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бөлүнүү жана улуттук менталитеттин лингво-чыгармачылык ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн ырастоо.

В.Н. Телиянын айтымында, тилдин фразеологиялык элементтери дүйнө таанымын чагылдыруу үчүн "мейкиндик" катары кызмат кылып, ошол эле учурда коомдун материалдык, социалдык жана руханий маданияты менен байланышта, аны менен чогуу улуттук тажрыйба жана салттарды көрсөтөт, алар муундар ортосунда жеке жана коомдук тажрыйбаны өткөрүп, өзүндө коомдун өнүгүү тарыхын жана маданиятын чагылдырат. Бул туруктуу бирдиктер улуттук-маданий семантикада тарыхтын жыйынтыгы катары көрүнүп, төмөнкү аспектилерди камтыйт:

1) инсандар ортосундагы өз ара мамилелер аркылуу мейкиндикти (*коомдук мейкиндик*) түшүнүү:

- адамдын башка адамдар менен инсандык жеке мамилелери, дене бөлүктөрдү атаган ФБ кирет;

- инсандын коомдогу орду аркылуу мейкиндикти кабыл алуу;

2) мейкиндик жөнүндө маалымат, тар мааниде – имаарат, күнүмдүк жашоо чөйрөсү, алар жашаган жер, орун, пикир алышуу, кең маанидеги үй түшүнүгү (үй-бүлө, анын мүчөлөрү, үйдү мекен катары кабылдоо);

3) ички жана (руханий) тышкы (чыныгы) дүйнө, мейкиндиктин касиеттери жана мамилелери жөнүндөгү билим:

- мейкиндик дүйнөсү башка бутпарастык жана христиандык идеялардын образдуулугу жөнүндө маалымат;

- андан ары элдик поэзия жана фольклордук салттары менен байланышкан мейкиндик категориясын, символдорду аныктоочу түшүнүк.

Вербалдык белгилер системасында мейкиндиктик мааниге ээ болгон оң же терс кабылдоолор да бар. Англичандардан айырмаланып, кыргыздар дүйнөнү башкача кабылдашат: алар өтө позитивдүү эмес, терс эмоцияларга жакын. Терс жана оң эмоцияларды чагылдырган фФБ бар (нааразычылык, ачуулануу) позитивдүү (кубаныч, үмүт, каалоо) оң бирдиктер алда канча эсеге көптүк кылат.

Кыргыз элинин тарыхында терс окуялардын көптүгү тилдин фразеологиялык катмарында өз изин калтырган. Мейкиндикти сүрөттөгөн туруктуу сөз айкаштары

көбүнчө жашыруун эмоционалдык баа берүүнү камтыйт. Алардын айрым гана бөлүгү түз маанисинде оң же терс баага ээ.

Мейкиндик маанидеги туруктуу сөз айкаштарындагы оң баа берүү көбүнесе "Кудай" сөзү менен байланыштуу. Бул түшүнүк кыргыз тилинин дүйнө таанымында өзгөчө орунду ээлейт. Кыргыз элинин аң-сезиминде адамдын айлана-чөйрө менен болгон байланышы Кудай менен жакындык идеясына барабар. Ошондуктан, Жаратканга болгон ишеним кыргыз инсанынын дүйнө таанымында негизги орунда турат.

"Кудай" сөзү чындык, жакшылык түшүнүктөрү менен тыгыз байланышта болуп, позитивдүү маанайды жаратат. Бул сөз камтылган фразеологизмдер тынчтыкты, өзүнө болгон ишенимди, жашоодон ыраазы болууну жана момундукту чагылдырат, (мис.: Кудайым кааласа; Жараткан өзү жар болсун ж.б. англ. – where God sends; God helps you etc.) сыяктуу сөз айкаштары элдин терең ишенимин көрсөтөт.

Ошондой эле, “Кудай” сөзү катышкан терс маанидеги туруктуу бирдиктерди да табууга болот - “Кудайдын бардыгына болгон шек саноо” (Кудай билет; англисче – God only knows where), мындай фразеологизмге терс маанинин элементи киргилет. Кудайга болгон ишенимдин жоктугу адамдын аң-сезиминде пайда болот. Бул көз караш боюнча, Кудай адамдан өтө алыс турат жана адам менен байланышпайт. Адам Кудай тууралуу так маалыматка ээ боло албагандыктан, натурасы табышмак бойдон кала берет. Мындай көрүнүш адамда ар түрдүү ойлорду жаратат жана терс сезимдерди да пайда кылат.

Мейкиндик түшүнүктөрүн билдирген сөздөрдүн көпчүлүгү эмоционалдуулуктан алыс, объективдүү мүнөздөмөлөргө ээ, ааламда анын жайгашууларын жана багытын белгилейт. Бирок фразеологизмдер мейкиндиктин маани-маңызын башкача билдирет. Алар контекстке ылайык оң же терс маане болушу ыктымал, бул кепте сүйлөөчүнүн акылына, сезимине, жагдайга, анын баалуулуктарына жараша болот. ФБ тилдеги туруктуу сөз айкаштары – улуттун маданий казынасынын күзгүсү болуп саналат. Алар элдин баалуулуктарын, тарыхый тажрыйбасын жана дүйнөгө болгон көз карашын чагылдырат. Өзгөчө

мейкиндик түшүнүктөрүн билдирген туруктуу сөз айкаштары маанилүү, анткени алар элдин дүйнөнү кабылдоосун гана көрсөтпөстөн, ошол элдин таанып-билүү процессинин өзгөчөлүктөрүн да ачып берет.

Биринчи бап боюнча тыянак

Изилдөөнүн теориялык негиздерин талдоо, ошондой эле “мейкиндик” концептти маселеси тууралуу теориялык адабияттарга сарасеп салуу бизге бир катар жалпы тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

Мейкиндиктин эки башка концепти бар. Биринчиси, мейкиндик – бул буюмдардын, нерселердин чексиз орду, нерселердин кыймылынын арена. Мейкиндик жөнүндөгү мындай түшүнүк атомисттердин көз карашы нерселердин табийгатына туура келген. Мейкиндик боюнча эки түшүнүк бар – Ньютон жана Лейбниц боюнча жана булардагы айырмачылыктар акырында, өзүнүн катышуусу менен биринчиси – адам-байкоочудан алагды кылат, башкасы, тескерисинче, «жандандырат», бул кадимкидей эле нерселер жашайт деген аныктоого алып келет. Англис жана кыргыз аң-сезимине “Лейбництин” мейкиндик боюнча түшүндүрмөсү жакыныраак. Бүгүнкү күндө көпчүлүк когнитологдор колдонгон мейкиндик түшүнүгү бизге бир кыйла ынанымдуу көрүнөт: азыркы замандагы адам өзүнүн кабыл алуусунда сезилүүчү (туюлуучу) элементтерден, бирок – бир эле учурда – мейкиндиктин геометриялык концептуалдаштыруудан алагды болушу мүмкүн эмес.

Мындан төмөнкүдөй тыянак чыгарсак болот: англис жана кыргыз аң сезими (ой жүгүртүүсүнө) “Лейбництин” мейкиндик тууралуу түшүнүгүнө жакын. Бирок айтылгандарды түшүнүүгө аракет кылуу кызыктуу жана маанилүү, мейкиндиктин кайсы алгачкы түшүнүгүнүн негизинде аталган эки түшүнүк келип чыгышы мүмкүн, жана дагы чындап эле бул эки түшүнүк жалпысынан ажырап кетишин, англис жана кыргыз аң-сезими кабыл алабы же алардын бирөөнү тааныйбы? – мына ушуларды аныктоодо турат. Көпчүлүк когнитологдор колдонгон мейкиндик түшүнүгү бүгүнкү күндө бизге бир кыйла ынанымдуу көрүнөт: азыркы замандагы адам өзүнүн кабыл алуусундагы сезимди билдирүүчү элементтерден, бирок – ошол

эле учурда – мейкиндикти геометриялык концептуалдаштыруудан алагды болушу мүмкүн эмес.

Мейкиндик категориясы үч өзгөчөлүк менен мүнөздөлөт, алар адамдын мейкиндикти күнүмдүк таануусуна таасир этет. Буга материалдуулук, структураллуулук жана эгоцентрикалык.

Когнитивдик лингвистика антропоцентрикалык парадигманын алкагында когнитивизм багыттарынын бири катары пайда болгон жана ал менталдык тилдик структураларды жана процесстерди түшүндүрүү жана сүрөттөөгө багытталган. Когнитивдик лингвистиканын негизинде адамдын түшүнүп-кайра өзгөртүүчү, ойлонуп-жаратуучу ишмердүүлүгү жатат, ал тилдин негизги касиеттери менен аныкталат.

Когнитивдик лингвистика Кыргыз Республикасында өзүнүн башатын сөз маанисинин теориясы менен байланышкан изилдөө менен баштаган, ал өткөн кылымдын аягында жолго коюлган. Кыргыз тил илиминде илимпоздордун негизги көңүлүн семантикалык структураларды, семантикалык биринчи элеменнтерди, лексикадагы системалык-семантикалык байланышты жана башкаларды ачып көргөзүү маселелери бурган.

Когнитивдик лингвистиканын пайда болуусу менен системалык-структуралык лингвистикдан антропо-багыттуулук, тилге жана ойлонуп сүйлөөчү адамга өтүү келип чыкты. Бул жагдай тил жана ойлоо, тилдердин улуттук өзгөчөлүгүн, лингвокультурология тармактарындагы проблемаларын изилдөөнү активдештирди. Бардык ушул багыттардын негизги термини “концепт” болуп калды.

Концептосфера – бул когнитивдик лингвистикадагы маанилүү түшүнүкүнүн бири болуп калды. Бул сырткы дүйнөнүн түрдүү билимдерин жалпылоочу концепттерден турат, алар абстракттуу маанилердин түрүндө болуучу, ой-жүгүртүү сүрөттөрүн, схемаларды, символдорду, түшүнүктөрдү, фреймдерди, сценарийлерди, гештальттарды (сырткы дүйнөнүн татаал комплекстүү образын), пропозиционалдык, когнитивдерди уюштуруучу билимдердин жыйнагы болуп саналат.

Кыргызстандын лингвисттери өздөрүнүн концепт жөнүндөгү изилдөөлөрүн жана ой-пикирлерин иштеп чыгышууда. Кыргызстандын лингвистикасынын бөтөнчөлүктөрү бул – концепттерди салыштырма аспектинде тилдик ой-жүгүртүүнү, түрдүү маданиятты алып жүрүүчүлөрдүн концептосферасын түшүнүү максаты болуп саналат, ал тилчилерге маданият аралык коммуникация жолдорун түшүнүү жана башка тилди эффективдүү окутуунун методикасын жаратууга мүмкүндүк берет. Концепттерди изилдөөчүлөрдүн чөйрөсү кыргызстандык изилдөөлөрдө жетишээрлик кеңейүүдө. Лингвисттер ошону менен бирге эле универсалдык концепттерди үйрөнүүнүн үстүндө иш алып баруу менен (*любовь/сүйүү, радость/кубаныч, правда/чындык, вера/ишеним, знание/билим, жизнь/жашоо-турмуш, «вперед/алдыга – назад/артка», «верх/өйдө – низ/төмөн» жана башка ушулар сыяктуу*), алардын вербалдашуу жолдорун жана концептин маданий мааниде өсүп-өнүгүү процессинин бөтөнчөлүктөрүн ачып берүүгө аракеттенишүүдө.

Биз изилдеп жаткан ФСТ негизинен лингвистикалык изилдөөнүн объекти гана болбостон, логикалык-философиялык илимий тармактын кээ бир маселелери менен чындыгында тилдик өз ара катышта болот, логикалык, түшүнүктүк жана философиялык категорияларда байланышат. Түшүнүктүк-логикалык категория тилде морфологиялык, лексикалык, сөз түзүүчүлүк, синтаксистик экспликация аркылуу так көрсөтмөгө ээ болот, мында кандайдыр түшүнүктүк-семантикалык инвариант бардык ФСТды бир бүтүндүккө, күчтүүсүн өзөккө (күчтүү борбордошкон) жана салыштырмалуу маанисин чет жактарга (күчсүз борбордошкон) бириктирет. Семантикалык категориянын негизинде жалпы категоризациялоочу компонент, сема жатат, ал ФСТнын жалпы маанисин бөлүп көрсөтөт. Ушундай сема биздин иште эки түрдө, эки тегиздикте болуучу мейкиндик багыттын жалпы категориялык белгиси катары каралат: статистикалык жана динамикалык.

Мейкиндиктин ФСТсы тилдин эки жактуу кубулушу катары саналышы керек, формалдык жагы (сөз түркүмү, сөз куруу, синтаксистин, формалдык-грамматикалык элементтери, б.а., тилдик багыты) анын маанилик жагы

(лексикалык-семантикалык, б.а., тилдин мазмундук багыты) менен байланышат. Мейкиндиктин ФСТсы тилде кандайдыр бир мейкиндиктик чек араларда, кандайдыр бир мейкиндиктик түйүндө башка белгиленген артефакттар жайгашкан кептин предметин идентификациялоо үчүн жашайт. Мейкиндиктин ФСТсы, демек, тилде жалпы семантикалык өзөккө, жалпы категориалдык семантикалык мейкиндикке ээ болуучу морфологиялык, сөз куруучулук, лексикалык, лексикалык-грамматикалык, лексикалык-семантикалык, семантикалык, синтаксистик жана номинативдик тилдик каражаттар катары кызмат кылат; мында мейкиндиктин ФСТдагы кептин бардык актуалдаштырылуучу предметтерин, физикалык касиеттерге ээ болуучу тилден сырткаркы реалдуулуктун үч өлчөмдүү артефакты катары түшүнүү жана белгилөө зарыл деп ойлоого болот: узундук, кеңдик жана бийиктик.

Мейкиндиктин ФСТсы тилдин системасында өзүнүн структурасына ээ, ал ядро, борбор, жана периферия, чет жак, каптал бөлүккө ээ болуучу эки бөлүктүү кубулуш катары түшүндүрүлүшү мүмкүн. Алар тилдик каражаттар аркылуу ишке ашат (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексика-грамматикалык) – бул каражаттар СТнын эки бөлүгүн тең курчайт, бирок талдоо учурунда мында чиеленүү келип чыгат: бул изилдөөнү талап кылат.

Фразеологизм – бул туруктуу айтылыштар же сөз тизмектери, алар кепке даяр материал катары кирет, компоненттери өз алдынча мааниге ээ болбойт, анын ички формасы мааниге ээ. Ички форма – бул эң жакын этимологиялык маани же сүйлөөчү баамдап түшүнүүчү сөздөгү маани, ал ар түрдүү тилде ар башкача берилет. Фразеологизмдердин ички формасынын жардамы менен англис жана кыргыз маданиятындагы убакытты аныктоо алардын окшоштугу жана айырмачылыктарын ачып берет. Анткени, ФБ стереотип менен байланышкан (жеке жана коомдук аң сезимдин негизинде калыптанган образ менен), дал ошол фразеологизм ушул стереотипти билдирүүчү каражат болуп эсептелет, ал ошол фразеологизмде туюндурулган белгилүү түшүнүк же образ менен байланышат.

2-БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ЛИНГВОМАДАНИЯТАРЫНДА МЕЙКИНДИК КОНЦЕПТИН ВЕРБАЛДАШТЫРУУ ЖАНА АНЫН КОТОРМОДО БЕРИЛИШИ

2.1. Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндуруунун лексикалык каражаттары жана аларды которуу ыкмалары

Мейкиндиктик маани сөздүн деңгээлинде да, ошондой эле сүйлөм структурасынын деңгээлинде да көптөгөн тилдик каражаттарды белгилөөдө эң алгачкы негиз болуп эсептелет, бул мейкиндикти түшүнүүдө адамзаттын дүйнөнү таанып билүүсүнүн биринчилеринен жана элементардык көрүнүштөрүнөн экендигин дагы бир жолу далилдейт (Гак В. Г., 1971, с. 134).

Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти билдирүүчү лексикалык каражаттарга зат атоочтор, этиштер, сын атоочтор жана тактоочтор кирет.

1) Англис тилиндеги **зат атоочтор** лексикалык маанилери менен түрдүү түйүндөрдү, багыттарды (ориентир), мейкиндиктин ФСТнын чектерин көрсөтө алат.

Биринчи кезекте алар *жер мейкиндиги*: *place, earth, field, mountain, forest, wood, ж.б.*

Лексикалык бирдиктер – англис тилинде *суу мейкиндигин* билдирген зат атоочтор азсанда: *river, stream, lake, sea, mouth of a river ж.б.*

Аба жана космос мейкиндигин билдирген зататоочтор, аны менен бирге мейкиндиктин семантикалык талаасына таандык: *sky, cloud, mist, fog, sun, star, moon ж.б.*

Мейкиндиктин семантикалык категориясы түз эле бардык аталган зат атоочтор мейкиндиктик ФСТна тиешелүү. Бирок бул жерде суроо пайда болот: мейкиндиктин семантикалык талаасынын кайсы бөлүгүнө жогоруда аталган зат атоочторду киргизсе болот – борбор же чет жагынабы?

Мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясы мейкиндик семантикасы менен болгон зат атоочторду камтыйт, кеминде, мейкиндиктин ФСТнын

перифериясында. Лексикалык бирдиктердин талаанын борбордук бөлүгүнө кирүү үчүн, мындай бирдиктер конкреттүү орунду жана мейкиндик түйүнүн, белгилүү локалдык чекти, идентификацияланган мейкиндик багытын көргөзүүчү дагы бир семантикалык белгини эксплицитировкалоо зарыл, ушул учурдан кийин гана ушундай лексикалык бирдик мейкиндиктин ФСТсынын ядросунун ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет.

Кыргыз тилиндени зат атоочтор дагы өздөрүнүн лексикалык маанилери менен мейкиндиктин ФСТсынын түрдүү түйүндөрүн, багыттарын, чектөөлөрүн көргөзөт.

Кыргыз тилинин мейкиндикти билдирүүчү лексикасынын курамында кадимки ландшафттын аттарынын ичинен, кыргыз этносунун айланасындагылардан, **тоо тематикасы** басымдуулук кылат. Тоонун негизги номинациясынын лексемасы *тоо* болуп саналат. Кыргыз тилинде лексикалык бөлүкчөлөрдү тактоодо тоонун абдан түрдүү фрагменттерине ээ болобуз. Буларга ар бир кыргыз бүткүл жашоо тиричилиги учурунда колдонулган мейкиндик маанисиндеги төмөндөгү сөздөр кирет: *аскар тоо, ала тоо, кара тоо, улуу тоо, имерме тоо, керме тоо, каптал тоо, будурмактуу тоо, бөскө тоо, чоку, туу жон, туу чоку, кыраң, аска, зоо, жалама зоо, бурчук, боор, эңиш, кадуу, учма, керүү, төш, кудума, жөлөңкө, бел, дөбө, дөбөчө, чап, ак чап, көк чап, кызыл чап, чаткал, кокту, колот, кайкы, ойпоң, быткыл, коңул, копшут, кезең, ой, ойдуң, жайык, так, төш, капчыгай, каптал, кыраң, жуука, кууш, капка, чат, калкак, капка таиш, жар, чын тике, чуңкур, аң, дөң, кыя, жантайма, бөксө, жака, алкым, тектир, жайык, туюк, төр, кайкаң, күңгөй, беткей* ж.б. (күнүмдүк эл оозундагы колдонулган мейкиндикти билдирген сөздөр)

Кыргыздар үчүн тоо өзгөчө үйү катары эсептелген. Мында алардын бардык турмуш-тиричилиги өтүп турган. Тоолор алар үчүн жаратылыш кырсыктарынан калкалануучу, душмандардан жашынуучу жай катары кызмат кылган. Жай мезгилинде тоо адамдарга салкын, алардын малдарына тоют болгон. Кыргыздар эзелтен бери малчылыр болушкан. Дал ошол малдарын багуу үчүн алар тоону оптималдуу пайдаланышкан. Тоого тиешелүү ар бир фрагментин кыргыздар утилитардык керектөө көз карашында баалашкан. Кыргыздардын эң башкы

керектөөсү мал жайыты жана жайлоого чыгуу болгон: *жайлоо, өрүш, шалбаа, жайыт, агылга, жуушанды, кагын, көч, конуш, бетеге ж.б.*

Жер мейкиндигинин маанисин билдирген зат атоочтор түздүк жана токойду атаган лексемаларды камтыйт. Кыргыз өрөөндөрү негизинен токойсуз түздүктөр анча чоң эмес дарыялар, дөңчөлөр, адырлар, чуңкурчалар, жарчалар, айдоо жерлер, жайыттар менен капталгандыгы көрсөтүлөт. Өрөөндүү ландшафттын өзгөчөлүгү өтө бийиктен караганда тоолуу өрөөн (*өрөөн, түздүк, түзөң, ойдуң*) тоо кыркалар менен курчалган эбегейсиз чоң чуңкур катары көрүнөт. Талаанын аталыштары үчүн жетишээрлик көп номинациялар бар, алар аркылуу ушул байыркы кыргыздардын географиялык мейкиндикти тилдик концептуалдаштыруу өгөчөлүктөрүнө баа берсе болот. *Эн талаа, чөл, түздүк* сыяктуу сөздөрдүн жалпылоочу түшүнүгүнүн негизги лексемасы чөл сөзү болуп эсептелет, атап айтканда, кыргыздар бул сөздөр менен тоосу жок жерлерди аташкан. Кыргыздардын кабыл алуусунда *аянт* тоонун бөлүгү, тоо мейкиндигинин үстүңкү *тегиз* жагы катары элестелет: *түзөң, көк түзөң, жайык, көк жайык, майдан, жайык, жайдак*. Ал эми *аянттын* башка түрү – бул *жайык*, көбүнчө *көк жайык* – *жашыл тоо аянты* дегенди түшүндүрөт.

Кыргыз түшүнүгүндө жана ойлоосунда **токой**– бул көбүнчө калың бадал өсүмдүктөрү, көбүнчө камыш менен аралашып, дарыялардын, өзөндөрдүн суу жайылган жерлеринде, көлдөрдүн жээктеринде өскөн бадал өсүмдүктөрү. Мында негизги сөз – *токой*. Кыргыз тоолорунуни боорлорунда калың, адам өтө алгыс – *чер* деп аталуучу карагайлуу токойлор бар. Дарыялардын, тоо өзөндөрүнүн жээктериндеги токойлордун түрдүүлүгү *чер* деп аталат.

Суу мейкиндигин билдирүүчү лексикалык бирдиктер – зат атоочтор. Кыргыз ландшафттын кийинки маанилүү компоненттерин түрдүү суу булактары билдирет. Кыргызстан – бул тоо дарыяларынын, тоо көлдөрүнүн жана булактарынын мекени, ошондуктан көп лексикалык номинациялар ошол реалийлерди атайт.

Кээ бир кыйла байма-бай кездешүүчү гидронимдик лексиканы мисалга келтиребиз: *дарыя, суу, өзөн суу, көл, шаркыратма ж.б.* Бирок мындан башка да көптөгөн майда көлмөлөр бар, алар кыргыз ландшафттын өзгөчөлүгүн түзөт: *булак,*

чордон, чат, сай, жылга, салаа, куйма, өрдөш. Кыргыздар конушту жайгаштыруу үчүн жайды тандоодо дарыялардын агымынын багытына өзгөчө көңүл бурушкан. Лексика боюнча, дарыялардан аталыштарын кыргыз жеринде тоо дарыяларынын күпүлдөгөн (шаркыраган, күүлдөгөн) агымынын артыкчылыгы менен аныктоого мүмкүндүк берген.

Мындай денотатты деталдаштыруу, жээк катары, жээктин бийиктик деңгээли, субъектиге карай мейкиндиктик жайгашуу көлмөнүн мүнөзү менен түздөн-түз байданыштуу: *өйүз* тарап (сторона), аркы өйүз же суунун аркы жагы (өйүзү), кашат.

Аба жана космостук мейкиндиктин мааниси аркылуу белгиленүүчү зат атоочтор: *аалам, дүйнө, асман, ай, күн, жылдыз, ж.б.*

Ал эми адамзатынын **жашоодогу мейкиндик** мааниси төмөндөгү ачкыч сөздөр – зат атоочтор менен белгиленет: *жер, тоо, деңиз, көл, океан, чөл, талаа, адыр, жайлоо, кыштоо, үй, там, сарай, сепил, ж.б.*

2) ФСТ мейкиндигин түзгөн англис жана кыргыз тилдериндеги **тактоочторду** карап чыгабыз.

Семантикалык негизине ылайык бардык англис тилиндеги тактоочтор төрт лексика-семантикалык топторго бөлүнөт: 1) мезгилдик тактоочтор (убакыттын маанисин билдирген) (*now – азыр, tomorrow – эртең, sometimes – кээ бирде*); 2) орундун маанисин билдирген тактоочтор (*northwards – түндүккө, nowhere – эч жерде, within – ичинде*); 3) кыймыл-аракет образын билдирген тактоочтор жана (*quickly – бат, well – жакшы, hard – катуу туруп, slowly – жай*), жана 4) өлчөм жана даража тактоочтору (*very – абдан, much – көп, quite – жетиштүү*).

Орун тактоочтордун негизги милдети – бул этиш менен берилген мейкиндикти тактоо. Мындай тактоочтордун мейкиндик функциясы горизонталдуу же вертикалдуу тегиздиктин кээ бир багыттарынын чекит катары эсептөө менен алынат; жана сүйлөө предметинин белгилүү жайгашкан жери катары кабыл алынган дал ошол эсептөө чекити (точкасы), орун тактооч менен тастыкталган, ушул жерден же ошого жакын жердеги болуп өткөн этиштик кыймыл-аракет баштапкы пункт болуп эсептелет [Виноградов В.В., 1947, с.375 – 378; Чейф У.Л., 1975, с.192 – 196; DickS.C., 1979, p.126 - 129].

Этиштин контексттик семантикасын тактоо жана толуктоо менен, орун тактоочтору этиштик кыймылдын статикасын (жайгашкан) жана динамикасын (багытын) көрсөтөт. Англис тилинде, алардын өздөрүнүн мейкиндиктик функциясы боюнча орун тактоочтор статиканын маанисинде да, динамиканын маанисинде да колдонулушу мүмкүн: *here* – бул жерде, бул жакта, биякта; *there* – тиги жерде, тиги жакта, тиякта; *far* – алыс, ыраак; *back* – арт жака; *outside* – сырттан, тыштан; *forth* – алдыга, алдында; *inside* – ичине, ичинде; *down* – астына, астында; *up* – үстүнө, үстүндө; *everywhere* – бардык жерде ж.б.

Англис тилиндеги орун тактоочтордун маанилерин талдоо бул сөз түркүмдөрүнүн бардык түзүмдөрүндө ар дайым “орундун” жалпы жагында семантикалык компоненти бар экендигин ачык көрсөтөт [Hornby A.S., Gatenby E.K., Wakefield H.], б.а., “мейкиндиктин” бар экендигин ачык көрсөтөт. Бул семантикалык компонент, мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясы катары, ФСТ мейкиндигинин бардык тилдик бирдиктерине мүнөздүү болгон орун маанисине ээ тактооч-сөздөрдүн бардык тобуна таандык. Орун тактоочтордун конкреттүү лексикалык маанилери этиштин аракетин, ФСТ мейкиндигиндеги кандайдыр бир локалдык чекитинде, белгилүү мейкиндиктин багыты менен байланышта аныктайт, мисалы: *southwards* – түштүккө, *near* – жакын, *above* – жогору, бийигирээк, *below* – пазыраак, алдында, *anywhere* – бир жакка, бир жакта ж.б. Ошентип, бул жердеги орун тактоочтордо мейкиндиктин ФСТсы менен кош байланышы бар деп айтууга болот: эгерде жалпы семантика, мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясы орун тактоочту мейкиндиктин ФСТсына байланыштырса, анда мейкиндик багытындагы ошол лексикалык бирдиктердин жеке лексикалык маанилери, албетте, аларды бардык семантикалык талаанын семантикалык борборуна, ядрого кошот.

Кыргыз тилиндеги орунду билдирген тактоочтор көптөгөн топторду түзөт, мисалы: *мында, жогору, бери, артка, артта, ары, илгери* (“алды жакта, алдыда” деген мааниде) *алга, ары-бери; алды-арты, алдында – артында, алда-кайда, өйдө, төмөн* ж.б. Мындагы бардык орун тактоочтордо, мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясы бар экендигинде эч кандай шек жок. Бирок тактоочтор

дагы бир маанилик белгини көрсөтөт – статиканы же динамиканы. Статика грамматикалык маанидеги жөндөмөнүн “-да” мүчөсү жана ушул аффикстин орун-мейкиндик жөндөмөсүнүн фонетикалык варианттарында камтылган: *алда-кайда, өйдө* (“-до” – “-да” аффиксинин варианты), *мында*. Динамика “-га” барыш-багыт жөндөмөсүнүн аффикстери (аффикстердин варианттары) аркылуу жана баштапкы-мейкиндиктик жөндөмөсүнүн “-дан” мүчөлөрү менен аныкталат: *алга, мындан – fromhere, арттан - frombehind* ж.б.

“Өйдө-төмөндөн биз алыс болушубуз керек”, - деди Мунар [Абыке уулу Чолпонбек].- “*We should avoid ups-downs*”, said Munar.

Бул жерде “өйдө-төмөндөн” тактоочу “чыр-чатак чыгып, үндүн көтөрүлүп чыккан маанисинде” [Юдахин К.К.] синоними катары да колдонулат. Аллегориялык түрдө колдонулган орун тактоочтун мааниси иш-аракеттердин динамикасын камтыйт; тактоочтун мазмунунун семантикалык компоненттери түшүндүрүлүп, иш-аракет багытын көргөзөт, б.а., адамдардын ортосунда болгон чыр-чатакта алардын үндөрүнүн бийик-пас чыгуусун түшүндүрөт. Чыгыш жөндөмөсүнүн формасында берилген “өйдө-төмөн” орун тактоочу мейкиндиктин жалпы семантикалык вариантынан тышкары, кыймылдын багытынын жекелештирилген маанилик компонентин да баса белгилейт, б.а., конкреттүү динамиканы, анда бул тактооч локативдүүлүктүн ФСТалаанын семантикалык борборуна киргизилиши мүмкүн, мисалы: Мында тегерек стөлчө [Жакыпов М.], бул англис тилинде - *Here is a round table*, демек, англис тилинде так эквиваленти менен берилет.

“Мында” деген кыргыз тилиндеги тактооч сөзү өзгөчө мейкиндик маанисин билдирет. Бул сөздүн өзгөчөлүгү анын эки деңгээлде иштешинде: биринчиден, ал жалпы мейкиндик маанисин билдирсе (“Here is/There is”), экинчиден, жатыш жөндөмөнүн “-да” мүчөсү менен мейкиндик маанисин көрсөтөт, тактап айтканда, бул тактооч жөн гана нерсенин турган ордун гана көрсөтпөстөн, ошол жердеги туруктуу жагдайды да белгилейт.

Жана бул тактоочту локативдүүлүктүн ФСТнын семантикалык ядросуна кошууга болот, анткени ал сүйлөө предметинин статикасын ачык-айкын билдирет.

3) ФСТ мейкиндиги менен байланышкан кийинки сөз түркүмү *сын атооч* классындагы сөздөр, алар тил алып жүрүүчүлөр катары тилден тышкаркы кептик предметти атоочу белгилерин, тактап айтканда, ошол семантикалык талааны мүнөздөөчү белгилер болуп эсептелет: *узундукту, кеңдикти жана бийиктигин* белгилешет. Мындай белгилер көрсөтүлгөн объектке түздөн-түз байланыштуу экендигине таянып, аларды предметтин касиеттерин түздөн-түз чагылдырган өздүк-жеке белгилерге кошууга болот, алар объектинин касиеттерин тике көрсөтпөгөн салыштырмалуу белгилерден айырмаланат. [Бекбалаев А.А., 1990, с.35]. Мындай түшүнүктөгү мейкиндиктин ФСТна байланыштуу окшош сын атоочтор аз санда учурайт: *long (узун) - short (кыска), broad (кенен) – narrow (тар)* жана *high (бийик) – low (жапыз)*. Балким, тилден тышкаркы объекттин акыркы касиетине – *бийиктикке* – белгилүү бир контекстте экспликациялануу шарты менен, маанисин бир кыйла керип чоюп анын көлөмүн мүнөздөөчү объекттин өзгөчөлүгүн белгилөө мүмкүн; мындай лексикалык бирдиктерге төмөнкүлөр кирет, мисалы: *big, large (чоң) – little, small (кичине, кичинекей), thick, stout (жоон) – thin (жука)*, адамдар жөнүндө: *fat (семиз) – thin, lean (арык)*. Мейкиндиктин мүнөздөмөсүнө байланышкан сын атоочтор башка өлчөөчү белгилерди чагылдырган лексикалык бирдиктерди да камтышы мүмкүн: *plain (жалнак) – flat, even (тегиз, түз), lowland, low-lying (ойдуң)* ж.б., ошондой эле алар сүйлөө предметинин жеке өзгөчөлүктөрүн чагылдырышат [Найманова Ч.К., 1995, с. 10].

Сүйлөө предметинин өзгөчөлүктөрүн, кептик предметтин өзүнөн тышкары чагылдырган сөз түркүмдүк лексика, б.а. контексттен тышкары, алар локативдүүлүктүн семантикалык талаасына такыр кошулбайт. Ошентип, сын атоочтор ФСТнын семантикалык, концептуалдык борборуна, ядросуна кирбейт деп эсептөөгө болот, бирок мейкиндиктин ФСТ четки, перифериялык бөлүгүнө кириши мүмкүн.

Кыргыз тилинде предметтин процессуалдык эмес өзгөчөлүгүн аныктоочу, ошол предметти үч өлчөмдүү мейкиндикке таандык деп мүнөздөлүүчү сын атоочтордун чакан тобу бар: *кеңдик, узундук жана бийик* [Орузбаева Б.О., 1981, с.69-70; Абдувалиев И., Сыдыков Т., 1997, с.97–98.] Мисалы, мындай сын атоочтор

сүйлөө предметинин кеңдик белгилерин көрсөтүшөт: *map – narrow*, *калың – thick*, *stout*; *кең – wide, broad*; узундук белгилери: *чоң – big*, *узун – long*; жана бийиктик белгилери: *кыска – short*, *бийик – high*, *deep – терең жапыз – low* ж.б. Аралаш мааниде сүйлөө предметин мүнөздөөчү сын атоочтордун чоң тобу бар, аларда бийиктиктин, узундуктун жана кеңдиктин семантикалык кичинекей айырмачылыктары айкалышат, бирок булардын мейкиндик маанилерин аныктоодо, аларды фразанын көлөмүндө эле эмес, сүйлөмдүн денгээлинде да кароо керек.: Мусаев С.Ж, 1987, 51 б.]. Мындай сын атоочторго буларды кошсок болот, мисалы: *түз – straight, slender*, *уйру – crooked*, *тоголок – round*, *сүйрү – oblong*, *кууш – narrow*, *кыйшык – curved*, *жалпак – flat* ж.б.

Бир, эки, үч өлчөмдүү, ал тургай, көп өлчөмдүү мейкиндиктин мазмундук жагындагы сын атоочтар локативдүүлүктүн ФСТынын перифериялык, четки бөлүгүнө гана киргизилиши мүмкүн.

4) Англис тилиндеги бир топ **этиштер** мейкиндик мамилелерин туюндурат. Алар функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) боюнча эки негизги топко ажыратылат: 1) Статикалык этиштер, алар предметтин же адамдын жайгашкан ордун көрсөтөт; кыймыл-аракетсиз, туруктуу абалды билдирет, мисалы: *be – болуу*, *settle down – жайгашуу*, *stay too long – артка калуу*, *be detained – калып калуу*, *be situated – жайгашып калуу*, *stay – олтуруп калуу*, *hang – илинүү* ж.б. 2) Динамикалык этиштер, булар нерсенин же адамдын абалын, кыймыл багытын белгилейт; мейкиндиктеги орун алмашууну көрсөтөт, мисалы: *to go – баруу, кетүү*, *to come – келүү*, *to walk – басуу, кыдыруу*, *live – жашоо*, *spend the night – конуу*, *lie – жатуу*, *sit – олтуруу*, *rest – эс алуу*, *hang around – бекер жүрүү*, *hang about – бош жүрүү*, *push one another – түртүшүп жүрүү* ж.б. Эки топтогу этиштер тең мейкиндик мамилелерин чагылдырат, бирок ар биринин өзүнө таандык өзгөчөлүгү бар. “Стативдүүлүк – сын атоочтордун бир тобу үчүн жөнөкөй касиет, бирок бул этиштерге мүнөздүү эмес; этиштерге стативдик эмес мүнөздүү, бул сын атоочторго мүнөздүү эмес” (Lions J., 1978, с.344.); караңыз: Найманова, Ч.К., 2004, с.77 - 79].

Туура анализ жүргүзүү үчүн, этиштердин аталган эки топко бөлүнүшү шарттуу мүнөзгө ээ. Чындыгында, мейкиндиктин ФСТнын элементтерин

чагылдырган ушул эки этиштик топтун чек аралары так эмес, алар этиштин конкреттүү лексикалык маанисине эмес, алар жайгашкан сүйлөмдүн маанисине, тагыраагы, конкреттүү этиштер көрсөткөн иш-аракеттердин узактыгына жана узак эместигине көз каранды. Биз сүйлөө объектинин жайгашкан ордунун маанисиндеги этиштер адамдардын абалынын маанисин билдирүүчү этиштерге караганда, бир кыйла кыска окуяны көргөзөт деп ишенебиз.

Мейкиндик маанисин билдирген этиштерди изилдөөдө биз эки маанилүү аспекти байкадык. Биринчиден, жайгашуу ордун көрсөткөн этиш (биринчи топ) сөздөр жана адамдын абалын билдирген этиштер (экинчи топ) - булардын баары мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясына кирет. Алар кыймыл-аракеттин же объекттин белгилүү бир ордундагы абалын көрсөтөт.

Өзгөчө маанилүү жагдай – бул этиштер функционалдык-семантикалык талаанын (ФСТ) борбордук бөлүгүнө кирет, четки бөлүгүнө эмес. Себеби алар тикеден-тике жайгашуучулук (локалдашуу) маанисин камтыйт, тактап айтканда, нерсенин же адамдын так орду менен байланышкан.

Жогоруда аталган этиштердин маанисин изилдөө мейкиндиктеги объекттин же адамдын абалын так аныктай албастыгын көрсөтүп турат. Бул аталган этиштердин семантикалык талаа ядросуна кирүү мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу, ушул этиштердин мейкиндик чекитин, багытын, сүйлөө предметинин жайгашкан жерин так аныктоо үчүн семантикалык өз алдынча болуусунун жетишсиздиги менен шартталат.

Азыркы кыргыз тилиндеги этиштер мейкиндиктик семантикалык талааны билдирүүчү башка каражаттарга да кирет. Мейкиндиктин ФСТна эки топтогу этиштерди кошсо болот: 1) адамдардын жана объектилердин мейкиндиктеги жайгашуу абалын билдирген этиштер: *олтуруу* - *sit* , *эс алуу* – *remain, stay, туруу* – *стоять* , *болуу* – *be, stay* , *тизилүү* – *draw up* , *илинүү* - *hang* ж.б.; 2) адамдарды жабык жана ачык мейкиндикке жайгашуу маанисин билдирген этиштер: *конуу* – *stay for the night, spend the night* , *жайгашуу* - *be placed, be accommodated* , *жатуу* - *lie, be* , *уктоо* - *sleep* , *эс алуу* - *rest in the home* , *тыныгуу* - *rest* ж.б.

[Жапаров А., 1979, с.158–167; Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 328–332 б.; Орузбаева Б.О., 1994, с.32-35].

Ошентип, мейкиндиктин семантикалык категориясы нерселердин жана адамдардын ачык жана жабык мейкиндикте болушун билдирет, мындай этиштер өзүнүн мейкиндик маанисине байланыштуу функционалдык-семантикалык талаанын (ФСТ) четки бөлүгүнө кирет. Башкача айтканда, алар мейкиндик маанисин кошумча касиет катары гана алып жүрөт.

Орундун жана мейкиндикке (адамдарды) жайгаштыруу маанисин камтыган этиштерди локативдүүлүктүн семантикалык талаасынын борборуна, ядросуна киргизүүгө мүмкүн болот, анткени алар биринчиден, мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясын ачып берет; экинчиден, алар объектилердин анык статикалык жайгашуусун аныктоочу семантикалык белгилерин көрсөтүшөт, жана үчүнчүдөн, сүйлөмдүн көлөмүндө мейкиндиктин мааниси бар ар түрдүү лексикалык жана грамматикалык каражаттар менен коштолот жана күчөтүлөт.

Англис тилиндеги мейкиндик маанисин билдирген функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) зат жана сын атоочтор, тактооч жана этиштер болгон негизги сөз түркүмдөрү менен берилет.

Ар кандай сөз түркүм курамында мейкиндик маанисин өзүнчө ыкмалар аркылуу белгилейт, бирок алардын ар кимисинин ичинде орундун бирдей маанилик касиети камтылат. Ачыгын айтканда, мындай компоненттер мейкиндик түшүнүгүн берүүдөгү негизги тил каражаттары болуп эсептелет.

Бул семантикалык категория аталган сөз түркүмдүк сөздөрдү камтыйт, жок дегенде мейкиндиктин семантикалык талаасынын перифериялык бөлүгүнөн орун алышат.

Сын атоочтор жана этиштер көрсөтүлгөн ФСТтин четинде боло алышат, анткени алар сүйлөө предметин так мейкиндикти аныктоого өзүн-өзү жеткиликтүү камсыз кыла албайт, алар орундун мааниси менен үстөмдүк кылган сөздөрдүн коштоосу жок мейкиндик чекитин, локалдык чегин, кептеги мейкиндиктин багыттарын өзүнчө тактай алышпайт, негизинен, категориялык шарттарда, нерсени же предметти түшүнүүдө. Англис тилинде тактоочтор менен зат атоочтор

мейкиндик маанисин абдан так көргөзөт. Алар тек гана нерсенин кайда экенин көрсөтпөстөн, анын мейкиндиктеги так ордун, чегин жана абалын да сүрөттөй алат. Мындай көп кырдуу семантикалык мүмкүнчүлүктөрү бар болгондуктан, бул сөз түркүмдөрү орундун функционалдык-маанилик талаасынын (ФСТ) негизин түзөт же аларды борборго кошууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз тилинде болсо, мейкиндик маанисин билдирген сөздөр өзгөчө морфологиялык каражаттар менен байытылган. Мисалы, атайын мүчөлөр аркылуу мейкиндик маанисин так берүүгө болот: "-кана" мүчөсү (чөпкана), "-стан" мүчөсү (Түркмөнстан), "-короо" жарым-мүчөсү (ташкороо, малкороо).

Бул мүчөлөр менен жасалган зат атоочтор мейкиндиктин функционалдык-семантикалык талаасынын борбордук жагын түзөт, анткени алар мейкиндик маанисин абдан так жана даана билдирет. Мындай түзүлүш эки тилдеги мейкиндик маанисин билдирүү өзгөчөлүктөрүн салыштырууга мүмкүнчүлүк берет.

Кыргыз тилинин мейкиндиктик семантикасы бар этиштер да мейкиндиктин ФСТ борборуна кирет, анткени алар категориалдык жагдайдын статикалык-динамикалык жалпыланган семаны сүйлөө предметинин жаңы семантикалык нюанстарын аныктоочу семантикалык компонентке айландырышат.

Экинчи жагынан, биз сын атоочторду мейкиндик талаасынын семантикалык ядросуна киргизбедик, анткени алар мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясынын жалпыланган белгилеринен башка эч кандай семантикалык белгилерди конкреттештире алышпайт; иш жүзүндө актуалдаштырылган сүйлөмдөр жана айтымдарда да, сын атооч башка, анчалык жалпы эмес, семантикалык белгини көрсөтпөйт, ошондуктан аны мейкиндиктин семантикалык талаасынын чет жакаларына (периферияларына) гана киргиздик.

Кыргыз тилиндеги тактоочторго келсек, албетте, алар локативдүүлүктүн ФСТсынын негизги элементтери болуп эсептелет, анткени алар контекстен тышкары жана контексте актуалдашкан категориалдык шарттарда колдонулушу мүмкүн. Тактап айтканда, алар кептерде жана сүйлөмдөрдө мейкиндиктин жалпы категориалдык маңызын, анын статикалык жана динамикалык аспектисинин кичине азыраак маанилик касиеттерин көрсөтөт. Мындан тышкары, категориялык

шартта лексикалык жана морфологиялык каражаттар менен, ошондой эле мейкиндик жөндөмүнүн өзгөртүлгөн аффикстеринин жардамы аркылуу мааниси күчөтүлгөн: *барыш, багыт, чыгыш жана жатыш жөндөмдөрү*.

Төмөндө жогоруда айтылгандар таблица түрүндө көрсөтүлөт:

Таблица 1. Мейкиндикти билдирген лексикалык каражаттардын ФСТна жайгашуусу.

	Зат атооч	Сын атооч	Этиш	Тактооч
Англис тили	ядро	периферия	периферия	ядро
Кыргыз тили	ядро	периферия	ядро	ядро

“Мейкиндик” концептинин каражаттарын которууга сарасеп салабыз. Мейкиндик концепти ар бир элдин дүйнөсүнүн тилдик сүрөтүндө фундаменталдуу роль ойноп, анын курчап турган реалдуулукту кабылдоосунун маданий, географиялык жана тарыхый өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Котормо процессинде мейкиндик мамилелерин так берүү өзгөчө мааниге ээ, анткени алар англис жана кыргыз тилдик салттарында бир топ айырмаланышы мүмкүн. Мейкиндик концепцияларын берүү ыкмаларын талдоо мейкиндикти концептуалдаштыруунун универсалдуу принциптерин да, котормо таануу, когнитивдик лингвистика жана маданияттар аралык коммуникацияны кызыктырган лингвистикалык экспрессиянын маданий өзгөчө аспектилерин да аныктоого мүмкүндүк берет.

Бул изилдөөдөгү которуу маселеси ар түрдүү системадагы тил үй-бүлөлөрүнө таандык болгон тилдердин ортосундагы мейкиндик түшүнүктөрүн эффективдүү которуунун негизинде адамдар бири-биринин оюн, максаттарын, ички дүйнө таанымдарын туура түшүнүүгө шарт түзүлөт.

Демек, бул маданияттар аралык коммуникациянын контекстинде “мейкиндик” түшүнүгүнүн лексикалык, лексико-грамматикалык, синтаксистик жана фразеологиялык каражаттарын англис тилинен кыргыз тилине которуу өзгөчө мааниге ээ экендигинин дагы бир мисалы болуп саналат. Учурдагы ааламдашуу дүйнөсүндө, мамлекеттер ортосундагы чек аралар уламдан-улам ээн-эркин болуп

баратканда, котормо маалымат берүү куралы катары гана эмес, ар түрдүү маданий жана тилдик котормо дүйнөлөрүн байланыштырган көпүрө катары да кызмат кылат. Англис тилдүү өлкөлөрдүн өкүлдөрү менен кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн маданияттар аралык өз ара түшүнүшүү, бири-биринин дүйнө сүрөтүн тагыраак чечмелөөгө мүмкүндүк берет.

Мындан тышкары, бул изилдөө маданияттар аралык диалогду жана элдердин ортосундагы кызматташтыкты өнүктүрүүгө да өбөлгө түзөт. «Мейкиндик» концептинин ар кандай түзүлүштөгү эки тилде чагылдырылышынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө англис жана кыргыз тилдүү маданияттарына мүнөздүү болгон курчап турган чындыкты кабыл алуунун жана категориялаштыруунун уникалдуу ыкмаларын ачып берет. Бул когнитивдик лингвистика жана котормо теориясы жаатындагы илимий билимдерди гана байытпастан, интенсивдүү ааламдашуу процесстери доорунда маданий алмашууга, тилдик көп түрдүүлүктүн сакталышына жана элдердин бири-бирин урматтоосунун чыңдалышына өбөлгө түзөт.

Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти билдирүүчү ар түрдүү каражаттар бар, алар: *лексикалык, лексика-грамматикалык, синтаксистик каражаттар* жана *фразеологиздер*.

Азыркы англис тилиндеги мейкиндикти билдирүүчү лексикалык каражаттар зат атоочтор, этиштер, сын атоочтор жана тактоочтор, алар кыргыз тилине ар кандай ыкмалар менен которула тургандыгын конкреттүү мисалдар менен карап көрөбүз.

1. ФСТ мейкиндигин түзгөн англис тилиндеги *лексикалык каражаттар*:

1) Англис тилиндеги мейкиндикти туюндурган **зат атоочтор** төмөнкүдөй категорияларга бөлүнөт:

- *жер мейкиндигин* билдирген зат атоочтор: *place, earth, field* ж.б.

- *суу мейкиндиги*: аз анда: *river, stream, lake, sea, ocean* ж.б.

- *аба жана космос мейкиндиги*: *cloud, mist, fog, sun, star, moon* ж.б.

ФСТ мейкиндигин түзгөн англис тилиндеги *лексикалык каражаттардын кыргыз тилине которуу ыкмаларын иликтөөнүн толук анализин төмөндөгү 2-таблицадан көрө алабыз.*

Таблица 2. Мейкиндик концептин туюндуруучу лексикалык каражаттарды англис тилинен кыргыз тилине которуу ыкмаларын талдоо

Лексикалык каражаттар (зат атоочтор, тактоочтор, сын атоочтор жана этиштер)			
Мейкиндик каражаты	Англис тилиндеги сөздөр жана мисалдар	Сөздөрдүн жана мисалдардын кыргыз тилине которулушу	Которуу ыкмалары
1. Мейкиндик маанисиндеги зат атоочтор			
- жер мейкиндиги			
place/орун, жай, жер- <i>зат атооч sitting/отуруу - этиш</i>	I am sitting in this place .	Бул орунда мен отурам , же – Бул менин жайым .	Толук эквивалент - “орун, жай” мейкиндикти кененирээк билдирет.
	2. This place holds many memories for my family.	Бул жер менин үй-бүлөм үчүн көп эстеликтерди сактайт.	place - контекстик котормо - “жер” кырдаалга жараша эки контекстте тең колдонулушу мүмкүн.
<p>“place” – “орун, жай” деген сөз негизинен окшош мааниде колдонулат, бирок бир аз айырмачылыктар бар. Биринчи сүйлөмдө, “орун, жай” адам жайгашкан белгилүү бир физикалык жерди билдирет. Экинчи сүйлөмдө “жер” деп которулат, анткени көбүрөөк эмоционалдык мааниге ээ жана физикалык жайгашкан жерди гана эмес, анын маанисин, атмосферасын жана аны менен байланышкан эскерүүлөрдү да билдириши мүмкүн. Ал эми sitting/отуруу – бул этиш, мейкиндик маанисинин кыймыл-аракетин көргөзүп турат.</p>			
Earth/ жер, жер планетасы/ топурак, жашаган аймак. Filled-каптоо, толтуруу - этиш	Only planet Earth is suitable for life	1. жер, жер планетасы Жер планетасы гана жашоого ылайыктуу	Толук эквивалент – Эки тилде тең чоң мейкиндиктин маанисин билдирет
	2. After the rain, the smell of wet earth filled the air.	2. топурак Жамгырдан кийин нымдуу <u>топурактын</u> жыты айлананы каптады.	earth – топурак = варианттык котормо; After-кийин = эквивалент Filled-каптоо = варианттык котормо
<p>Биринчи сүйлөмдө “Earth - Жер” (баш тамга Ж менен жазылган) космостук объект катары Жер планетасын билдирген мейкиндик, бул чыныгы сөздүктөгү маанисине туура келет, эквивалент. Экинчи сүйлөмдө “earth- жер” (кичине тамга менен) материал катары топуракты, жерди билдирет. Демек бул варианттык котормо.</p>			
Field/талаа Stretched/озулуп жатат – этиш мейкиндик	A wide field of wheat stretched to the horizon .	Кең буудай талаасыгоризонтко чейин созулган.	field – талаа = толук эквивалент horizon-горизонт = аралаш котормо, транскрипция + транслитерация
mountain before-	The climbers reached the	Альпинисттер тоо чокусуна күн батар алдында жетишти.	Mountain – тоо = толук эквивалент

	mountain summit just before sunset.		before-алдында , бул эң оптималдуу вариант.
in the mountains/тоо-луу аймакта	We live in the mountains .	Биз тоодо жашайбыз. (тоолу аймакта деген маанисинде)	Бул контексттик котормонун мыкты мисалы.
- We live in the mountains " – «Биз тоодо жашабыз». Бул жерде котормо көбүрөөк контексттик болуп саналат. Англис тилинде "in mountains" (көптүк) тоолуу аймакты, тоолуу жерди билдирет, чыныгы "тоодо" эмес. Кыргыз тилинде "тоодо" (жекелик санда) түз маанисинде "тоодо" эмес, "тоолуу аймакта" дегенди да билдирет.			
	In the distance , majestic mountains covered with snow were visible.	Алыстан кар баскан улуу тоолор көрүндү.	mountains – тоолор = толук эквивалент ; distance – алыстан = варианттык котормонун
Бул сүйлөмдөгү "mountains" – тоолор" – толук эквивалент. Бул сөз эки тилде бирдей табигый ландшафт объектисин билдирет. Ал эми "distance – аралык" дегенге келсек, бул дагы мейкиндик маанисин билдирген зат атооч, бирок кыргызчада сөзмө-сөз аралыктан деп которсок сүйлөмдүн маанисине шайкеш келбей калат, ал эми алыстан деген мааниси кептин эң туура котормосун берет. Англисче сүйлөмдө "in the distance" предлогу менен зат атооч колдонулат, ал эми кыргызча котормосунда "alystan" (алыстан) тактооч колдонулат. Бул варианттык котормонун эң сонун үлгүсү.			
- суу мейкиндиги			
	Ocean (океан): - There are four major oceans in the world .	Дүйнөдө төрт чон океан бар.	ocean – океан =толук транскрипция; in the world - дүйнөдө
" Ocean - Океан" сөзү орус тилине транслитерация элементтери менен транскрипция аркылуу которулган. " in the world - дүйнөдө " -			
Mouth of a river/ дарыянын куйган жери	- The city grew around the portlocated at the mouth of the river .	Шаар дарыянын куйган жеринде жайгашкан порттун айланасында өнүккөн.	Mouth of a river – дарыянын куйган жери – эквивалент .
Lake/көл	The boats rocked peacefully on the surface of the lake in the morning fog.	Эрте мененки туманда кайыктар көлдүн бетинде тынч термелип турушту.	lake –көл = эквивалент
Stream/агынуу/дайрача Small/кичине ; Down/төмөн	A small stream trickled down the mountainside, creating tiny waterfalls.	Кичинекей дайрача тоодон төмөн агып, майда шаркыратмаларды пайда кылды.	Эквиваленттик котормо. Stream - дайрача
Sea/деңиз; hills/адырлар village/айыл	The small village is located between the hills and the sea .	Чакан айыладырлар менен деңиздин ортосунда жайгашкан.	Бул сүйлөм эквиваленттүү котормонун сонун үлгүсү.
"The small village is located between the hills and the sea ."			
1. small → кичинекей/чакан – сын атооч , мейкиндик маанисин, айылдын б.а., көлөмүн билдирип турат – кыргыз тилине эквиваленттик шайкеш келүү болду.			
2. village → айыл – зат атооч : эквиваленттик котормо. Эки сөз тең кичинекей конушту билдирет.			

3. between → ортосунда: мейкиндик **предлогунун** туура, так берилишин байкайбыз, демек эквивалент. «**between**» «ортосунда/эки нерсенин ортосунда» дегенди билдирет жана объекттин калган экөөнө салыштырмалуу абалын так билдирет.

4. hills → адырлар - зат **атооч**: адекваттуу котормо. «Адырлар» дөбөлөрдү же бийиктиктерди билдирет.

5. hills and the sea → адырлар менен деңиздин ортосунда, сөз айкашы: Кыргыз тилинде мейкиндик мамилесин толук билдирген “ортосунда” (борборунда) жана “менен” (жана/менен) жандоочтору аркылуу жасалган конструкция колдонулат.

6. located → жайгашкан: мейкиндикте жайгашуусун билдирген **этиштин** так котормосу. Англис тилиндеги бул сүйлөмдүн ичинде жалпысынан алты сөз тең мейкиндиктин толук маанисин берген, кыргыз тилине эквиваленттүү, мейкиндик түшүнүктөрү боюнча түпнускага барабар. Эки сүйлөм тең бирдей мейкиндик түзүлүшүн сүрөттөйт: адырлар менен деңиздин ортосунда жайгашкан кичинекей айыл.

- аба жана космос мейкиндигин

Sky -/асман into /ичинде; clearblue / ачык көк; higher /бийик climbed /чыгуу/көтөрүлүү.	The airplane disappeared into the clear blue sky as it climbed higher .	Самолет бийик көтөрүлүп, ачык көк асманда көрүнбөй калды.	Эквиваленттүү сүйлөм. Мында “ into ”- предлог катары колдонулуп, -да мүчөсүн берди, “асман+да”
The moon /ай Clouds / булуттар; Around /тегерегеги, айланасы	The moon peeked through gaps in the clouds , creating silver linings around their edges.	Ай булуттардагы боштуктарды карап, алардын тегерегине күмүш нурларын чачты.	Эквиваленттүү сүйлөм the moon - ай through – аркылуу, бирок бул жерде боштуктар+ды мүчөсү менен берилген. Around - тегереги
Star /жылдыз; the sky / асман; the sun /күн; Below /астында Horizon /горизонт	Stars became visible as the sky darkened and the sun disappeared completely below the horizon .	Асман караңгылап, күн горизонттун астынан таптакыр көрүнбөй калганда гана жылдыздар чыгып келди.	Сүйлөм негизинен түп нусканын маанисин толук берген, ар бир мейкиндик концептин билдирген сөздөрдүн эквиваленти бар, horizon сөзүнөн башкасы.

Сүйлөм структурасынын өзгөрүшү (**транспозиция**):

Кыргыз тилине которулганда “*жылдыздар пайда болду...*” сүйлөмдүн акырына келген, англис тилинде ал сүйлөмдүн башында турат.

Которуу процессинде **маданий адаптация** менен **лексикалык эквиваленттүүлүк**:

“**Stars**” → “жылдыздар” (лексикалык эквиваленти); “**the sky**” → “асман” (лексикалык эквивалент); “**the sun**” → “күн” (лексикалык эквивалент); “**horizon**” → “горизонт” (кыргызча “-тун” **грамматикалык суффикси** менен алынган термин) – **транскрипциялык жол** менен берилген. Бул котормо ыкмалары котормо тилинин (кыргызча) лингвистикалык **моделдерин** жана **табигый туюнтмаларын** сактоо менен мүмкүн болгон учурда сөзмө-сөз котормонун айкалышын да көрсөтөт.

2. Мейкиндик тактоочтор

- мезгил тактоочтор (убакыттын маанисин билдирген)

now /азыр behind /артында а	Stand now where I can see you, not behind the post office.	Сен мен көрө турган жерде тур, почтанын артында эмес.	now /азыр кыргызчада кыскартылып кетти, англисчеде бул сөздү кошо айтуу маанилүү.
---	---	--	---

			Негизинен сүйлөм эквиваленттүү
Sometimes –кээ бирде /кээде on rainy days /жамгыр күндөрү	Sometimes on rainy days, I enjoy sitting under the old tree on a hill and sing old songs.	Кээде, жамгыр күндөрү дөңсөөдөгү карп дарактын түбүндө отуруп эски ырларды ырдаганды жакшы көрөм.	Бул сүйлөм эквиваленттүүлүктүн акыркы деңгээли, анткени сүйлөмдүн мааниси кыргыз тилине толугу менен шайкеш келет.
<p>Sometimes/кээ бирде/кээде = мезгил тактооч on rainy days/жаан күндөү = мезгил тактооч under – астында/түбүндө = орун тактооч sitting – отуруу, мейкиндиктеги кыймылды билдирет, кыргыз тилине мааниси дал келет. on a hill – дөңсөөдө = on предлогу зат атоочко таандык болуу менен кыргыз тилине жатыш жөндөмө мүчөсү менен, дөңсөө+дө деп берилет. Бул кыргыз тилинде предлогдордун жоктугу менен түшүндүрүлөт, англис тилиндеги предлогдор кыргыз тилине мейкиндик маанисиндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн (<i>барыш, жатыш</i> жана <i>чыгыш</i>) жана жандоочтордун жардамы менен которулат.</p>			
- орундун маанисин билдирген тактоочтор			
Northwards / түндүктү көздөй	The migrating birds are flying northwards for the summer.	Келгин куштар жайды өткөрүү үчүн түндүккө учуп кетип жатышат.	Толук эквивалент
	I searched everywhere but found my keys nowhere .	Мен бардык жерден ачкычтарымды издедим, бирок эч жактан таппадым.	Everywhere - бардык жерди = эквивалент ; Nowhere = эч жактан = варианттык дал келүү
Outside /сыртта During /учурда; Far from – алыста.	The children were playing outside not far from the river during the storm.	Балдар бороон учурунда дарыядан алыс эмес жерде сыртта ойноп жатышкан.	Outside – сыртта = эквивалент ; During – учурда == эквивалент ; Far from " – “алыста
Inside /ичинде	The cat is hiding inside the box.	Мышык кутучанын ичинде жашынып жатат.	Inside /ичинде = эквивалент ;
<p>“Far from” – “алыста” объектилердин ортосундагы чоң аралыкты сүрөттөйт, бул нерсенин турган ордун билдирген мейкиндиктик тактооч, кыргыз тилине негизинен эквиваленттүү которулат. “Inside” - ичине, ичинде абалды да, багытты да чагылдырып, нерсенин мейкиндиктин ичинде орун алгандыгын көрсөтөт, анын англис жана кыргыз тилдеринде бир канча синонимдери бар, мисалы: inside, in, into - ичине, ичинде, ички жакта. “Outside” - сырттан ачык мейкиндикте болуу дегенди жана объекттин ордун билдирет, ал дээрлик кыргыз тилине эквивалент менен берилет, ал мейкиндик тактоочунун ролун аткарат</p>			
- кыймыл-аракет жана жүрүм-турум тактоочтору			
Hard /катуу, аябай аракет менен	The students worked hard in the field to finish everything in time .	Студенттер бардыгын өз убагында бүтүкөрүү үчүн талаада талыкпай эмгектеништи.	hard –талыкпай = эквивалент in time = өз убагында
Well / жакшы	He knows Bishkek well .	Ал Бишкекти абдан жакшы билет.	well - абдан жакшы = эквивалент

forth into/алдыга карай, көздөй	The explorer moved forth into the unknown territory.	Изилдөөчү белгисиз аймакты көздөй жөнөдү.	Forth into – көздөй = контексттик котормо, мында into алдыңкы сөз менен айкалышып, нагизги маанисин жоготкон.
Down/ ылдый/төмөн	The ball rolled down the hill.	Топ дөңсөөдөн ылдый тоголонуп кетти	Down/ ылдый
"Down" – төмөн/ылдыйга/төмөнкү чекитке карай кыймылдын багытын көрсөтөт.			
- өлчөм жана даража тактоочтору			
Very/абдан:	This lake is very deep, and it is difficult to reach its bottom .	Бул көл абдан терең, анын түбүнө жетүү кыйын.	Very-абдан = функционалдык алмаштыруу.
Quite/абдан:	Our village is quite far from the city.	Биздин айыл шаардан абданалыс жайгашкан.	Quite/абдан = эквивалент
Much/көп:	My house is not much farther than yours.	Менин үйүм сеникинен көп алыс эмес	Much/көп = эквивалент
3. Мейкиндикти туюнткан сын атоочтор			
Мейкиндик концепти менен байланышкан дагы бир сөз түркүмү <i>сын атооч</i> классындагы сөздөр, алар кептеги предметти атоочу белгилерин, <i>узундукту, кеңдикти, бийиктигин жана көлөмүн</i> белгилешет.			
" long/узун – short/ кыска ":	The long road stretched through the valley, while the short path led directly over the hill.	Узун жол өрөөн аркылуу созулуп жатат, ал эми кыска жол дөңдүн үстүнөн өтөт.	long/узун – short/ кыска = Толук эквивалент. stretched/ созулуп жатат = эквивалент.
" broad/кең, кенен – narrow /тар ":	The river was broad and calm in the plains, but became narrow and turbulent in the mountains	Дарыя түздүктөрдө кенен жана тынч, бирок тоолордо кууш болуп, толкунданып кетет.	broad / кең - narrow/ кууш = варианттык дал келүү.
" high/бийик– low/жапыз ":	From the high cliff, we could see the low islands scattered across the ocean.	Бийик аскалардан биз океандын аркы өйүзүнө чачыраган жапыз аралдарды көрдүк.	high – бийик / low/ жапыз = эквивалент; across – аркы = алмаштыруу; өйүзүнө = кошумчалоо
" little,small/ки чине – big/чоң ":	The small cottage stood in the shadow of the big mountain, creating a striking contrast in the landscape.	Чакан коттедж чоң тоонун көлөкөсүндө туруп, пейзажда укмуштуудай контрастты жараткан.	small/чакан – варианттык дал келүү. big/ чоң = эквивалент боло алат.
" plain (түздүк) ":	The plain landscape stretched endlessly to the horizon, offering no landmarks for orientation .	Түздүк аймагы чексиз горизонтко чейин созулуп жатат, бирок бир жакка багыт алууга эч кандай белгилер жок.	Plain/түздүк = толук эквивалент

"flat, even /тегиз, түз": "Full/толук"	After the earthquake, the once flat terrain became uneven and full of cracks.	Жер титирөөдөн кийин бул аймактагы тегиз жерлер түз болбой, жаракаларга толуп кеткен.	Flat /тегиз / uneven / түз болбой = сыпаттама котормо колдонулду. "Full/толук" = грамматикалык трансформация.
"deep/ терең":	The explorers ventured into the deep canyon, where sunlight barely reached the bottom.	Изилдөөчүлөр күн нуру түбүнө араң жеткен терең каньонуна жетишти.	Deep / терең = Толук эквивалент. reached- жетишти = конкрететируу

From the **high** cliff, we could see the **low** islands scattered **across** the ocean. Бул сүйлөмдүн котормосунда "**Бийик** аскалардан биз океандын **аркы өйүзүнө** чачыраган **жапыз** аралдарды көрдүк" сөз тартиби кыргыз тилинин синтаксисине ылайыкталып өзгөртүлөт. Негизинен бул мейкиндик маанисиндеги үйлөмдөрдө "**кууш**", "**чакан**" сыяктуу котормолор вариантын тандап алуу менен ишке ашты, бул сын атооч мейкиндиктин абалын сүрөттөп берген. Булар кыргыз тилинин контекстин жана өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен туура **варианттык котормонун** мисалдары болуп саналат. Ал эми бул "After the earthquake, the once **flat** terrain became **uneven** and **full** of cracks" мисалында «Кеткен» менен айкалышып «толуп кеткен» (толгон, толук болуп калды) конструкциясы жасалып, англис тилиндеги "**Full**" сын атоочунун маанисин билдирүүчү **грамматикалык трансформация** болуп саналат.

3. Мейкиндик мамиледеги этиштер

Англис тилиндеги бир топ этиштер мейкиндик мамилелерин туюндурушат, алар: - **статикалык этиштер**, объекттин турган ордун, туруктуу абалын билдирет, мис.: *be, settle down, be detained, be situated, stay, hang* ж.б.
- **динамикалык этиштер**, булар объекттин же субъектин абалын, кыймыл багытын белгилейт; *go, come, live, lie, sit, rest, hang around, hang about* ж.б.

-статикалык этиштер

"Stretch / созулуу"	The road stretches far into the distance.	"Жол алыска созулуп жатат."	Stretches – созулуп жатат = грамматикалык адаптация менен болгон эквиваленттик котормо
"Be / болуу"	The village is in the valley.	Айыл өрөөндө жайгашкан.	Be – болуу = мейкиндик маанисиндеги контексттик которуу.
"Settle down / жайгашуу"	The nomads settled down near the river.	Көчмөндөр дарыянын жанына жайгашышты.	Settle down – жайгашуу = функционалдык эквивалент.
Stay too long – узакка калуу	Don't stay too long at the market.	Базарда артта калбагыла.	Stay too long – узакка калуу = эквиваленттик котормо.
Be situated – жайгашып калуу	The museum is situated in the city center.	Музей шаардын борборунда жайгашкан.	Be situated – жайгашуу = толук эквивалент. Сүйлөм деңгээлиндеги шайкештик.
Hang – илинүү	The picture hangs on the wall.	Сүрөт дубалга илинип турат	Hang – илинүү = толук эквивалент

- динамикалык этиштер

To go – баруу/кетүү	I will go to the mountains tomorrow.	Мен эртең тоого барам. "	To go – баруу/кетүү = (эквиваленттин
----------------------------	---	---------------------------------	--

	"She went home after the concert."	"Ал концерттен кийин үйгө кеткен. "	контексттик тандоосу):
To walk – басуу/ кыдыруу	He likes to walk around the old town on weekends.	Ал жуманын аягында эски шаарды кыдырганды жакшы көрөт.	To walk – басуу/ кыдыруу = вариативдик котормо. to walk +around = биригип кыдыруу деген маанисинде которулду.
Live – жашоо	My grandmother lives in a small village near the lake .	Менин чоң энем көлдүн жанындагы кичинекей айылда жашайт.	Live – жашоо = эквиваленттик котормонун эң жогорку деңгээли.
Lie – жатуу	The valley lies between two mountain ranges.	Өрөөн эки тоо кыркасынын ортосунда жатат.	Lie – жатуу = маданий-контекстуалдык эквивалент.

Жогорудагы англис тилиндеги статикалык маанидеги мейкиндик этиштеринин мисалдарын кыргыз тилине которуу ыкмаларын талдоо менен төмөнкүдөй тыянакка келдик: - англис тилиндеги мейкиндик маанисиндеги статикалык этиштер кыргыз тилине негизинен эквиваленттик котормо ыкмасы менен берилет; - кээ бир учурларда варианттык котормо жана контексттик котормо ыкмалары менен берилген этиштер да учурайт.

Динамикалык этиштердин англис тилинен кыргыз тилине которулушун талдоо эки тил маданиятынын мейкиндикти концептуалдаштыруудагы кызыктуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн көрсөтөт. Кыргыз тили мейкиндик кыймылынын бир кыйла кылдат дифференциациясын көрсөтүп, салттуу көчмөн жашоо образынын өзгөчөлүктөрүн жана айлана-чөйрө менен тыгыз байланышын чагылдырат. Бирок ошого карабастан негизинен кыргыз тилинде эквиваленттик котормо артыкчылыкка ээ.

Котормо ыкмаларын талдоо англис тилиндеги көптөгөн лексикалык каражаттар (зат атооч, сын атооч, тактооч жана этиштер), мейкиндик түшүнүктөрүн туюнткан сөздөр жана сөз айкаштары кыргыз тилине дээрлик эквиваленттер, варианттар жана контекст аркылуу которулат, ал эми башка котормо ыкмалары өтө сейрек колдонулат деп айтууга мүмкүндүк берет. Мындан биз төмөнкүдөй жыйынтык чыгарсак болот:

1) англис тилиндеги мейкиндик маанисинин лексикалык каражаттары жалпысынан кыргыз тилиндегилерге эквиваленттүү;

2) мейкиндик маанисиндеги кээ бир сөздөрдүн кыргыз тилинде бир нече варианттары болуп, кыргыз тилиндеги контексттин жалпы маанисине жакыныраак вариант тандалат;

3) Англис тилиндеги мейкиндик маанисинин айрым лексикалык каражаттары сөздүк маанисине толук дал келбеген учурда контекст аркылуу которуу негизинен туура чечим болот деп айтууга иштеги изилдөөлөр негиз болот.

2.2. Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндуруунун лексика-грамматикалык каражаттары жана аларды которуунун ыкмалары

Азыркы англис тилиндеги мейкиндиктин семантикалык талаасынын элементтерин аныктоо үчүн лексика-грамматикалык каражаттар колдонулат, ар түрдүү предлогдук-номиналдык түзүлүштөр эсептелет. Англис тилинде предлогдордун үч тобу бар: мейкиндик (place), мезгилдик (time), ошондой эле ар түрдүү логикалык-түшүнүктүк маанилер.

Мейкиндик маанисиндеги предлогдордун ар түрдүү классификациялары бар [Новицкая Т.М., Кучин Н.Д., 1983, с.134-140; Берман И.М., 1994, с.199-200; Аухадиева З.Ж., 1995, 9-10 б .; Bissel С.Н., 1947, 28-29 б.], эгерде кыргыз тилин салыштыруу тил катары алганда, салыштырып изилдөөлөр жүргүзүү үчүн бир кыйла алгылыктуу деп К. Ысакулов тарабынан кабыл алынган классификацияны көрсөтүп кетсек болот [К.Ысакулов, 1995, 6-7-б.], бул жерде англис тилиндеги орун маанисиндеги предлогдор жети топко бөлүнөт, алар өз ичине мейкиндиктеги сүйлөө предметинин жайгашкан жерин аныктоонун бардык мүмкүн болгон варианттарын камтышат: “айрым объекттердин жайгашкан жеринин чектерин белгилөө: *within, beyond* ж.б.; объекттердин мейкиндиктеги созулуу чектерин белгилөө: *as far as, for, over* ж.б.; белгиленген объекттердин мейкиндиктик багыт маанисине карата: *towards, to, from, along, across* ж.б.; нерселердин,

ишмердүүлүктөрдүн, феномендердин өз ара орун алышуу тартиби: *before* (чейин, алдында), *after* (кийин), *next to* (жанында) ж.б.; белгиленген предметтердин орун алуусунун түрлөрү: *on* (үстүндө), *over* (жогору жак), *under* (астында), *beneath* (төмөндө) ж.б.; ар түрдүү деңгээлдеги нерселердин, аракеттердин, феномендердин турган ордун билдирүүчү: *below*, *above* ж.б. ар түрдүү объекттердин бири-биринен ар кандай даражадагы алыстык маанисин белгилөөчү салыштырмалуу жайгашуусу: *at*, *by*, *near* ж.б.” [К.Ысакулов, 1995, 6-7-б.].

Сүйлөө предметинин статикалык же динамикалык мүнөздөмөсүн чагылдырган категориалдык жагдайга жараша, азыркы англис тилиндеги предлогдорду эки чоң топко бөлүүгө болот: объекттин статикалык абалын билдирген орундун маанисиндеги предлогдор жана объекттин динамикалык багытын билдирүүчү мейкиндиктеги кыймыл предлогдор [караңыз: Moon A.P. ., 1959, p. 116; Новицкая Т.М., Кучин Н.Д., 1983, с.134-140; Аухадиева З.Ж., 1996, с. 7-12].

Аталган мейкиндиктик-локалдык же мейкиндиктеги кыймылдын маанисин билдирген предлогдор мейкиндиктин семантикалык талаасына таандык экендиги эч кандай шек туудурбайт, анткени алардын бардыгы мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясын ачыкка чыгарат.

Предлогдор, мейкиндиктин маанисиндеги (мейкиндиктеги жайгашуу жана кыймыл), мейкиндиктин жалпы категориалдык маңызын билдирет, ошондой эле алардын статикалык жана динамикалык абалдарда колдонулушу ФСТ мейкиндигинин семантикалык өзөгү катары кошулушуна жетиштүү негиз болбойт.

Мейкиндиктик предлогдордун сөздүк маанилеринин классификациясы аларды семантикалык талаага гана киргизбестен, анын чектерин так аныктоого да негиз берет. Бирок, мындай предлогдордун ФСТ мейкиндигинин семантикалык ядросуна дал келиши үчүн да мыкты негиз болот. Чындыгында, мейкиндиктик предлогдордун белгилүү бир категориялык шартында, атайын контекстте, ошол эле учурда локативдик предлогдордун башкача, көз каранды болгон зат атооч сөздөрү менен байланышта колдонулушу, алар мейкиндиктик маанини же локативдүүлүктүн белгилерин камтышы мүмкүн. Орун предлогдорунун кээ

бирлерин иликтөө, алардын бардыгы мейкиндиктин жалпы семантикалык белгилерине ээ экендигин, өз ичине мейкиндиктин ФСТны камтый тургандыгын ырастоого мүмкүндүк берсе, анда кептеги категориалдык жагдай мындай предлогдорду талдоо алардын талаанын борборуна, ФСТнын семантикалык ядросуна жайгашкандыгын аныктоого мүмкүндүк берет [Filipci., 1966, s.262].

Бирок мейкиндиктик предлогдордун жети тобунун лексикалык-семантикалык классификациясын аларды ФСТнын семантикалык ядросуна кошуу үчүн негиз катары кабыл алуу шарттуу методологиялык принцип гана, анткени реалдуу категориалдык кептик кырдаалда мындай предлогдор мейкиндиктин өтө көп сандагы семантикалык нюанстарын көрсөтө алат: *чек аралар, чекиттер, ырааттуулук, байланыштуулук, багыттуулук, алыстык, жакындык, өз ара катыштык, турган орду, даражасы* жана башка маанилик элементтери.

Ошентип, азыркы англис тилиндеги ФСТ мейкиндигин лексикалык жана грамматикалык берилиштерин изилдөө көрсөткөндөй, бул тилдик каражаттар бирден-бир жемиштүү предлогдук-номиналдык топ болуп саналат, анда мейкиндиктик предлогдор үстөмдүк кылат: ал өзүнөн көз каранды болгон зататоочту башкарат. Алардын маанисинде камтылган мейкиндиктин бүтүндөй маанилик белгилери, ошондой эле алардын туруктуу жана кыймылдуулугунун жалпыланган мааниси бул предлогдорду мейкиндиктин функционалдык-маанилик талаасына кошууга жол ачат. Алардын чыныгы тилдик мааниси (биз белгилеп чыккан жетөө) мейкиндиктик предлогдорду борборго, мейкиндиктик ФСТнын ядросуна байланыштырат.

Ошентип, ФСТ мейкиндигинин ядросуна кирүү үчүн мындай мейкиндиктик предлогдор өзүнчө жеткиликтүү болуп саналат, негизги шарт – аларды көз каранды аттар менен биргелешип пайдалануу, б.а. алардын белгилүү бир категориалдык жагдайда иштеши, кандайдыр бир кептик айтымдарда колдонулушу эсептелет. Англис тилинде мейкиндик предлогдордун маанилери татаал. Алар зат атоочтор менен биргеликте колдонулганда, алардын мааниси дагы да татаалдашат. Себеби, предлог менен зат атоочтун ортосундагы байланыш өтө тыгыз болот, мисалы, "on the table" же "in the room" сыяктуу сөз айкаштарында предлог аркылуу

зат атоочтун мейкиндик маанилери бири-бирине таасир этет жана жаңы маани жаралат.

Азыркы кыргыз тилиндеги локативдүүлүктүн ФСТсын көрсөтүүчү лексикалык-грамматикалык каражаттарына тилдин эки деңгээлине тең тиешелүү каражаттар таандык: лексикалык жана грамматикалык – чогулуп биригет; булар – зат атоочтордун үч мейкиндиктик жөндөмсүнүн аффикстери, мейкиндиктик маанилери менен жандоочтор жана дагы мейкиндиктик семантикасы менен кызматчы атоочтор.

Кыргыз тилиндеги зат атоочторунун жөндөмө системасы алты жөндөмөдөн түзүлөт, алардын жарымы – үчөө – локалдык-орун маанилерин: орун-мейкиндиктик жөндөмөнү же жөнөкөй гана орун (жатыш жөндөмөнү), барыш-багыт же жөн эле барыш (барыш жөндөмө) жана чыгыш-мейкиндиктик жөндөмө же жөн чыгыш (чыгыш жөндөмө), жана дал ушул локалдык маани бардык башка маанилерге үстөмдүк кылат: мезгилдик, логикалык, инструменталдык ж.б. [Кыдыкова Р., 1987, с.60-66; Абдувалиев И., Садыков Т., 1997, с. 59-71 б.; Макеева Э., 2001, с. 32-45].

Мейкиндиктик жөндөмө аффикстери актуалдаштырылган сүйлөм-айтымдардын курамында, конкреттүү категориалдык жагдайда, айтымдагы (сүйлөмдөгү) лексика-грамматикалык элементтери айрым бир жагдайды билдирген аспекти актуалдаштыра алат. “Маанилердин тилдик бирдиктери жана бүтүндөй тилдик система менен байланышта болуунун себептери – бул кептеги конкреттүү түшүнүктөрдү чагылдырылган чексиздиктеги тилдик бирдиктердин маанилеринин курамындагы салыштырма чектүүлүк болуп эсептелет” [Бондарко А.В., 1978, с. 50].

Бизди кызыктырган мейкиндиктин семантикалык аспекти көп маанилүү кыргыз жандоочторунун маанилеринин бири гана болгондуктан, ушул жандоочтун локалдык статусун верификациялоону аныктоо актуалдашкан сүйлөм-айтылыштын категориалдык жагдайынын алкагында жүргүзүлүшү керек [Маразыков Т.С., 2005, с. 114-115].

Кыргыз тилиндеги бардык жандоочтор мейкиндик талаасынын семантикалык ядросуна кириши мүмкүн деп болжолдоого болот, анткени алар мейкиндик маанилерди туюндурган сөздөр өзүнүн негизги маанисинде жайгашуу ордун белгилейт, сүйлөмдө келгенде, жер-жайды көрсөткөн атоочтор менен бекемделет. Бирок, эгерде зат атоочтордо орун-жай маанилери жок болсо, анда ушундай сөздөрдү кыргыз тилинин мейкиндиктик жөндөмөлөрүнүн бири аркылуу колдонууга туура келет.

Азыркы кыргыз тилиндеги кызматчы аттар чыныгы же ой жүгүртүү аркылуу берилген предметтердин ортосундагы мейкиндик мамилесин билдирет. Кызматчы аттар: *арты* – *behind*, *алды* – *before*, *fore-part*, *жаны* - *beside*, *next to*, *төбө жак* – *top*, *upper part* ж.б. – кош мааниге ээ. “Кызматчы аттар – бул бир жагынан, зат атоочтордун негизги маанисине ээ болуучу, экинчи жагынан – кызматчы ролду ойногон сөздөр болуп саналат (алар негизинен конкреттүү-мейкиндиктик маанилерди билдирет)” [Исенгалиева В.А., 1955, с. 340].

К.К. Юдахиндин “Азыркы кыргыз тилинде” [I жана II китептеринде] сөздүгү боюнча кызмат аттардын саны 25 лексикалык бирдикти түзөт.

Семантикалык көз караштан алганда, кызматчы сөздөр жандоочторга ылайык келген ошол эле мейкиндиктик маанилерге ээ, (салыштыр: *жаныма* келди – *бери* келди). Бирок, кызматчы аттар мейкиндиктик семантикасында берилет (мейкиндикти гана эмес, ошондой эле мезгил жана ар кандай логикалык маанилерди камтыган жандоочтордон айырмаланып), иш-аракеттердин аткарылышын же сүйлөө предметинин так аныкталган чектерде болуусун бир кыйла конкреттүү, так көрсөтөт: *ичи* – *in*, *into*, *inside*, *айлана* – *round*, *around*, *about*, *орто* – *middle* ж.б.

Морфологиялык көз караштан алганда, кызматчы аттар жөндөлүштүн кыскартылган парадигмасына ээ экендигин белгилей кетүү керек; алар зат атоочтордон айырмаланып, орун-мейкиндиктик жөндөмөлөрдүн үч линиясы боюнча гана өзгөрөт: *барыш-багыттык*, *жатыш* (*орун*) жана *чыгыш*; мис: алдына, алдында, алдынан [Исенгалиева В.А., 1955, с.339-341; Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 207-210 б.; Жакыпов Ю., 1993, 63-64 б.].

Биздин анализ көрсөткөндөй, кызматчы аттар (аталыштар), жөндөмө формаларынын семантикасын дифференцирлөөгө, конкреттештирүүгө жөндөмдүү. Ошентип, эгер жатыш (орун) жөндөмө предметтин турган ордун же иш-аракеттердин көрсөтсө (токойдо – жалпысынан токойдо жайгашкан), анда кызматчы аттар ушул локалдык белгини конкреттештирет (токойдун ичинде – конкреттүү айтканда, токойдун ички жагында).

Ошентип, азыркы кыргыз тилиндеги мейкиндиктин ФСТсынын бардык лексикалык жана грамматикалык каражаттары (үч мейкиндиктик жөндөмө аффикстерин, жандоочторду жана кызматчы аталыштарды) мейкиндик талаасынын семантикалык ядросун түзөт, анткени, бул, биринчиден, аларда мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясынын болушун шарттайт, экинчиден, качан алар өздөрүнүн маанисинде мейкиндик аспектисин конкреттештиргенде, алардын жеке локалдык компоненттери мазмундук структурасында көрсөтүлөт, үчүнчүдөн, сүйлөм-айтымдардын көлөмүн түздөн-түз бөлүштүрүүдө, алар өздөрүнүн мейкиндиктик семантикалык компоненттерин бири-бирине кошуп “күчөтүү” менен өздөрүнүн мазмундук жагынын семантикалык нюанстарын актуалдаштырат. Бул жерде өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе: локативдүүлүктү көрсөтүүчү лексикалык жана грамматикалык каражаттарды мазмуну боюнча талдаганда дайыма контекст деп божомол кылышат, белгилик жагдайды, жаңыланган туюндурууну жазгыз сүйлөмдүн чегинде болсо да ишке ашырууну билгизет, себеби мында эки тилдик даража бирге иш-аракетке келет: лексикалык жана грамматикалык (синтаксистик-морфологиялык).

Жогоруда айтылгандарды таблица түрүндө көргөзөбүз:

Таблица 3. ФСТ мейкиндигин көрсөтүүчү лексикалык-грамматикалык каражаттар

	Предлогдук-номиналдык конструкция	Мейкиндиктик жөндөмөлөрдүн формалары	Жандоочтор	Кызматчы аттар
--	-----------------------------------	--------------------------------------	------------	----------------

Англис тили	ядро	-	-	-
Кыргыз тили		ядро	ядро	ядро

Лексика-грамматикалык каражаттар

Предлогдор – бир нече доорлордон бери сакталып келген маанилүү грамматикалык мамилелерди туюндурган кызматчы сөздөр. Демек, жалаң лексикалык маанидеги сөздөргө салыштырмалуу предлогдор дагы тарыхый туруктуулукка ээ [Аксененко, с. 12]. Англис тилинде предлогдор өзгөчө мааниге ээ, анткени бул тилде жөндөмө мүчөлөр дээрлик жок, ал эми предлогдор көбүнчө сөздөрдүн ортосундагы мамилелердин жалгыз туюнтмасы болуп саналат.

Англис тилинде предлогдордун үч тобу бар: мейкиндик (place), мезгилдик (time), ошондой эле ар түрдүү логикалык-түшүнүктүк маанилер.

Кыргыз тилинде индоевропалык предлог категориялары функционалдык жагынан үч лексикалык-грамматикалык каражатка туура келе аларын аныкташкан, алар: (1) жандоочтор; (2) кызматчы аттар (кызматчы сөздөр) жана (3) үч мейкиндиктик жөндөмө мүчөлөрүнүн аффикстери: барыш-багыттоочу, жатыш жана чыгыш [3, с. 173].

Англис тилиндеги орун мейкиндик предлогдору башка маанидаги (мезгилдик/убакыт) предлогдорго караганда үстөмдүк кылат.

Ал эми котормосуна келсек, англис тилиндеги мейкиндик предлогдору орус тилине бир кыйла оңой которулат, анткени орус тилинде да предлогдор бар, эквиваленттерин оңой табууга болот, котормочуларга анчалык кыйынчылык туудурбайт.

Кыргыз тилине англис тилинин мейкиндик предлогдорун которууда орчундуу ар түрдүүлүктөргө дуушар болобуз, анткени кыргыз тили башка тилдик үй-бүлөгө кирет, предлогдор жок.

Таблица 4. Мейкиндик категориясынын лексика-грамматикалык каражаттарынын англис тилинен кыргыз тилине которуу ыкмалары

Лексика-грамматикалык каражаттар			
Мейкиндик-тик предлогдор	Англис тилиндеги предлогдордун мааниси	Сөздөрдүн жана мисалдардын кыргыз тилине которулушу	Которуу ыкмалары
Орун-мейкиндик (place) предлогдор			
<i>In/into/ичинде</i>	- кандайдыр бир мейкиндиктин, объекттин ичинде	- in the kitchen – ашканада - in London – Лондондо - in the river – дарыяда - in room – машинада - in the world – дүйнөдө - go into the house – үйгө кирүү	<i>In</i> – кыргыз тилине – да (до, де, дө ж.б.) – жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү менен которулат. Каерде, кайда деген суроолорго жооп берет.
<i>Under астында</i>	- бир нерсенин астында же түбүндө жайгашкан	- the bag is under the table – сумка столдун астында	- бир нерсенин астында же түбүндө жайгашкан - эквиваленттик котормо.
<i>Above/жогоруда/үстүнөн</i>	- <i>жогоруда</i> орун алган. (кыймылга таандык, сүйлөмдүн алкагындагы мейкиндик чекити)	- a path above the lake – жол көлдүн үстүнөн өтөт.	<i>Above</i> - үстүнөн – контексттик котормо.
<i>At/жанында, алыс эмес</i>	- турган орду (бир нерседе, ичинде, үстүндө, артында ж.б.)	- at the station – вокзалда - at the cinema – кинотеатрда	<i>At/жанында, алыс эмес</i> – да, до, де жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү менен которулат.
<i>by, next to, beside/ жанында, катарында</i>	- бирөөгө же бир нерсеге жакын жерде	- Jane is standing by / next to / beside the house. – Джейн үйдүн жанында турат.	<i>-by, next to, beside/ Предметтин мейкиндикте же объекттин жанында турганын билдирет</i> – эквиваленттик котормо.
Тор/ башынан	His voice echoed from the top of the cliff, above the water, "A-O, A-O" from the forest [Ch.A].	Үнү жар башынан, суу үстүнөн толкуп, "А-О, А-О"-деп токойдон жаңырды [Ч.А].	Тор - башынан Above – үстүнөн = толук эквивалент = бул жерде жандоочтор менен которулган.
-мейкиндик – багытты билдирген предлогдор			
<i>To/га, го, гө - мүчөлөр</i>	- кимдир бирөөгө карай/же бир нерсе багытында	- go to the cinema – киного баруу	<i>To/га, го, гө</i> – мүчөлөрү менен берилет.

		- go to London – Лондонго баруу	
<i>across/аркылуу, башка тарапка</i>	- башка жагында же башка тарапка карай	- swim across the river – дарыя аркылуу сүзүп өтүү; across the room / the street	- башка жагында же башка тарапка карай - эквивалент
Around/ айлануу/ тегеренүү	Объекти же нерсени айлануу, тегеренүү	<i>He didn't want to go around that hill.</i> <i>Ал тигил дөбөнү айланып баскысы келген жок.</i>	Around-айланып, бул тактооч = толук эквивалент
outof (- дан, дон, ден: тан) - чыгуу	-жабык мейкиндиктин ичинен сыртка багытталган иш-аракетти билдирет:	A big bear came out of the forest. Токойдон чоң аюу чыгып келди.	out of – дан = жатыш жөндөмө мүчөсү менен берилет
-барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндөгү предлогдор			
on/үстүндө	Once there was a school on that hill [Ch.A].	<i>Бир кездерде ошол дөбөнүн үстүндө мектеп болгон экен [Ч.А].</i>	On - үстүндө = бул сүйлөмдө так мааниси берилген = толукэквивалент
at – да, до, де	– аракеттин ордун көрсөтөт:	<i>Father works at the plant.</i> <i>Атамзаводдо<i>иш</i>тейт.</i> <i>I study at the university</i> <i>Мен университетте окуйм.</i>	at – да, до, де – мүчөлөрү менен берилди.
in - ичинде into – ичине – деген мааниде = да, де, до ж.б.	in ичинде дегенди билдирет, into – ичине көздөй; бир нерсенин ичине багытталган иш-аракетти билдирет:	<i>My friend is in the hotel.</i> <i>Менин досум мейманканада,</i> <i>She came into the room.</i> <i>Ал бөлмөгө кирди(Каякка?).</i>	in – да; ичинде; into –гө - ичине; маанилеринде ушундай жатыш/барыш жөндөмө мүчөлөрү
through -бир нерседен / аркылуу;	through -бир нерседен / аркылуу;	through the window / through the wall - терезе аркылуу (терезеден) / дубал аркылуу (дубалдан);	through -аркылуу же мүчөлөр = ден, дан менен которулат.
<p>on (үстүндө) үстүнкү бетин билдирет, ошондуктан, көп учурда орусча на ылайык келбейт; бул предлог менен сөздөр көбүнчө кайерде деген суроого жооп берет:</p> <p>in (в) ичинде дегенди билдирет, ошондуктан көбүнчө кыргыз тилинде түпкү мааниси дал келбейт; бул предлогу бар сөздөр кайда/каерде деген суроого жооп берет: in the pocket (чөнтөктө; to =>га / на кыймыл-аракеттин багытын көрсөтөт (кайда? / кимге?):</p> <p>from (дан/дон, дөн, ден, нан, нон, нөн/ кыргыз тилине ушундай мүчөлөр менен берилет, кимдир-бирөөдөн: үстүртөн ж.б., жанындагы турган сөзгө карата мүчөлөр формасын өзгөртөт, сымалы -га, -го, -ге; -да, -до, -де; -дан, -дон, -ден, -дин, -дын ж.б.</p> <p>through - бир нерседен / аркылуу; (мүчөлөр).</p>			

Бардык мейкиндик жана мезгилдик *жөнөкөй предлогдор* бир нече такыр башка маанилерге ээ, ошондуктан аларды колдонууда жана башка тилдерге которууда көйгөйлөрдү жаратат. Мисалы кыргыз тилине которууда кээ бир предлогдор кызматчы сөздөрдүн (жандоочтор, атоочтуктар) жардамы менен берилет.

Мейкиндиктин функционалдык семантикасын туюнтуучу лексикалык жана грамматикалык каражаттарды которуу ыкмаларын талдоонун натыйжасында англис тилиндеги кээ бир предлогдор ат атоочтор, тактоочтор жана чакчылдар катары *-ing* суффикси менен, ошондой эле атоочтуктар катары которула тургандыгы аныктоого мүмкүндүк берди.

Англис тилиндеги предлогдордун көбүнүн кыргыз тилинде эквиваленттери бар, мисалы: *bottom-түбүндө*, ж.б., кээ бир предлогдор, өзгөчө жөнөкөй предлогдор контекстке жараша эквиваленттери менен берилиши мүмкүн, бирок көпчүлүк учурда алар сөздүктөгү эквиваленти менен түз которулбастан, кыргыз тилиндеги багыт, орун-багыттык мүчөлөр аркылуу да берилет, мисалы: Ал бөлмөдө болду. Бул жерде «ичинде» дегенди которуунун ордуна «бөлмөдө» деген сөз «-дө» жатыш жөндөмөсүнүн жардамы менен берилип, «кайда» деген суроого жооп берет. Демек, англис тилиндеги мейкиндик маанидеги предлогдор кыргыз тилине эквиваленттер жана варианттар аркылуу которулуп, көпчүлүк предлогдор контекстке ылайык мейкиндик модификаторлорунун жардамы менен да которулган учурлар кездешет, анткени бул предлогдор кыргыз тилине ар дайым *эквиваленттер же варианттар* аркылуу которулат деген эрежени жокко чыгарат. Бул котормодо кыргыз тилинин тил нормасы сакталып калгандыктан, башка европалык тилдерге салыштырмалуу кыргыз тилинин өзгөчөлүгү бар экендиги менен түшүндүрүлөт.

2.3. Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндуруунун синтаксистик каражаттары жана аларды которуу ыкмалары

Азыркы англис тилиндеги ФСТ мейкиндигин чагылдырууда синтаксистик каражаттар да катышат, алардын туюндурууда бышыктоочтук орун багыныңкы

сүйлөмдөр гана кирет. Бышыктоочтук багыныңкы сүйлөмдөрдүн көп сандагы топторунун арасынан (*мезгил, себеп, натыйжа, аракет, чек коюу, чегинүү, максат жана кырдаал*) орун багыныңкы сүйлөмдөр өзгөчө маанилүү орунду ээлейт. Алар мейкиндик байланыштарын так көрсөтүүдөгү кемчиликтерди жоёт. Мындай учурда, баш сүйлөмдө айтылган жайга ээ болгон окуя, багыныңкы бөлүктө мейкиндик жактан кеңири чечмеленет, тактап кетсек, ошол окуянын мейкиндиктик, локалдык мүнөздөмөсү сунуш кылынат [караңыз: Palek B., 1971, p.104-106; Gürtler L., 1981, p.161.; Чахоян Л.П., 1979, с. 22-23]. Азыркы англис тилинде орун багыныңкы сүйлөм (Adverbial clauses of place) баш сүйлөмдөгү сүйлөө предметинин мейкиндиктик өзгөчөлүктөрүн аныктоочу байламталык сөздөрдүн жардамы менен киргизилет *where* (кайда, кайсы жерде) жана *wherever* (кайсы жерде болбосун), мында алар төмөндөгү суроолорго жооп бере алат: *where?* (кайда? кайсы жерде?) жана *from where?* (кайсы жактан? кайсы жерден?).

Орундун маанисине ээ болгон бышыктоочтук багыныңкы сүйлөмдөрдү мейкиндиктин ФСТсына киргизүү үчүн эки критерий жетиштүү: 1) алардын мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясына ээ болуусу жана 2) аларда көрсөтүлгөн объекттердин динамикалык-статикалык абалынын белгилениши. Бирок, англис тилиндеги орун багыныңкы сөздөрдү борборго, ФСТ мейкиндигинин ядросуна кошуу үчүн ушул эки критерий жетишсиз болот.

Демек, англис тилинин мейкиндик мамилелерин чагылдырган синтаксистик каражаттарды талдоо көрсөткөндөй, орун багыныңкы сүйлөмдөр эки негизги байламта менен берилет: *where* (кайда, каякта) жана *wherever* (кайсыл жерде болбосун) *Биз токой башталган жерге токтодук. Мен сени биринчи жолу жолуккан жерде күтөм. Китепти мурунку ордуна таптым.*

. Бул байламталар мейкиндик маанилеринтүюндүрүп, орун-жай багыныңкы сүйлөмдүн маңызын толук ачып берүүчү түшүнүктүк-маанилик, локалдык багытты түзөт. Категориалдык жагдайда, бул багыныңкы сүйлөмдөр сүйлөө предметинин мейкиндиктик өзгөчөлүктөрүн актуалдаштырат, мында мейкиндиктин жалпы категориалдык семантикасы ушул багыныңкы орундун

жардамы менен такталат жана конкреттештирилет. Ошентип, англис тилиндеги бардык орун багыныңкы сөздөр, сөзсүз түрдө, сүйлөө предметинин мейкиндик өзгөчөлүктөрүн актуалдаштыргыч катары, локативдүүлүктүн ФСТнын концептуалдык ядросуна киргизилиши мүмкүн.

Азыркы кыргыз тилиндеги ФСТ мейкиндигиндеги синтаксистик сөздөр эки типтеги сүйлөмдү камтыйт. Биринчиден, булар үч мейкиндиктик жөндөмөнүн формасындагы көз каранды компоненттери бар этиштик сөз айкаштар менен жөнөкөй татаалдашкан сүйлөмдөр: барыш, жатыш жана чыгыш; экинчиден, татаал багыныңкы сүйлөмдөр орун жана багыт багыныңкы.

Үч мейкиндиктик формадагы көз каранды компоненттери бар этиштик сөз айкаштар менен жөнөкөй татаалдашкан сүйлөмдөр, өз кезегинде, үч түргө бөлүнөт, жөндөмө формаларын колдонууга негизделген: барыш-багытындагы, жатыш (орун)-грамматикалык жана чыгыш-грамматикалык [Жакыпов Ы., 1958, с. 34-74; Жапаров А., 1979, с. 75-118.; Жапар А., кн. I, 1991, с.133-142].

“Татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бардык моделдеринин жалпы өзгөчөлүгү, алардын курамында, семантикалык мазмунун татаалдандыруучу структурасында кандайдыр бир кошумча конструкциялардын болушу эсептелет” [Жапар А., кн. I, 1991, с. 29]. Кыргыз тилиндеги локативдүүлүктүн семантикалык талаасына таандык болгон биз талдап жаткан сүйлөмдөрдө татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдүн курамына көз каранды компоненти бар кеңейтилген этиштик сөз айкаштардын киргизилишинен улам келип чыгат. Үч мейкиндиктик жөндөмө формаларындагы көз каранды компоненттери бар бардык этиштик сөз айкаштар: барыш-багыттык, жатыш жана чыгыш – ФСТ мейкиндигинин семантикалык борборуна киргизилет.

Татаал багыныңкы сүйлөмдөрдөгү орун багыныңкы каражаттар кыргыз тилинин дээрлик бардык грамматисттери орун багыныңкы сүйлөмдөрдү өзгөчө белгилешет. Алардын пикиринде, орун багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмгө үч түрдүү мейкиндик жөндөмөсүндөгү ат атоочтор жана фразалары аркылуу байланышат, деп түшүнүшөт: барыш-багыттык (*кайда, кайсы жерде – where*), жатыш-мейкиндиктик (*каерде, кайсы жерде – where*), жана чыгыш (*кайдан, кайсы*

жерден – where from) [Жакыпов Ы., 1975, с.166-167; Жапаров А., 1979, с. 316; Иманов А., 1990, с. 297; Омуралиев Б., 1991, с.165-167].

Бул, тилдин ушул аспектилериндеги айырмачылык азыркы кыргыз тилинин тилдик системасын жана грамматикалык түзүлүшүн адекваттуу түшүнүү үчүн негизги шарт болсо да, бул окумуштуулар жатыш жөндөмөсүнүн статикалык жана барыш-багыттык, чыгыш жөндөмөлөрүнүн динамикалык маанилерине киргизилген сүйлөө предметинин статикасын жана динамикасын бөлүп көргөзүшпөйт дегенди билдирет. “Статика жана динамика тилди синхрондуу үйрөнүүнүн ажырагыс атрибуту. Статика – бул тилдин жалпы тенденциясынан негизсиз тандалып алынган убакыттын белгилүү бир бөлүгүндө кездешкен салыштырмалуу, убактылуу касиет. Динамика – бул абсолюттук касиет, анткени тил өзгөрүп, өркүндөп туруучу процесс, жана тилдик системаны жаратып туруу токтоп калбаганы менен түшүндүрүлөт” [Мусаев С., 1987, с.16].

Жападан жалгыз кыргыз синтаксисте проф. А.Жапар тилдин өнүгүүсүнүн статика-динамика принцибине негиздеп, орун багыныңкы сүйлөмдү таза орун багыныңкы (статика) жана багыт багыныңкы (динамика) деп бөлгөн. Анын эки томдук чоң эмгегинде ал азыркы кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүн бир кыйла кылдат жана толук жүргүзгөн талдоосунда так айырмачылык камтылган: орун жана багыт багыныңкы сүйлөмдөр – орун, багыт, өлчүм багыныңкы сүйлөм [Жапар А., 1991, с. 277-278].

ФСТ мейкиндигин чагылдыруучу синтаксистик каражаттарын анализдөө, тактап айтканда, барыш-багыттык, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн формасындагы этиштик сөз айкаштары менен болгон жөнөкөй татаалдашкан сүйлөмдөр, ошондой эле татаал багыныңкы сүйлөмдөр, орун жана багыт багыныңкы каражаттардын бардыгы, эч кандай өзгөчөлүгү жок эле кыргыз тилинин курамдык бөлүгүнүн ФСТ мейкиндигинин семантикалык ядросу болорун көрсөтүп турат. Алар өз маанилеринде мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясына ээ, ошону менен бирге эле жатыш жөндөмөнүн статикалык жана барыш-багыттык жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн кыймылдык маанилери аркылуу белгиленген таза, нактай маанилик компоненттерге ээ.

Эгерде үч мейкиндик жөндөмөсүндөгү көз каранды компоненттери бар этиштик сөз айкаштары менен жөнөкөй татаалдашкан сүйлөмдөрдө жөндөмөнүн өзүнүн семантикасы (жатыш жөндөмөсүндөгү жергиликтүү чектердин белгилениши, чыгыш жөндөмөсүндөгү кандайдыр бир чекиттен кыймыл-аракеттин багыты жана барыш жөндөмөсүндөгү адамга же бир предметке карай кыймыл-аракеттин багыты) мындай татаалдашкан сүйлөмдөрдү мейкиндик ФСТнын семантикалык өзөгүнө киргизүү үчүн мазмундук компонентти жандандырса, анда статикалык орун багыныңкы жана динамикалык багыныңкы багыттагы татаал багыныңкы сүйлөмдөрдө баш сүйлөмдүн локалдык семантикасы жана орун багыныңкы сөздөр менен түзүлгөн семантикалык параллелизм маанилүү ролду ойнойт, мындай параллелизм баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн мейкиндик маанилеринин катыштыгынын бүтүндөй татаал багыныңкы сүйлөмүнө конкреттүү семантикалык нюансты киргизет, ошондой эле мындай татаал багыныңкы сүйлөмдөрдү ФСТ мейкиндигинин семантикалык борборуна кошууга мүмкүндүк берет.

Жогоруда айтылгандарды таблицатүрүндө көргөзөбүз:

Таблица 5. ФСТ мейкиндигин туюндуруучу синтаксистик каражаттар

Англис тили	Кыргыз тили
Орун	Орун багыныңкы сүйлөм
багыныңкы сүйлөм	Жатыш жөндөмө формасындагы көз каранды компоненттери бар этиштик сөз айкаштары менен түзүлгөн татаалдашкан сүйлөмдөр
Кыймыл	Кыймыл багытындагы багыныңкы сүйлөм
багытындагы багыныңкы сүйлөм	Көз каранды курамы бар этиштик сөздөр, фразалар аркылуу түзүлгөн барыш-багыттагы жөнөкөй татаалдашкан сүйлөм
	Көз каранды бөлүктөрү менен этиштик фразалары болгон чыгыш жөндөмөсүндөгү жөнөкөй -татаалдашкан сүйлөм.

Ошентип, ФСТ мейкиндигин түзгөн бардык лингвистикалык элементтер: лексикалык, лексикалык-грамматикалык же сүйлөм түзүлүшү – өзүнүн маанилик түзүмүнө ээ.

Тилдик бирдиктин маанилик түзүлүшү бул изилдөөдө жөнөкөй маанилердин, маанилик бөлүктөрдүн эң кичине бирдиктеринин топтому катары каралат, мында “семалар”, “ар бир сема - денотатка чыныгы мүнөздүү болгон же ага тил чөйрөсү тарабынан таандык болгон айырмалоочу белгилердин эне тилинин аң-сезиминдеги чагылышуу, демек, ар бир сүйлөөчүгө карата объективдүү болуп эсептелет” [Гак В.Г., 1971, с. 95]. Семантикалык структуранын эң жогору жагында “эксплицитленген компоненттерге түрдүн тектик түшүнүгү катары таандык болгон” архисемалар турат.

Семантикалык модель түшүнүгү релеванттуу экендигин билебиз, б.а. тилдик бирдик үчүн мааниги ээ, үч тилдин деңгээлинде ФСТ мейкиндигин түзүүчү каражаттар: сөздүк, сөздүк-грамматикалык жана сүйлөм түзүлүшү. Булар аркылуу биз төмөнкүлөрдү түшүнөбүз:

(1) Сөздүк деңгээлде: жергиликтүү маанилик талааны түзүүчү каражаттар, б.а., лексикалык даража;

(2) Сөздүк-грамматикалык деңгээлде: англис тилиндеги предлогдун жардамы менен түзүлгөн айкалыштар жана кыргыз тилиндеги жандоочтор;

(3) Сүйлөм түзүлүшү деңгээлинде: англис жана кыргыз тилдериндеги орун-багыт багыныңкы жана кыргыз тилиндеги жөнөкөй татаалдашкан сүйлөмдөр. Ар бир тилдик бирдиктер өз алдынча толук мааниге ээ жана маани жагынан ар түрдүү.

Маанилик модель функционалдык-семантикалык талаа мейкиндигин түзүүдө лингвистикалык бирдик катары колдонулган сөздөрдүн маанисин так жеткириши керек: жөнөкөй сөздөр, предлогдор же жандоочтор менен түзүлгөн сөз айкаштары, жөнөкөй жана татаал багыныңкы сүйлөмдөр – булардын баары бир бүтүн, бөлүнгүс логикалык-түшүнүктүк негизин түзөт. Тактаганыбызда, бул бирдиктердин маанилик куралышынын өтө кичине бөлүктөрү аркылуу чыныгы ой жүгүртүүнүн негизин билдирет.

Мейкиндиктин семантикалык талаасынын тилдик бирдигинин семантикалык модели жана тилдик каражаттардын семантикасын моделдештирүү иштин максаты эмес, бирок үйрөнүлүп жаткан тилдик кубулуштарды билүү каражаттары болуп эсептелет – бул эки тектеш эмес жана морфологиялык жактан ар түрдүү болгон англис жана кыргыз тилдеринин материалында мейкиндиктин ФСТ аныктоо болуп саналат.

Азыркы англис тилиндеги ФСТ мейкиндигин билдирүүнүн лексикалык элементтери бар: мейкиндик маанидеги зат жана сын атоочтор, этиштер жана тактоочтор деп белгиленди. Талдоо учурунда зат атоочтор жана тактоочтор англис тилинде маанилик ядрого, функционалдык-семантикалык талаа мейкиндигинин маанилик борбор бөлүгүнө, этиш менен сын атоочту анын чет тарабына, б.а., периферияга тиешелүү болгондугу менен түшүндүрүлдү. Функционалдык-маанилик талаа мейкиндиги заманбап кыргыз тилинде орундук заттар, мейкиндиктик сын атоочтор, мейкиндиктик этиштер жана орун тактоочтор менен белгилене тургандыгы аныкталды. Зат атоочтор, этиштер жана тактоочтор ФСТнын семантикалык борборуна, ал эми сын атоочторго анын чет жакаларына, перифериясына кирери такталды.

Ошондой эле, ФСТ мейкиндигин англис тилинде билдирүүнүн негизги жана бирден-бир лексикалык-грамматикалык элементтери болуп предлогдук-атоочтук түзүм экендиги аныкталды, биз аны ФСТ мейкиндигинин түшүнүктүк ядросу болгон маанилик борборго коштук. Кыргыз тилиндеги лексикалык-грамматикалык элементтерине ФСТ мейкиндигинин орунду берүүчү жөндөмө мүчөлөрү, жандоочтор, кызматчысөздөр кирет. Бул лексикалык-грамматикалык каражаттар ФСТ мейкиндигинин семантикалык ядросуна кирет.

Ошентип, ФСТ мейкиндигинин деңгээлинде талааны лексикалык жана сөздүк-грамматикалык элементтер аркылуу талааны туюндурууда бир кыйла окшоштуктар учурайт. Негизги айырмачылык этиш сөз түркүмдөрүндө гана кездешет. Англис тилинде этиштер функционалдык-семантикалык талаанын чет жагында жайгашса, кыргыз тилинде алар талаанын борбордук бөлүгүндө турат. Мындай айырмачылык англис тилинин флективдик (өзгөрмөлүү) тилдер тобуна, ал

эми кыргыз тилинин агглютинативдик (жалганма) тилдер тобуна тиешелүүлүгү менен түшүндүрүлөт.

Биз жүргүзгөн маанилик талдоо методубузда, англис тилинде (орун жана кыймыл-багыт багыныңкы), ал эми кыргыз тилинде (ошол эле формалардын болушу менен үч мейкиндиктик жөндөмө формаларындагы көз каранды компоненттери бар этиштик сөз айкаштар аркылуу түзүлгөн татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр) каралган ФСТ мейкиндигин көрсөтүүчү синтаксистик каражаттарына семантикалык структураны камтыйбыз семантикалык айлана моделине үч айлана менен (потенциалдуу семанын кичинекей айланасы, дифференцирлешкен семанын ортоңку айланасы жана архисеманын чоң айланасы), жана андан кийинки биздин тик бурчтукту жайгаштыруу проекциябыз (перифериянын чоң тик бурчтугу жана семантикалык ядронун ички кичирээк бөлүгү) ФСТнын синтаксистик каражаттары эки тилде тең толугу менен концептуалдык ядрого, локативдүүлүк талаасынын семантикалык борборуна кошулгандыгын айтууга мүмкүндүк берди.

ФСТ мейкиндигин түзүүнүн синтаксистик ыкмасында эч кандай айырмачылыктарды байкаган жокпуз; бардыгы, бир дагы өзгөчөлүксүз, синтаксистик каражаттар ФСТнын семантикалык ядросуна таандык. ФСТ мейкиндигин түзүү каражаттарын синтаксистик салыштыруу учурунда тилдик тип такыр роль ойнобойт. Сүйлөм-айтылыштарынын кесиндилеринин бири-бири менен байланышкан түзүмүнүн көлөмдүү болушу сөздүк деңгээлдеги ар кандай айырмачылыктарды азайтат. Алдыңкы бөлүмдө көргөндөй, эки тилде тең функционалдык-семантикалык талаа мейкиндигин курууда олуттуу өзгөчөлүктөр байкалбайт.

Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде ФСТ мейкиндигин туюндуруучу синтаксистик каражаттарды которуу ыкмалары

Азыркы англис тилиндеги ФСТ мейкиндигин чагылдырууда синтаксистик каражаттар да катышат, алардын туюндурууда бышыктоочтук орун багыныңкы сүйлөмдөр гана кирет. Бышыктоочтук багыныңкы сүйлөмдөр (*мезгил, себеп, натыйжа, аракет, чек коюу, артка жылуу, максат жана кырдаал*) жана орун

багыныңкы сүйлөмдөр өзгөчө маанилүү орунду ээлейт. Алар мейкиндик байланыштарын так көрсөтүүдөгү кемчиликтерди жоёт жана кыргыз тилине которууда бир кыйла өзгөчөлүктөргө ээ. Муну биз 6-таблицада толугу менен анализдеп көрөбүз.

Таблица 6. Англис тилиндеги мейкиндиктин маанисиндеги синтаксистик каражаттарды кыргыз тилине которуу ыкмаларын талдоо

3. Синтаксистик каражаттар		
Англис тилиндеги мисалдар	Кыргыз тилиндеги котормосу	Которуу ыкмалары
Татаал багыныңкы барыш-багыттык сүйлөм		
The children, laughing happily, calling to each other, ran towards the river to take a dip.	Балдар кубанычтан каткырып, бири-бирин чакырышып, дарыяны көздөй чөмүлгөнү чуркашты.	towards the river - дарыяны көздөй = кайда? деген суроого жооп берет, барыш-багыттык татаал сүйлөм. Эквиваленттик котормо.
The travelers, tired from the long journey through the mountain passes, headed for a small village on the hillside .	Тоодогу ашууларды аралап, узак жол жүрүп чарчаган саякатчылар тоонун боорундагы кичинекей айылды көздөй бет алышты.	through the mountain - тоодогу ашууларды аралап = контексттик котормо; headed for - бет алышты = лексикалык алмаштыруу; on the hillside - тоонун боорундагы = эквиваленттик котормо.
The students, having collected all the necessary materials for practical work, hurried to the laboratory on the third floor .	Студенттер практикалык иштерге керектүү материалдардын баарын чогултуп, үчүнчү кабаттагы лабораторияга шашылышты.	to the laboratory – лабораторияга = эквиваленттик котормо. on the third floor - үчүнчү кабаттагы = эквиваленттик котормо.
Үч сүйлөм тең мейкиндик-багыттык мамилелерди билдирет, <i>эквиваленттик котормо, контексттик котормо жана лексикалык алмаштыруу</i> ыкмалары колдонулат жана айрыкча, үчүнчү сүйлөмдө грамматикалык орун алмаштыруулар кыргыз тилинин нормасына ылайык жүргүзүлөт.		

- жатыш багыныңкы		
We spent the whole day in the garden , strewn with bright spring flowers and filled with birdsong.	Жаздын жаркыраган гүлдөрүнө чачылып, канаттуулардын сайраган үнү менен бакчада бир күн өттүк.	in the garden – бакчада = жатыш жөндөмө маанисин берет, грамматикалык трансформация
On a high mountain , towering over a foggy valley and surrounded by centuries-old pines, there was an old lighthouse.	Бийик тоодо , тумандуу өрөөнгө көтөрүлүп, кылымдар бою өскөн карагайлар менен курчалган эски маяк бар эле.	on a high mountain – бийик тоодо = жатыш жөндөмөнүн маанисинде турат, грамматикалык трансформация
Грамматикалык трансформация: англис тилиндеги предлогдук конструкциялар (“ on a high mountain ”, “ in garden ”) кыргыз тилиндеги локалдуулук мааниси менен (бийик тоодо , бакчада) которулат. Бул мейкиндик мамилелерди берүү үчүн негизги котормо ыкмасы болуп саналат. Синтаксистик кайра түзүмдөштүрүү: Кыргызча котормодо сөз тартиби тил нормасына ылайык өзгөртүлгөн.		
- чыгыш багыныңкы		
It's amazing how melodious voices are heard from the forest , reminding us of the mysterious legends of old tales.	Токойдон күүлдөгөн добуштар угулуп, эски жомоктордогу сырдуу уламыштарды эсине салганы таң калыштуу болот экен.	from the forest - токойдон = -дон чыгыш жөндөмөсүнүн маанисин берет – эквивалент .
From Osh State University , famous for its scientific achievements and rich traditions, has produced many famous scientists.	Илимий жетишкендиктери жана бай салттары менен атагы чыккан Ош мамлекеттик университетинен көптөгөн атактуу окумуштуулар чыккан.	From Osh State University - Ош мамлекеттик университетинен = -нен чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү, калькалоо .
Silver rays from the glistening snow on the summit of Chon Alai Mountain illuminate the valley, creating a breathtaking beauty.	Чоң Алай тоосунун чокусундагы жалтылдаган кардан пайда болгон күмүш нурлар өрөөндү каптап, укмуштуудай кооздукту тартуулайт.	from the glistening snow - жалтылдаган кардан = -дан чыгыш жөндөмөсүнүн маанисин берет. = семантикалык өнүгүү
Грамматикалык трансформация: өзгөчө англис тилиндеги предлогдук конструкциялар “ from ” менен кыргызчага жөндөмө мүчөлөрү -дон , -нен жана -дан (чыгыш жөндөмөсү)		

аркылуу берилгендиги байкалат, анткени кыргыз тилинде предлогдордун жок болгондугу менен түшүндүрүлөт. Бул жерде эквиваленттик, калькалоо (сөзмө-сөз) ыкмалары жана семантикалык өнүгүү да колдонулат.

Ошентип, англис тилиндеги мейкиндиктин маанисиндеги синтаксистик каражаттарды кыргыз тилине которууда биринчи кезекте грамматикалык трансформация колдонулат, анткени кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн сөз тартиби англис тилиндеги сөз тартиби менен шайкеш келбейт, ошондуктан котормодо котормо тилдин (КТ) нормасы да сакталат жана ошого жараша сүйлөмдөгү сөздөрдүн орундары котормодо алмашат, мисалы англис тили Subject + Verb + Object + Adverbial (SVO предмет-предикат-объект), ал эми кыргыз тилинде Subject + Object + Verb (субъект-объект-предикат. Англис тилиндеги татаалдашкан мейкиндикти билдирген багыныңкы сүйлөмдөрдү которууда негизинен *грамматикалык трансформация* колдонулат.

2.4. Англис жана кыргыз тилмаданияттарында мейкиндик категориясынын вербалдашуусу: фразеологиялык аспект жана аларды которуу ыкмалары

Лингвомаданий “мейкиндик” концептин түшүнүүдө көңүлдү спецификалык маданий, маданий вербалдык бирдиктерге – туруктуу сөз айкаштарына – мейкиндиктин менталдык өзгөчөлүктөрүн сүрөттөө үчүн улуттук-шартталган бирдиктерге буруу керек. Тилдин туруктуу бирдиктери маданияттын белгиси катары кыргыз, британ жана америкалыктардын дүйнө сүрөтүнүн баалуулуктарын түзгөн маданий концептердин системасына туура келет. Белгилей кетүүчү нерсе, “мейкиндик” лингвомаданий концептин вербалдаштыруу тилдин туруктуу бирдиктери номинативдик бирдиктерге караганда аз даражада изилденген.

Туруктуу бирдиктерге кайрылуу фразеологиялык бирдиктер улуттук концептосфераны сүрөттөөдө маанилүү звено болуп саналат, маданий коннотацияларда жүзөгө ашырылган улуттук-маданий өзгөчөлүктөргө ээ экендиги менен түшүндүрүлөт. Фразеологиялык бирдиктердин образдуу негиздеринде калыптанган, мейкиндик концептин өзгөчөлүктөрүн башкача түшүнүүдө

курулган маданий коннотациялар кыргыз, англис жана америка маданияттарынын мифологиялык катмарлары менен болгон байланышты ачып берет.

Тилдеги анализденип жаткан бирдиктер маданияттын өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу белгилер катары каралат. Алардын мазмуну мейкиндик түшүнүгүнүн негизги касиеттерине тыгыз байланышкан. Бул байланыш маданий тексттердеги маанилүү мейкиндик түгөйлөр аркылуу көрсөтүлөт: *'алыс-жакын'*, *'бул жерде-тиги жакта'*, *'жогору-төмөн'*, *'оңго-солго'*, *'артынан-алдынан'*, *'терең-тайыз'* жана башкалар.

Белгиленгендей, адам жашаган мейкиндик ар кандай тилдик маданияттарда өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөргө ээ болуучу, мейкиндикти кабыл алуу формаларын камтыган вербалдык белги системасында чагылдырылат.

“Мейкиндик” концепти ар бир лингвомаданиятка мүнөздүү болгон лингвоменталдык мүнөздөмөлөр аркылуу көрсөтүлүшү мүмкүн. “Мейкиндик” концептин кыргыздардын, британдыктардын жана америкалыктардын дүйнөнүн баалуулук сүрөтүн түзүүчү вербалдык белгилер системасынын туруктуу бирдиктери катары сүрөттөгө аракет жасалды. Вербалдык белги системасынын туруктуу бирдиктери менен мейкиндикти вербалдаштыруу ыкмаларын кароодо, ар түрдүү лингвомаданияттардын өкүлдөрүнүн мейкиндикти вербалдык эмес кабыл алуусунун маданий – спецификалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек. Бул параграфта мейкиндикти кабыл алууну ар кандай түрдө чечмеленип берилет. “Мейкиндик” концептин лингвоменталдык мүнөздөмөлөрүн андан ары баяндоо үчүн, биз мейкиндик категориясынын негизги мүнөздөмөлөрүн эске алуу менен лексикографиялык булактардан баштан аяк тандоо методу менен алына турган фразеологиялык бирдиктерге кайрылабыз.

“Мейкиндик” лингвомаданий концептин ырастаган тилдик бирдиктердин семантикасын изилдөө бул түшүнүктүн мазмунун ойлоо бирдиги катары колдонууга мүмкүнчүлүк берет. Биз “мейкиндиктик” лингвомаданий концептинин негизги мүнөздөмөлөрүн чагылдырган жана бул категорияны вербалдык белги системасында сүрөттөгөн тилдин туруктуу бирдиктерин классификациялоону сунуштайбыз, бул чындыкты кабылдоонун улуттук өзгөчөлүгүн, дүйнө сүрөтүнүн

тилинде чагылдыруунун улуттук спецификасын ачып берүүгө жардам берет. Бул туруктуу бирдиктер үчүн маанилүү болуп, бир нерсенин же кимдир бирөөнүн турган ордун кандайдыр бир мейкиндиктин багытына жана мейкиндиктин белгилүү бир чегинде жайгашкандыгын фразеологиялык каражаттар менен белгилөө эсептелет.

Биз мейкиндиктик категориянын негизги мүнөздөмөлөрүнө негизделген туруктуу бирдиктердин (ФБ) топторун аныктадык, анда улуттун аң-сезиминин, когнитивдик жана жүрүм-турумдук стереотиптеринин спецификасы ачылып берилди.

1. антропоцентрикалык
2. туташтык, узундук (мейкиндик мааниде), ыраактык, багыттуулук
3. үч өлчөмдүүлүк
4. жабыктык-ачыктык
5. предметтүүлүк (толуктуулук)
6. тегерек уюм
7. алыстоочулук (аралыктын алстыгы)

Бул топтор үчүн маанилүү нерсе – бул мейкиндиктин белгилүү бир чектеринде кандайдыр бир мейкиндиктин багытындагы жана мейкиндиктин чегиндеги бир нерсенин же кимдир бирөөнүн жайгашкан жерине жараша фразеологиялык белгилөө болуп саналат:

- ички, кандайдыр бир чектелген мейкиндик;
- предметтен тышкары, кандайдыр бир белгилүү мейкиндиктен чегинен тышкары;
- ошол эле учурда, предметтен каалаган багытта жана андан ар түрдүү алыстыкта жайгашкандыгы белгиленет.

“Мейкиндиктик” лингвомаданий концептин ырастаган тилдик бирдиктердин семантикасын изилдөө концептин мазмунун ойлоо бирдиги катары алууга мүмкүндүк берет. “Мейкиндиктик” лингвомаданий концептинин негизги мүнөздөмөлөрүн чагылдырган туруктуу бирдиктердин классификациясы сунушталат.

Бул бирдиктерди талдоо төмөнкүлөрдү аныктоого алып келди:

1. “Мейкиндик” тилдикмаданий түшүнүгү менен байланышкан туруктуу сөз айкаштарынын тобу адамды борбор деп билип, анын айланасында топтолгон. Бул топко адамдын дене мүчөлөрүнүн аталыштары камтылган (соматикалык) туруктуу сөз айкаштары бар.

2. Тилдик маданий “Мейкиндик” концептинин ушундай касиеттерин билдирген үзгүлтүксүздү, узундук, алыстык жана багыттуулук сыяктуу туруктуу бирдиктер тобуна бири-бирине карата ар кандай предметтерди жайгаштыруунун формаларын чагылдырган фразеологиялык бирдиктер кирет: *жакын-алыс, быякта-тыякта, бул жерде-тигил жерде, ар кандай багыттарда, бир багытты көздөй, белгисиз багытта.*

3. Мейкиндиктин үч өлчөмдүүлүгү ар кандай объектилердин карама-каршылыгын горизонталдык-тегиздикте салыштыруу менен каралат: *жогору-төмөн, алдынан-артынан, сол тарап-оң тарап.*

4. Мейкиндиктин жабык жана ачыктыгы физикалык, рухий жана ирреалдык мейкиндиктин деңгээлинде байкалат.

5. Мейкиндиктеги нерселер жана буюмдардын предметтүүлүгү (толуктуулук) туруктуу бирдиктердин топчолорунда чагылдырылат, мисалы: *толуктук-боштук, тереңдик-тайыздык.*

6. Мейкиндиктин тегерек белгилерин мүнөздөөчү туруктуу бирдиктер үчүн белгилүү бир мейкиндиктин борборунда адам болот.

7. Мейкиндиктин адамдан алыстоочулук сыяктуу өзгөчөлүгүн чагылдырган туруктуу бирдиктер тобунда мейкиндик адам болбогон жердеги *идиштин* (орундун) ролун ойнойт.

Туруктуу бирдиктерге жүргүзүлгөн семантикалык талдоо көрсөткөндөй, вербалдык белгилер системасында мейкиндиктин категориясын кабылдоонун жана түшүнүүнүн белгилүү бир ыкмаларын көргөзөт, мейкиндик координаттарын деталдаштырат, адамга ааламдын белгилүү бир борбору катары мамиле жасайт. Кыргыз жана англис тилдериндеги туруктуу бирдиктердин семантикалык маанилеринин көп сандагы ылайык келүүлөрү кыргыз жана англис

маданияттарынын өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезиминде көптөгөн жалпылыктардын, универсалдуулуктардын бар экендигин, жана бул ар башка тилдерде сүйлөгөн элдердин дүйнөнү көрүүнүн же түшүнүүнүн, мейкиндиктин жана аны кабылдоонун белгилүү бир универсалдуулугунун болушунун далили деп тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Каралып жаткан тил маданияттарындагы “мейкиндик” лингвомаданий концептти универсалдуу жана уникалдуу мүнөздөмөлөрдү ачып берге тургандыгын белгилейбиз. Универсалдуулук – бул “мейкиндиктин” лингвомаданий концептин чагылдыруунун жолдору (мейкиндиктин негизги мүнөздөмөлөрүн белгилеген туруктуу бирдиктер) болуп эсептелет. “Мейкиндик” лингвомаданий концептинин уникалдуу өзгөчөлүктөрү анын таанып-билүүчүлүк белгилери, түшүнүктүк жана баалоочулук жактары менен байланышкан, менталдык өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана ушул категорияны маданий түшүнүүнүн логикасын ачууга жол ачат.

Ар бир топко кененирээк токтолуп өтөбүз.

1. Мейкиндиктин антропоцентрүүлүгүнүн мүнөздөмөсү (когнитивдик белгилери: “ой жүгүртүүчү объект менен байланышы”, “адамга жакын жайгашкан” мейкиндик), биздин оюбуз боюнча, бардык тилдик маданияттарга мүнөздүү болгон “мейкиндик” лингвомаданий концептинин бардык өзгөчөлүктөрүндө көрүнүп турат. Адамдын өзүн курчап турган дүйнө менен жекече аракетин ар дайым кандайдыр бир мейкиндик координаттарынын системасында жүрүп турат, анын башталышы адам – “кабылдоо, аң-сезим, иш-аракет жана таануу субъекти”.

Салыштырылып жаткан тилдердин вербалдык системасында көрсөтүлгөн “мейкиндиктин” маданий концептинин антропоборбордуулугу, адам менен түз же кыйыр түрдө байланышкан конкреттүү предметтерди жана абстракттуу түшүнүктөрдү көрсөтүүдө пайда болот. Мындай туруктуу бирдиктер адамдын ой жүгүртүү ыкмасын, тажрыйбасын, анын чындыкка болгон чыныгы мамилесин чагылдырат.

Жөнөкөй дүйнө сүрөттүрдөгү мейкиндиктин кыргыз жана батыш европалык тилдерде чагылдырылышы – бул антропоборбордуулук, б.а., борбордо адамдын өзү жана анын дене мүчөлөрү – соматизмдер турат.

Адам өзүнүн ой жүгүртүүсүн адамдын денеси менен байланышкан туруктуу бирдиктердин айланасына топтоп түзүүгө болгон каалоосу бекеринен эмес. Тилдин соматикалык кубулуштары элдин өзгөчө жана оригиналдуу ой жүгүртүүсүнүн табиятын билдирет, фразеологизмдердин экспрессивдүү мүнөзүн толук жана так сүрөттөйт. Бул туруктуу бирдиктер байма-бай тигил же бул тилде сүйлөгүндөрдүн мейкиндик жөнүндөгү түшүнүктөрү менен тыгыз байланышта болуу менен ачык эмоционалдуулук менен мүнөздөлөт жана белгилүү бир тематикалык тармакка таандык болот. Соматикалык компонент менен түзүлгөн туруктуу бирдиктерде, көп кылымдык элдин тилдик аң-сезиминин жана тажрыйбанын динамикалык, менталдык кайталангыс баалуулугу көрүнүп турат.

Адам өзүн жана биринчи кезекте өзүнүн денеси жөнүндө таанып-билип, аны аалам менен окшоштуруп, курчап турган дүйнөнү жана бүткүл Космосту кабылдайт. Адам денесинин бөлүктөрү макрокосмосто туура келүүлөргө ээ жана алар менен окшош: *баш – асман, көз – жылдыз, кан – суу, дене – жер*. Космос сыяктуу эле, дене борбордук-октун айланасында куралган жана карама-каршылыктарда чечмеленет, мисалы: *жогору / төмөн, оң / сол, алдыңкы / арткы*. Адамга болгон мамилесинен тышкары тигил же бул өлчөмдүн мааниге ээ эместиги.

Адамдын борбору – бул анын жүрөгү, негизги орган, өзгөчө рухий борбор. Бул компоненти бар соматикалык бирдиктер туруктуу сөз айкаштарын камтыйт: чын жүрөктөн, чын көңүлдөн, *from all my heart, deep in the heart, under the heart – бүт көңүлүм менен, жүрөгүмдүн тереңинде, чын жүрөктөн*.

Дененин эң жогору бөлүгүндөгү баштын табигый абалы асман же турак жайдын чатырына окшошуп турган чокунун символикалык ролун аныктайт. Дененин жогорку бөлүгүндө *маңдай, мурун, ооз, моюн, далы* жайгашкан. Адамдын денесинин төмөнкү бөлүгү – булар буттар, согончоктор – ылдыйкы же жерди символдоштурат.

Мурдун көтөрү, *to have the nose in the air*, сыяктуу туруктуу бирдиктерде жогору көтөрүлүү кыймылын гана көрсөтпөйт, текебердиктин төмөндөтүлгөн баасы чагылдырылган – *текеберленүү, бой көтөрүү, чоңсунуу* маанилерин берет; *мурдун көтөрүү, to be discouraged, hang up your nose* (англисче) – капа болуу, көңүл чөгүү же иренжүү капалануу, кайгылануу маанилеринде көрсөтүлөт; *моюнуна отуруу, to climb on a neck* (англ.) – өзү эч нерсе кылбастан бирөөгө көз каранды болуу; бирөөнүн багуусунда болуу; *бирөөнүн ийинине (мойнуна) жүк артуу, to load on smb. shoulders* (англисче) - бир ишти кайра башка бирөөгө тапшыруу.

Соматикалык туруктуу туюндуруулар, мисалы: таман алдыңан жер жылып кеткендей эле болду, *the ground giving way (is slipping from) beneath one's feet* (англ.) төмөндү карай кеткен кыймылды гана эмес, адамдын көңүлүнүн чөгүп турган абалын чагылдырат – айласыздыкка, үмүтсүздүккө дуушар болуу; жан буттун учуна келүү, *to get cold feet, to have one's heart in one's mouth / throat* – абдан катуу коркуу, бутуна тура албай жыгылуу, жүрөгү оозуна кептелүү *to be ready to drop, to be dead on one's feet* (англ.) – чарчап чаалыгуу, күчү калбай калуу.

Горизонталдык тегиздикте, оң / сол бири-бирине карама-каршылыкты аныктап турганда, дене бойдун жупташкан бөлүктөрүнүн символикасы туюндурулат – көздөр, кулактар, колдор: бетме-бет сүйлөшүү, *to talk about in private, alone with smb.* (англ.); кулагына чейин сазга батуу (аябай карызга батуу), по уши завязнуть (орусча), *get stuck over head and ears* (англ.); ийиндеш туруу, жакын туруу (стать плечом к плечу), *stand alongside, shoulder to shoulder, side by side* (англ.); арга түгөнүү, шылкыйуу (опустить руки), *be disheartened, be unable to relieve the situation* (англ.).

Соматикалык туруктуу сөз айкаштарда, көкүрөк, каптал, арткы бөлүктөр менен аныкталган оппозициялык алдыңкы / арткы: көкүрөккө-көкүрөк, *face-to-face, бетме-бет* (англ; жанаша (бок о бок), *side by side, cheek by jowl* (англ.) – катар басуу, жакын аралыкта болууну түшүндүрөт; баш көтөрбөй иштөө (гнуть спину), *to slave submissively (for someone)* (англ.).

Соматикалык компоненти бар туруктуу бирдиктер ар кандай тилдерде абдан активдүү колдонулат. Мисалы, англис жана кыргыз тилдеринде *баш-head; жүрөк-*

heart; *бут*-foot; *көз*-eyes; *кол*-hand; *мурун*-nose; *бет*-face; *кулак*-ear; *жан*-soul; *чыканак*-elbow; *ийин*-shoulder, *жак*-side; сейрек колдонулган: *согончок*-heel, *эриндер*-lips, *чеке*-forehead, *тырмак*-nail. Бул элдик фольклордук жана элдик лингвистикалык салттарда чоң сандагы символдорго байланыштуу экендиги менен түшүндүрүлөт, алар белгилүү бир түшүнүктөрдү жана абалды, ошондой эле конкреттүү эмоцияны чагылдырат. *Жүрөк*, *баш*, *көз*, *кол* сыяктуу компоненттер көп нерсени аныктап, адамдардын айланасындагы дүйнө, анын жашоосу жана орду жөнүндө ар кандай тилдерде кандайча ой жүгүртүп жаткандыгын түшүнүүгө жардам берет.

Соматизмдер кайсы гана тилде болбосун, соматикалык компоненти бар туруктуу бирдиктерди башка тилде жеткирүү кээде кыйынга турат. Туруктуу бирдиктердин семантикалык түзүлүшү улуттук-маданий тажрыйбага негизделген адамдын тилдик-маданий иш-аракетинин натыйжасы катары каралат. Соматикалык бирдиктер эмоциялардын тышкы көрүнүштөрүн же акыл-эс байкай албай турган абалды жана процесстерди чагылдырат. Алардын семантикасынын негизинде кадимки ченемдер жатат, алар адамдын акыл-эсинин абалын анын сезимдери, ниеттери, тышкы көрүнүштөргө болгон толкундоолору проекция аркылуу чагылдырылат.

Лингвомаданиятагы “мейкиндик” концептинин негизги мүнөздөмөлөрүн биз менталдык өзгөчөлүктөрдүн көз карашында чечмелейбиз, башкача айтканда, бардык мүнөздөмөнүн борборунда, жогоруда айтылгандай, негизги нерсе – антропоборбор турат.

2. “Мейкиндик” тилдик маданий түшүнүгүнүн бөтөнчөлүктөрүн чагылдырган туруктуу сөз айкаштарынын экинчи тобуна ар кандай объектилердин мейкиндиктеги өз ара жайгашуусун көрсөткөн сөздөр кирет. Алар төмөнкү мүнөздөмөлөрдү камтыйт: алыстык, багыт, узундук, кеңдик жана аралык. Мисалы: *жакын-алыс*, *бул жерде-тигил жакта*, *бир жакты карай*, *белгисиз тарапка*, *тарапта*. Бардык маданияттарда дүйнөнү таанып-билүү процесси бинардык (эки жактуу) оппозиция аркылуу ишке ашырылат. “Мейкиндик” тилдикмаданий түшүнүгүнүн алыстык сыпаттамаларын билдирген “*жакын-алыс*” сыяктуу

туруктуу сөз айкаштары ар түрдүү объектилердин горизонталдык тегиздиктеги жайгашуу мүмкүндүгүн белгилейт.

Ушул чакан топтун (подгруппа) туруктуу бирдиктеринин мүнөздөмөлөрүдө жол мейкиндигинде – бул жакындан алыска болгон кыймылды гана эмес, белгилүүдөн белгисизге чейин бараткан жол экендиги жөнүндө эне тил өкүлдөрүнүн спецификалык ойлорун, элестерин чагылдырган. “Жакын” когнитивдик белгиси менен бириктирилген туруктуу бирдиктердин чакан тобу кыргыз жана англис тилдериндеги фразеологикалык семантикалык талаа мейкиндигинин эң көп сандагы топчолорунун бири болуп саналат.

Тилдик таандыктыкка көз карандысыз эле, күндөлүк турмушта адам тез-тез өзүнөн алыс эмес жерде турган объекттер менен өз ара байланышта аракетке келет. Жакын нерселер көзгө көрүнүп тургандыкка байланыштуу түшүнүүгө эч кандай кыйынчылык жаратпайт. Мындай кичинекей топтордогу бүткүл туруктуу бирдиктер эки маанилүүлүктү, эки интегралдык семаны – мейкиндиктин жана жакындыктын семасын жана эки дифференциалдык семаны – жайгашуу жана кыймылдын семалары менен мүнөздөлөт: *next door to, at one's elbow*.

Кыргыз жана англис тилидериндеги көптөгөн туруктуу айкаштар “жакын” түшүнүгүн адам өзүнүн дене бөлүктөрү менен ченеген, бул түшүнүк адамдын мейкиндиктеги багыты менен байланыштуу болуп, анын денесинин бөлүктөрүнө жараша мүнөздөлөт, мисалы кырг.: *карыш, сөөм, кулач* ж.б.

Когнитивдик белгилери бар “алыс” туруктуу бирдиктери узак аралыктагы оошуу кыймылдарды мүнөздөйт. Алар эки негизги семантикалык мааниге ээ – мейкиндик жана ыраактык (алыстык): *go wherever one's legs carry one* – бутуң каякка алып барса ошол жакка жүр, *beyond three seas* – үч деңизден ары, *to the ends of the earth* – жердин жети түбүнө. “Алыс” деген түшүнүк менен келген фразеологизмдер жайгашкан жерди көрсөтөт же алыскы аралыктагы оошуу кыймылдарды мүнөздөйт. Бардык бирдиктердин маанилери эки негизги семаны түзөт: *мейкиндик* жана *алыстык* семаларын. Биз “алыс” чакан топтун туруктуу бирдиктеринин кошумча маанилерин бөлүп көргөздүк – кыйынчылыктар болуп, адамдар сейрек жайгашкан жерлер, киши жашабаган мейкиндиктер эсептелет.

Алыстык” мейкиндикти сүрөттөгөн англис тилиндеги фразеологиялык бирдиктер жана кыргыз тилиндеги кээ бир фразеологизмдер бейтарап мааниде болуп, сүйлөөчүнүн реалдуулукка болгон эмоционалдык мамилесин чагылдырбайт.

Мейкиндикти сүрөттөгөн туруктуу айкашлыштар аркылуу "мейкиндик" тилдикмаданий түшүнүгүнүн сыпаттары багыттуулукту билдириши мүмкүн. Тилдик белгилерде тикеден-тике, артка жана алдыга маанилери, атайын максат кылган жакка багыт алуу жана багытталган чекитке жетүү мааниси абстрактуу түшүнүктөр аркылуу мейкиндиктеги багыттарды аныктоого арналат.

Мифологияда түштүк-түндүк, чыгыш-батыш карама-каршылыктары мейкиндиктин структурасы Күнгө карата, ритуалдык маанилерде –ыйык жайлардын түзүмүн жана ырым-жырымдардагы жүрүм-турум эрежелерин сүрөттөйт; төрт мифологиялаштырылган шамал, ал жер шарынын кардиналдык чекиттери менен байланышкан. Негизги багыттар (батыш, чыгыш) мейкиндикте дүйнөнүн багыт алуу жактарын белгилөө ыкмасы катары кыргыз тилинде көп таркаган эмес.

Бардык багыттардагы кыймылды төмөнкүдөй туруктуу бирдиктер көрсөтөт: *дүйнөнүн бардык булуң-бурчтарына, дүйнөнүн төрт бурчуна; in all directions, to the four winds, from one end to the other.*

Объекттердин горизонталдуу оошуу кыймылынын *бир жактан башка тарапты көздөй* ар түрдүү багыттарын сүрөттөөчү туруктуу сөз айкаштарына буларды атасак болот: *back and forth, up and down.*

Вертикалдык багытта биз мында-тигинде (бул жерде жана тиги жерде) деген чакан топтун туруктуу айтымын жайгаштырабыз. Бул чакан топтун туруктуу бирдиктери европалыктардын дүйнө таануусунун диний жана мифтик түшүнүгүн билдирет, реалдуу жана реалдуу эмес, жер жүзүндөгү дүйнөлөрдү бириктирет.

“Мейкиндик” тилдикмаданий түшүнүгүнүн сыпаттамасы – туташтык менен кендиктик – таанып билүү белгилери бар тилдик тутумдардын туруктуу бирдиктери аркылуу чагылдырылышы мүмкүн: *to stretch boundlessly into the horizon, to go on without end into the distance* -горизонтто чексиз созулуп жаткан аралыкты акырына чейин улантуу.

3. Мейкиндик жана улуттук сүйлөө түзүмү жөнүндө түшүнүктөрдүн белгилүү бир тутуму “мейкиндик” лингвомаданий концептинин башка мүнөздөмөлөрүнөн да келип чыккан. Бул концепттин дагы бир мүнөздүү өзгөчөлүгү – үч өлчөмдүүлүк болуп саналат.

Мейкиндиктин үч өлчөмдүүлүгү карама-каршылыктагы ар түрдүү объектилерди *жогорку-төмөн, оң-сол, алдынан-артынан, алдыңкы-арткы* горизонталдык тегиздиктерде каралат.

Жогору-төмөн (өйдө-ылдый) мейкиндиктеги эң негизги карама-каршылыктар, анын мифтик моделинин негизинде *жогорку* жана *төмөнкү* дүйнө түшүнүгү берилет, анда көрүнүштүн же иш-аракеттердин үстүнкү жана астыңкы тарабы жөнүндөгү бардык мифтер камтылган.

Славяндар мифологиясында *жогору-төмөн* оппозициясыасман менен жерди карама-каршы коет, дүйнөлүк дарактын чокусу жана тамырлары вербалдык системанын бир катар туруктуу сөз айкаштарында өзүнүн сүрөтүн табат (чагылдырат).

Бул жерде когнитивдик белгиси бар *жогору* сөзү менен болгон туруктуу айкаштарга мисалдар келтиребиз: *to praise (extol) smb, smth to the skies (to high heaven) (англ.), to have one's head in the clouds*. Ушул чакан топтогу (топчодогу) *төмөн* сөзү туруктуу айкаштарда мындайча мүнөздөлөт: *to come back to earth, to be under someone's thumb*.

Төмөн сөзү тилдер менен төмөнкүдөй туруктуу айкалыштарда байланышкан, *to grovel before smb*, сүйлөмдөрдүн мааниси *төмөн түшүүнү, билип туруп төмөн абалды ээлөөнү, басынууну* билдирет.

Оң-сол оппозициясынын негизиде бардык адамдарда жакшы жана жаман рухтар болот деген ишеним славяндык мифте кездешет: *оң жагында жакшы - периште сакчысы, сол жагында шайтан – жаман, азгыруучу*:

Оң-солдун карама-каршы коюлушу глобалдык мааниге ээ: ал укуктук мамилелер системасына кирди, ал эми “оң” сөзү жакшы, калыстык, адилеттүүлүк, бийлик кылууга умтулган сыяктуу маанилерге ээ, “оң”, “чындык”, “акыйкаттык” сөздөрү менен байланыштырылат: *the right-hand man, on the right hand, to the right*.

Салам берүүдө оң колун сунуу салты уламыш менен байланыштуу. *Сол* сөзү менен көбүнчө нормалдуу эмес, адилетсиз, аялдык сапат, жарым-жартылай келгин, чоочун дегенди билдирет. Бул миф бир катар семантикалык элементтерди түшүндүрөт, мисалы, *to get out of bed on the wrong side, be in a bad mood.* "Сол" маанисин камтыган ырым-жырым, каада-салт жана жөрөлгөлөр менен тыгыз байланышкан. Эл арасында сол жактан келген добуш ажал кабарын алып келет деген ишеним бар. Ал эми "жашоо" деген сөз тирүүлүк менен тутумдаш. Натыйжада, "сол" (ажал, жаман белги) жана "оң" (өмүр, жакшылык) маанилери жөн гана тил көрүнүшү болбостон, славян элдеринин тилинде жана дүйнө таанымында адамдын дене-бой өзгөчөлүктөрү менен байланышкан "оң-сол" карама-каршылыгына негизделген салт-санаа, ишеним-түшүнүк, үрп-адат жана көз караштарды чечмелейт.

Алдыңкы-кийинки (мурунку-артынкы) таанып-билүү өзгөчөлүктөрү бар кичи топко аралык маанисин билдирген төмөндөгүдөй туруктуу сөз айкаштары кирет: *beforemyeyes, rightinfrontofsomeone, behindsomeone'sback.*

Лингвистикалык материалдары аркылуу бекемделген реалдуу физикалык аралыктын үч өлчөмдүү экендиги туруктуу сөз айкаштарынын маанилеринде чагылдырылган көп кырдуу мейкиндик түшүнүгүнө каршы келбейт. Сезим органдары аркылуу кабылданган үч өлчөмдүү аралык ар түрдүү көлөмдө болушу ыктымал: ал удаалаш (же удаалаш эмес) баяндалган окуялар дүйнөсүнө жараша тарып же кеңейип, дайыма белгилүү бир узундукту камтып турат, мисалы: мурдагы өткөн заманда, алыскы бир өлкөдө.

4. "Мейкиндик" лингвомаданий концептинин кийинки өзгөчө белгиси, вербалдык деңгээлде чагылдырылган мейкиндиктин жабыктык-ачыктыгы болуп саналат. Бул бир нече деңгээлдерде көрүнөт: конкреттүү бир физикалык мейкиндик (*under the same roof, within four walls, under the open sky*); рухий мейкиндик (*in front of every one*), чыныгы эмес мейкиндик (*at the next world, to the back of beyond, in the wide world*); эч кайдан эмес (белгисиз жерге, жакка) – *from nowhere to nowhere.*

Кичи топтогу туруктуу сөз айкаштары адамзаттын (улутуна карабай) кеңири мейкиндикке, табигатка умтулуусун чагылдырып, анын айлана-чөйрөдөгү ордун

аныктайт: эркин талаада, көгүлтүр асман астында, табияттын кучагында. Бул туруктуу сөз айкаштары өз маанисинде кенен, чексиз мейкиндикти камтып, көбүнчө жагымдуу баага ээ болот.

Айлана-чөйрөдөгү нерселер менен жандуу заттардын негизинде мейкиндикте орун алышы тил деңгээлинде адам аң-сезиминде элес катары калыптанат. Аң-сезимдин жаратмандык касиети аркасында чыныгы элестер азыркы дүйнөнүн буюмдары менен болгон байланышты түзөт.

5. "Мейкиндик" маданий-тилдик түшүнүгүнүн өзгөчөлүгү – бул заттык (толтуруу, толуктоо) нерселер жана буюмдар таанып-билүү белгилери менен туруктуу сөз айкаштарында чагылдырылат: толуктук-кеңдик, тереңдик-тайыздык маанилери аркылуу.

Мейкиндиктин толуктугу төмөнкүдөй туруктуу сөз айкаштары менен сүрөттөлүшү мүмкүн: өтө катуу айтып салуу, жүрөктүн толкундашы, чектен чыгуу. Ал эми мейкиндиктеги бошдуктарды сүрөттөөдө төмөнкүдөй туруктуу сөз айкаштарды бөлүп көрсөтүү керек: мисалы: *out of nowhere, in a vacuum, for no apparent reason, block head, knuckle head, cabbage head*.

Тереңдик-тайыздык оппозициялар мейкиндиктик маанисине ээ туруктуу айкаштар менен мүнөздөлөт: *at the bottom of the sea, a blackhole, at the bottom of one's heart*.

6. Адамдын чыныгы мейкиндикти кабыл алуусунун өзгөчөлүгү вербалдык тилдин туруктуу бирдиктеринде чагылдырылат, ал мейкиндиктин тегерек уюштурулушу менен мүнөздүү: *in all directions, from every corner of the globe – жер шарынын бардык булуң-бурчтарында*. Ошентип, адам дүйнөнү тегерек деп тааныйт, мисалы “төгөрөктүн төрт бурчу” – бул бүткүл аалам мейкиндигин билдирет, анын так ортосунда адам баласы, так өзү турат.

Мейкиндиктин адамга тиешелүү аралык (таанып-билүү белгиси "сыртында киши турган идиш сымал") туруктуу сөз айкаштарынын маанилеринде да камтылат. Адамзат үчүн бүт аалам эки бөлүктөн турат деп кабыл алынат: биринчиде, дүйнөнүн өзөгүндө адамдын өзү турса, экинчисинде – башка адамдар, коом, жаратылыш жана башкалар жайгашкан. Дүйнөдөгү өз ордун андаган адам,

ага болгон эки жактуу мамилесин туруктуу сөз айкаштарында, б.а., фразеологизмдерде чагылдырат: ал өзүн курчаган мейкиндик дүйнөсү менен байланышууга умтулат жана ошол эле учурда бул бөтөн дүйнөнү четке кагып же түшүнбөй коёт. Мисалы: *There is no place like home./ East or West. Home is best.* [М. В. Буковская, 1990, с. 79]

7. Адам баласынын мейкиндиктен болгон айырмасы бул келтирилген мисалдардагы туруктуу сөз айкаштарынын маанилеринде көрүнөт: *in another dimension in the suburbs, on the outskirts, the next world, along time ago in a land far away.*

Биз иликтеген вербалдык тилдин туруктуу бирдиктери “мейкиндик” лингвомаданий концептинин негизги мүнөздөмөлөрүндө көрсөтүлөт, вербалдык системанын этникалык өзгөчөлүгүнүн сүрөтүн жаратууга жардам берет, анын философиялык багыттуулугуна жана лингвомаданийлик өзүнчөлүккө ээ экендиги жөнүндө маалымат берет.

Башка элдердин тилдик белгилер системалары менен салыштыруу же теңдештирүү мейкиндик категориясынын өзүнчө башкача болгон өзгөчөлүктөрүн ачууга жардам берет. Вербалдык белгилер системасын изилдөөдө, адамды курчап турган чындык жөнүндөгү терең философиялык көз караштар ачылып, тигил же бул улуттун маданиятынын азыркы заманбап онтологиясынын келип чыгуу түшүнүгүн аныктап бере алат. Бардык элдерге мүнөздүү болгон баалуулуктар улуттук элести, дүйнөнүн элдик үлгүсүн түзөт. Тил тутуму улуттук тарых менен маданияттын баалуулугу жана сактоочусу болуп саналат; тилдик каражаттар ар кандай жол менен элдин жашоо-турмушунун тамыры болгон мазмунду белгилейт. Ар бир улуттун жашоо абалын, бөтөнчөлүктөрүн, мүнөзүн тастыктаган тилдик бирдиктер катары, жалпы ой – мейкиндик концепти менен биргеликте, "мейкиндик" тилдик-маданий түшүнүктүн негизги мүнөздөмөлөрүн чагылдырган төмөнкүдөй маанидеги туруктуу сөз айкаштары кирет: антропоборбордук мааниге байланыштуу, узундук, ыраактык, кеңдик, багыттык, үч ченемдик, ачык-жабык, жакын-алыс, заттык (толуктук), тегерек түзүлүш, алыстык, ж.б.

“Мейкиндик” лингвомаданий концептинин негизги өзгөчөлүктөрү тилде объектилердин жайгашуу тартибин сүрөттөгөн көп сандагы мейкиндиктик белгилер аркылуу көрүнүп турат. Бул белгилер ой жүгүртүүнүн объективдүү мүнөздөмөлөрүн чагылдырат жана ар бир тилде мейкиндиктин өзүнө карата көз караштардын өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Мындай түрдөгү универсалиялар (тилдик кубулуштар) лингвомаданий спецификаны түзбөсө да, “мейкиндик” концептинин мазмуну жана көрүнүшү боюнча кыргыз жана англис тилдеринде изилденген феномен өзгөчө универсалдуу жана уникалдуу мүнөздөмөлөрдү ачып берет.

“Мейкиндик” лингвомаданий концепттин көргөзүү ыкмасы (мейкиндиктин негизги мүнөздөмөлөрүн аныктоочу туруктуу бирдиктер) жана анын түшүнүктүк структурасы универсалдуу болуп саналат. Концепттин семантикалык мааниси анын когнитивдик белгилеринин негизинде түзүлөт, бул белгилер мейкиндикте жайгашуунун жана объекттердин бир жерден башка жерге болгон кыймылынын өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Мындай өзгөчөлүктөргө *горизонталдуу, вертикалдуу, төмөн, жогору, айланма (тегерек кыймыл), бардык жерде, жакында, алыста* ж.б. бирдиктер кирет.

“Мейкиндик” лингвомаданий концептинин өзгөчө бөтөнчөлүктөрү анын мазмундук жактарына байланыштуу жана менталдык айырмачылыктарын аныктоого мүмкүндүк берет. Мазмундук жактан алганда спецификалык бөтөнчөлүктөрү төмөнкүлөрдү өз ичине алат:

- Ар кандай түрдөгү мейкиндиктерди аныктоонун тактыгы, ошондой эле нерселердин ортосундагы аралыкты түшүнүү (бул англис жана америкалык тилдерде кеңири колдонулат);
- Концепттин ар кандай деңгээлде мейкиндикти көрсөтүү үчүн вербалдык бирдиктер аркылуу чагылдырылышы. Англис тилинде бул үчүн колдонулган туруктуу бирдиктер кыргыз тилине караганда көбүрөөк кездешет;
- Лингвомаданий концепттин таанымдык белгилеринде айлана-чөйрөсүндө тилдердин өзгөчө мейкиндиктик белгилерин бириктирүү: англис тилинде мейкиндиктик “*түнттүк*” жана “*көлөмдүүлүк*” түшүнүктөрү, ал эми кыргыз тилинде “ачыктык” жана “үстүңкүлүк, жалпылык” түшүнүктөрү колдонулат.

Демек, америкалык жана англис тилдеринде объекттердин мейкиндиктик жайгашуусун аныктоодо биринчи кезекте көлөмдүк өзгөчөлүктөрү (мисалы, идиштин бир нерсени сактоо жөндөмдүүлүгү) белгиленсе, кыргыз тилинде мейкиндиктин *ачыктык, үстүртөндүк* же *жалпылык* сыяктуу аспекттери маанилүү ролду ойнойт.

Негизги айырмага көңүл бурсак:

- Англис тилинде: объекттердин *көлөмдүк* мүнөздөмөлөрүнө басым жасалат, ошол эле учурда:

- Кыргыз тилинде: объекттердин *ачыктыгы* жана *жалпылыгы* маанилүү.

Туруктуу бирдиктерге кайрылуу фразеологиялык бирдиктер улуттук концептсфераны сүрөттөөдө маанилүү звено болуп саналат, маданий коннотацияларда жүзөгө ашырылган улуттук-маданий өзгөчөлүктөргө ээ экендиги менен түшүндүрүлөт жана бул эмгекте ал англис жана кыргыз тилдеринин материалдарында салыштырылып каралды.

Ал эми бу параграфта биз англис тилиндеги мейкиндик концептин туюндурган туруктуу сөз айкаштары болгон фразеологиялык бирдиктерди кыргыз тилине которуу проблемасына кайрылабыз. Жалпылап алганда фразеологиялык бирдиктерди англис тилинен башка тилге которууда белгилүү болгондой төмөндөгү которуу ыкмалары колдонулат: **толук эквивалент (жарым эквивалент), аналог же варианттык ыкма, калька (жарым калька), сыпаттоо** сыяктуу которуу ыкмалары колдонулат. Которуу ыкмаларын талдоону 7-таблицада көргөзүп беребиз.

Таблица 7. Англис тилиндеги мейкиндик концептин туюндурган туруктуу сөз айкаштары болгон фразеологиялык бирдиктерди кыргыз тилине которуу

Фразеологизмдер (туруктуу бирдиктер)		
Англис тилиндеги мисалдар	Кыргыз тилиндеги кормосу	Которуу ыкмалары

- антропоборбордуулукту мүнөздөгөн фразеологизмдер		
Ever since she got promoted, she's been walking around with her nose in the air . [178]	Кызматка көтөрүлгөндөн бери мурду асманды карап калды.	- the nose in the air – мурду асманды карап калуу = толук эквивалент
If you give him an inch, he'll climb on your neck and take advantage of your kindness [178; 172].	Ага бооркерлик кылып колунду сунсаң башына чыгып алат (мойнуна минип алат) (автордун котормосу).	To climb on a neck - башына чыгып алуу = варианттык котормо
When my daughter was late coming home, I had my heart in my mouth until she finally called [175].	Кызым келбей кечигип, телефон чалганга чейин жүрөгүм оозго тыгылды (автордун котормосу).	in one's mouth/throat – жүрөк оозго тыгылуу варианттык котормо
I prefer to discuss important matters face-to-face rather than over the phone [175].	Маанилүү маселелерди телефондон эмес, бетме-бет талкуулаганды жакшы көрөм (автор.котормосу).	Face-to-face - бетме-бет = толук эквивалент
<p>Түшүндүрмө: Бул жердеги <i>“face-to-face”, “behind someone's back”, “under someone's thumb”</i> сыяктуу мисалдар менен берилген дене бөлүктөрүнүн мейкиндик багыты катары колдонгондуктан, антропоборбордуу мейкиндик системасына шайкеш келет, мейкиндик концептисинин милдетин аткара алат; <i>“the nose in the air”, “climb on one's neck”</i> бул фразеологизмдер антропоцентридик жана мейкиндиктик метафоранын айкалышы. Ал эми <i>“be disheartened”, “head in the clouds”</i> бул фразеологизмдер <i>психологиялык метафора</i> экендигин далилденди, ошондуктан анализден алып таштадык.</p>		
- мейкиндиктеги өз ара жайгашуусу		

<p>He promised to follow her to the ends of the earth if necessary [172].</p>	<p>Керек болсо анын артынан аалам кезип кетем (жердин түбүнө кетүү) деп убада кылган (автордук котормо) (автор.котормосу).</p>	<p>To the ends of the earth - аалам кезип кетүү = варианттык котормо, бул котормо контекске ылайыктуу.</p>
<p>In old tales, treasures were often hidden beyond three seas where only the bravest could find them [179].</p>	<p>Байыркы жомоктордо кенчтер көбүнчө жердин жети түбүнө катылган, аларды эң эр жүрөктөр гана таба турган (автордун котормосу).</p>	<p>Beyond three seas – жердин жети түбүнө = аналог.</p>
<p>Beyond three seas – жердин жети түбүнө = аналог, анткени кыргыз тилинде деңизге тиешелүү макал-лакаптар жок, себеби кыргыздар деңиздерден алыс жашашат жана кыргыз маданиятында учурабайт, чыныгы мейкиндикти билдирет.</p>		
<p>The news spread from one end of the village to the other in less than an hour [176].</p>	<p>Кабар бир саатка жетпеген убакытта айылдын бир четинен экинчи четине (бир бурчунан экинчи бурчуна) тарады (автордун котормосу).</p>	<p>From one end to the other – бир четинен экинчи четине (бир бурчунан экинчи бурчуна) – варианттык котормо.</p>
<p>After losing his job, Tom decided to go wherever his legs carried him, wandering through the city without a destination [175].</p>	<p>Жумушунан айрылгандан кийин, Том буту жеткен жерге барууну чечти, эч кандай максатсыз шаарды кыдырып (автордун котормосу).</p>	<p>Go wherever one's legs carry one - буту каалаган жакка барууну – эквивалент.</p>
<p>Up and down [166].</p>	<p>- өйдө жана ылдый</p>	<p>Up and down – өйдө - төмөн</p>

- мейкиндиктин үч өлчөмдүүлүгү		
I hate when people say nice things to my face but criticize me behind my back [166].	Адамдар менин бетиме жакшы сөздөрдү айтып, анан артымдан сүйлөгөндү жек көрөм (автордун котормосу).	Behind someone's back - артынан сүйлөө.
He's been under his boss's thumb for years, unable to make his own decisions [169].	Ал өз алдынча чечим кабыл ала албай, көп жылдардан бери жетекчисинин көз астында жүрөт (автордун котормосу).	Be under someone's thumb – көз (көзөмөлү) астында болуу.
мейкиндиктин жабыктык-ачыктыгы		
They've been living under the same roof for five years, but they barely speak to each other [166].	Беш жылдан бери бир чатырдын астында жашашат, бирок бири-бири менен араң сүйлөшөт (автордун котормосу).	Under the same roof – бир чатырдын алдында = калькалоо.
She spent the entire weekend within four walls , reading books and watching movies [168].	Ал китеп окуу жана кино көрүү менен алектенип, дем алыш күндөрүн төрт дубалдын ичинде өткөрдү (автордун котормосу).	Within four walls - төрт дубалдын ичинде = эквивалент.
Camping under the open sky gives you a chance to see the stars clearly [173].	Ачык асман астында түнөө жылдыздарды даана көрүүгө мүмкүнчүлүк берет (автордун котормосу).	Under the open sky - ачык асман астында = эквивалент.
-мейкиндиктеги бошдуктарды сүрөттөө		
There is no place like home [176].	Өз үйүң, өлөн төшөгүң [180].	Аналог (окшоштуруу)

East or West, Home is best [177].	Туулган жердин топурагы алтын [180].	Аналог (окшоштуруу)
They bought an affordable house on the outskirts of the city [166; 171].	Шаардын четинен арзан баада үй сатып алышкан (автордун котормосу).	On the outskirts – четинен – эквивалент .
At the next world/The next world – кийинки дүйнөдө [177; 176].	акыретте/акырет дүйнөдө, тиги дүйнөдө.	акыретте/тигил/аркы дүйнөдө = сыпаттама (жакындаштырып) которуу, абстрактуу, бирок мейкиндик маанисин берет.
<p>Түшүндүрмө: Англис тилиндеги мейкиндик концептин билдирген ФБ дайыма эле кыргыз тилине эквивалент же фразеологизмдер менен которула бербей тургандыгын аныктадык, алар аналогдор же варианттар, жакындаштырылып, сыпаттап которуу ыкмалары менен да берилет, анткени биринчиден, англис тили менен кыргыз тили тектеш эмес тилдерден, экинчиден, маданий окшош эместик тилдик айырмачылыктарга алып келе тургандыгы жана жашоо-тиричиликтин, дүйнө таануу өзгөчөлүктөрүнүн таасири тилдик каражаттарды колдонуунун айырмачылыктарына алып келе тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Мисалы: There is no place like home. - Өз үйүң, өлөн төшөгүң. Кыргыз тилинде башка варианттары да бул макалга дал келет, мис.: Туулган жердин топурагы алтын. Мында биринчи макал контекстке ылайык болгондуктан ушул вариант тандалды. Ал эми East or West, Home is best макалына кыргызча Туулган жердин топурагы алтын макалы абдан жакын мааниде, аналог катары кабыл алуу туура болот жана контекстин маанисин жоготпойт, кыргыз маданиятына шайкеш келет.</p>		

Ошентип, фразеологиялык бирдиктерди (ФБ) жана мейкиндик маанини туюнткан идиомаларды англис тилинен кыргыз тилине которуу ыкмаларын изилдөө фразеологиялык бирдиктер бардык тилдерге которууда кандайдыр бир универсалдуулукту сактап калат деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди; алар

башка тилге толук эквиваленттүү, аналогдук же варианттык, сыпаттама котормо жана азыраак даражада сөзмө-сөз котормо аркылуу берилет, ал эми котормонун башка ыкмалары контекстке ылайык азыраак өлчөмдө колдонулат. Фразеологизмдерди мейкиндик компоненти менен которуунун бир нече жолу бар: 1) фразеологиялык эквивалентти колдонуу менен которуу; 2) фразеологиялык аналогду колдонуу менен которуу; 3) калькалоо; 4) сыпаттап которуу; 5) аралаш котормо. Эң эффективдүү стратегиялар компенсация жана маданий адаптация экени да аныкталды.

Экинчи бап боюнча тыянактар

Ошентип, англис жана кыргыз лингвомаданияттарында мейкиндик концептинин жүзөгө ашырылышын карап чыгуу бир катар жалпылоо жасоого мүмкүндүк берди.

Ар кандай маданиятка таандык адамдардын ортосундагы вербалдык байланыш улуттук – маданий коддорду түзүү функциясын аткарган тилдин жардамы менен ишке ашат. Тилдин ролу маалыматты жеткирүүдө гана эмес, ошондой эле менталдык-тарыхый, структуралык-маанилик уюштурууда, пикир алышуу, угуучуларга таасир берүү, сүйлөө предметин модалдык баалоого багышталгандыгында турат. Тил өзүнүн алып жүрүүчүлөрүнүн маданий-улуттук менталитетин чагылдырат, улуттук дүйнө сүрөттөрүнүн образдарын көрсөтөт, аларды вербалдык белгилерде ишке ашыруу менен этникалык топтун тилдик сүрөтүндө адамдын мейкиндик жөнүндөгү ой-пикирин ачып берүүгө жардам берет.

1. Тилдик маданий мейкиндик категориясы англис жана кыргыз тилдеринде ар кандай лингвистикалык каражаттар аркылуу берилет:

(1) лексикалык каражаттар; (2) лексикалык жана грамматикалык жана (3) синтаксистик жана фразеологиялык каражаттар аркылуу вербалдаштырылат. Ар бир тилдик каражаттын өзүнүн өзгөчө семантикалык түзүлүшү бар, алар биргеликте мейкиндик функционалдык-семантикалык талаанын (ФСТ) калыптанышына өбөлгө түзөт.

Негизги айырмачылыктар:

- Лексикалык каражаттар сөздөр менен мейкиндикти түшүндүрөт
- Лексикалык жана грамматикалык каражаттар грамматикалык формалар менен мейкиндикти берет
- Синтаксистик каражаттар сүйлөм түзүлүшүндө мейкиндик маанисин чагылдырат. Бул каражаттар биргеликте тилдеги мейкиндик категориясынын толук спектрин чагылдырат.

Изилдөө учурунда, азыркы англис тилинде мейкиндигин ФСТсын билдирүүнүн лексикалык каражаттары болуп булар аныкталды: *мейкиндиктик ат атоочтор, мейкиндиктик сын атоочтор, мейкиндиктик этиштер* жана *орун тактоочтор*. Талдоонун жүрүшүндө ФСТ мейкиндигинин түшүнүктүк борборуна англис тилиндеги зат атоочтор жана тактоочтор маанилик өзөккө, этиш жана сын атооч анын чет-жакаларына, периферияга таандык экендиги аныкталды. Азыркы кыргыз тилинде мейкиндиктин ФСТсы мейкиндик ат атоочтору, мейкиндик сын атоочтору, мейкиндик этиштери жана орун тактоочтору аркылуу бериле тургандыгы аныкталды. Зат атоочтор, этиштер жана тактоочтор ФСТнын маанилик борборуна, сын атоочтор анын чет тарабына (периферия) ыктала тургандыгы белгиленди. Ал эми, англис тилинде мейкиндиктин ФСТсын билдирүүнүн негизги лексикалык жана грамматикалык каражаты предлогдук-атоочтук конструкция экендиги аныкталды, биз аны ФСТ мейкиндигинин түшүнүктүк ядросу болгон семантикалык борборго киргиздик. Кыргыз тилинде ФСТ мейкиндигин билдирүүнүн лексикалык жана грамматикалык каражаттарына мейкиндиктик жөндөмөлөрдүн формалары жана аффикстери, жандоочтор жана кызматчы аталыштар таандык. Бул лексика-грамматикалык каражаттар ФСТ мейкиндигинин семантикалык ядросуна кирет.

1. Мейкиндик функционалдык-семантикалык талаасынын (ФСТ) салыштырма анализи төмөндөгүлөрдү көргөздү:

- Лексикалык жана лексика-грамматикалык деңгээлдерде көп учурда окшоштуктар байкалат, айырмачылыктар этиш сөздөрүндө гана кездешет.
- Тилдик өзгөчөлүктөргө: англис тилинде мейкиндик этиш-сөздөр ФСТнын перифериясында, кыргыз тилинде ушул эле сөздөр ФСТнын ядросунда жайгашат.

- Синтаксистик деңгээлде көп деле принципалдуу айырмачылыктар жок, бардык синтаксистик каражаттар ФСТнын семантикалык өзөгүнө кирет, демек, эки тилде тең мейкиндик ФСТны түзүүдө өтө деле айырмачылыктар байкалбайт.

Мейкиндик лингвомаданий концептинин маңызы төмөнкүлөрдөн көрүнөт:

1) Маданий өзгөчөлүктөр:

- Кыргыз, англис жана америка маданияттарынын дүйнөнү кабылдоосунун өзгөчөлүктөрүн түшүнүүдө, улуттук спецификалуу туруктуу сөз айкаштары аркылуу мейкиндиктин менталдык бөтөнчөлүктөрүн ачып бердик. Мында маданий концепттер түзүмүнө кирген өзгөчө тилдик бирдиктер болгон туруктуу, улуттук менталдык шартталган бирдиктерге таяндык.

2) Фразеологиялык бирдиктердин мааниси:

- Образдын негизинде маданий коннотацияларды камтыган эки маданияттын мифологиялык катмарлары менен байланышын, талдоодогу тилдик каражаттардын мазмуну маданий тексттердин топтому аркылуу бириккен бөтөнчө маданияттын белгилери деп кароого мүмкүндүк берет.

Демек, мейкиндик концепти – бул маданияттын тереңинде жаткан көп кабаттуу түшүнүк экендиги аныкталды.

Тилдик фразеологиялык бирдиктердин улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн изилдөө тилдер аралык ФБдин окшоштуктарынын маанилик бөтөнчөлүктөрүн белгилөөгө жол ачат; ФБдеги ачкыч сөздөрдүн, маданий түшүнүктөрдүн коннотацияларын ачуу жана ойлоо процессиндеги ролун аныктоо болду. Бул мамилелер тилдин фразеологиялык бирдиктеринин терең маданий маанисин ачып берүүгө мүмкүндүк берет.

Мейкиндикти вербалдаштырууда ар бир тилдик маданияттын өзгөчөлүктөрү эске алынды. Кыргыздар үчүн мейкиндик ачыктык жана жардамга даярдык менен, англичандар үчүн болсо обочолонуу жана купуялуулук менен байланыштуу. Америкалыктар жана англичандар өздөрүнүн энергиясын мейкиндикти үнөмдөп, руханий мейкиндигин тарылтууга багытташат. Британиянын мейкиндик түшүнүгү аралдык менталитет жана суу аң-сезими менен байланган. Батыш Европада мейкиндик жыштыгы жана калк көбөйүшү менен айкалышып, анын

башкарылышына өзгөчө көңүл бөлүнөт. Вербалдык белгилер системасынан туруктуу бирдиктер тандоодо мейкиндик категориясынын маанилүү мүнөздөмөлөрү белгиленет, мисалы: *узундук, кеңдик, багыттуулук, ачыктык-купуялуулук четтегендик, үч өлчөмдүүлүк, предметтик (толуктук), айлана (тегерек уюштуруу), ыраактык, алыстык* жана башка аспектилер да эске алынды. Ар бир маданият мейкиндикти өзүнчө кабыл алат, бул анын тарыхый жана менталдык өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды.

Демек, англис тилиндеги көптөгөн мейкиндик концептин туюндурган лексикалык каражаттар (зат атооч, сын атооч, тактооч жана этиш), сөздөр, сөз айкаштары кыргыз тилине дээрлик *эквиваленттер, варианттар, контекст* аркылуу которулат, ал эми которуунун башка ыкмалары өтө сейрек колдонулат. Мындан биз төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарсак болот:

1) англис тилиндеги мейкиндик маанисиндеги лексикалык каражаттар негизинен кыргыз тилине эквиваленттүү;

2) кээ бир мейкиндик маанисиндеги сөздөрдүн кыргыз тилинде бир нече варианттары бар, алар кыргыз тилиндеги контексттин жалпы маанисине карата бир жакын варианты тандалып алынат;

3) англис тилиндеги мейкиндик маанисиндеги лексикалык каражаттардын кээ бирлери сөздүктөгү маанисине так туура келбегенде контексттин мааниси менен которулат.

Мейкиндик маанисин билдирген фразеологиялык бирдиктерди (ФБ) жана идиомалардын англис тилинен кыргыз тилине которуу ыкмаларын иликтөө төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк түздү:

Демек, англис тилиндеги көптөгөн мейкиндик концептин туюндурган лексикалык каражаттар (зат атооч, сын атооч, тактооч жана этиш), сөздөр, сөз айкаштары кыргыз тилине дээрлик *эквиваленттер, варианттар, контекст* аркылуу которулат, ал эми которуунун башка ыкмалары өтө сейрек колдонулат. Мындан биз төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарсак болот:

1) англис тилиндеги мейкиндик маанисиндеги лексикалык каражаттар негизинен кыргыз тилине эквиваленттүү;

2) кээ бир мейкиндик маанисиндеги сөздөрдүн кыргыз тилинде бир нече варианттары бар, алар кыргыз тилиндеги контексттин жалпы маанисине карата бир жакын варианты тандалып алынат;

3) англис тилиндеги мейкиндик маанисиндеги лексикалык каражаттардын кээ бирлери сөздүктөгү маанисине так туура келбегенде контексттин мааниси менен которулат.

Англис тилинин грамматикасындагы бардык **мейкиндик** жана **мезгилдик** предлогдор **жөнөкөй** (бир гана муундан турат) жана **татаал** (эки же андан ашык муундан, кээде бир нече айрым элементтерден турат) болуп бөлүнөт.

Морфологиялык адаптация: Англис тилиндеги предлогдордун кээ бирлери зат атооч, тактооч жана кызматчы сөздөр, ошондой эле жөндөмө мүчөлөрү катары -суффикстери менен которулат.

Англис тилиндеги предлогдордун көпчүлүгүнүн кыргыз тилинде эквиваленттери бар, мисалы: *bottom-түбүндө ж.б.*, алардын кээ бирлеринин бир нече вариант котормолору бар, мисалы: **top** –*алдында, үстүндө (нөн), жогорусунда*, мындай предлогдор кыргыз тилине атоочтуктар, дандоочтор жана тактоочтор катары колдонулат. Ал эми предлогдордун кээ бирлери, өзгөчө жөнөкөй предлогдор контекстке карата эквиваленттери менен берилиши мүмкүн, бирок көпчүлүк учурларда алар түздөн-түз сөздүктөгү эквиваленти менен которулбастан кыргыз тилиндеги барыш-багыттык, жатыш жана чыгыш жөндөмө мүчөлөрү аркылуу да берилет, мисалы: *He was in the room.* Ал бөлмөдө болчу. Бул жерде **ичинде** деген мааниси аркылуу которулбастан –**дө** жатыш жөндөмө мүчөсүнүн жардамы менен берилип, каерде деген суроого жооп берет. Демек, англис тилиндеги мейкиндик маанисиндеги предлогдор кыргыз тилине эквиваленттер, варианттар менен которулат, ал эми көпчүлүк предлогдор контекстке карата мейкиндик маанисиндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн жардамы менен да которулган учурлар кездешет, анткени предлогдор кыргыз тилине дайым эле эквивалент же варианттар менен которулат деген эрежени жокко чыгарат, бул кыргыз тилинин башка эвропа тилдерине караганда өзгөчөлүгү бар экендиги менен түшүндүрүлөт, себеби, котормодо кыргыз тилинин тилдик нормасы сакталат.

Англис тилиндеги мейкиндиктин маанисиндеги синтаксистик каражаттарды кыргыз тилине которууда биринчи кезекте грамматикалык трансформация колдонулат, анткени кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн сөз тартиби англис тилиндеги сөз тартиби менен шайкеш келбейт, ошондуктан котормодо котормо тилдин (КТ) нормасы да сакталат, ошого жараша сүйлөмдөгү сөздөрдүн орундары котормодо алмашат, мисалы англис тили **Subject + Verb + Object + Adverbial SVO** (зат атооч-предикат-объект): “*She sleeps on the second floor in a spacious room*”, ал эми кыргыз тилинде **Subject + Object + Verb** (субъект-объект-предикат): “*Ал экинчи кабатта кенен бөлмөдө уктайт*”. Англис тилиндеги татаалдашкан мейкиндикти билдирген багыныңкы сүйлөмдөрдү которууда негизинен *грамматикалык трансформация* колдонулат, өзгөчө англис тилиндеги кээ бир предлогдук конструкциялар “from” -дон, -нен жана -дан (чыгыш жөндөмөсү), “on”, “in” -да (та), -до (то), -де (те), “to” -га, -го, -ге ж.б., булар кыргыз тилинин мейкиндиктик жөндөмө мүчөлөрү аркылуу берилгендиги айкындалды, бул кыргыз тилинде предлогдордун жок болгондугу менен түшүндүрүлөт. Мындан тышкары мейкиндик маанидеги синтаксистик каражаттарды которууда *эквиваленттүүлүк, варианттык жана контексттик ыкмалар* басымдуулук кылат, *сөзмө-сөз котормо, семантикалык өнүгүү, калькалоо* (Osh State University - Ош мамлекеттик университет), *транслитерация* (Chon Alai – Чоң Алай), *транскрипция* (laboratory – лаборатория) ыкмалары сүйлөм ичине кээ бир маданий, географиялык, башка тилден кирген сөздөрдү которууда колдонулду, булар тексттин мазмуну жана сөздүк курамына ылайык келген учурларда зарыл болгон которуу ыкмалары болуп эсептелет.

Фразеологиялык бирдиктер бардык тилдерге которууда кээ бир универсалдуулукту сактайт, алар башка тилге толук *эквивалент* (фразеологизм башка тилге толук же жарым фразеологизм менен, *within four walls – төрт дубалдын ичинде*), *аналог же вариант, сыпаттама котормо*, аз санда *калькалоо* (сөзмө-сөз) ыкмалары менен которулат, ал эми башка которуу ыкмалары азыраак санда контекстке, маданий айрымачылыкка, ФБдин түзүлүшү жана образдуулугу боюнча колдонулушу ыктымал (транскрипция, транслитерация ж.б.).

Негизги кыйынчылык – бул маданий спецификалык идиомаларды которууда (мисалы, дене бөлүктөрүнө тиешелүү метафоралык туюнтмалар), мында функционалдык аналогдорду же сыпаттоо котормосун тандоо талап кылынат.

Мейкиндиктеги фразеологиялык бирдиктерди жана идиомаларды англис тилинен кыргыз тилине которууда эквиваленттерди тандоо (толук же жарым-жартылай) жана калькалоо ыкмасы көбүнчө колдонулат. Бул мейкиндик мамилелеринин көптөгөн маданияттарда окшош жолдор менен концептуалдашуусуна байланыштуу.

Мейкиндик предлогдор жана тактоочтор (астында, атында, үстүндө, ичинде) котормодо көбүнчө эквиваленттерин сактап, ар кайсы тилдерде мейкиндикти концептуалдаштыруунун универсалдуулугун көрсөтүп, фразеологиялык бирдиктердин бул түрүн которуу процессин жеңилдетет.

3-БАП. «МЕЙКИНДИК» КОНЦЕПТИНИН ПСИХО-ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТИНИН ЖЫЙЫНТЫГЫ

3.1. Психолингвистикалык эксперимент мейкиндик концептин аныктоо ыкмасы катары

Концептти изилдөөгө психолингвистикалык мамиле ассоциация түшүнүктөрүнө жана сөздүн ассоциативдик маанисине негизделген. Ассоциативдик мамиле түшүнүгү сөздүн спецификалык ички түзүлүшүн, адамдын сүйлөө жана ой жүгүртүү жолу менен өнүгүп келе жаткан сөздөрдүн ортосундагы байланыштын терең моделин издөөнүн жүрүшүндө калыпка салында, анын көп тараптуу тажрыйбасынын когнитивдик уюшулушунун негизин түзөт жана сөздүн ассоциативдик байланыштарын талдоо аркылуу ачыкка чыгарууга болот.

Ассоциативдик эксперименттер – сөздүн психологиялык, категориялык жана предметтик маанисин изилдөө үчүн, ошондой эле тилдер жана маданияттар аралык изилдөө процессинде психолингвистикада көптөн бери колдонулуп келген жана бир кыйла кеңири жайылган изилдөө ыкмаларынын бирине кирет.

Ассоциативдик эксперименттин ушундай популярдуулугу бир нече себептер менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, лабораториялык шарттарды жана атайын жабдууларды талап кылбаган, ошондой эле көп сандагы предметтерди тартуу мүмкүнчүлүгүн талап кылган жөнөкөй ыкманы белгилей кетсек болот. Психолингвистикалык изилдөө жүргүзүү үчүн массалык мүнөзгө ээ болуу маанилүү, анткени жетиштүү сандагы информаторлор менен, ассоциативдик эксперименттин жүрүшүндө алынган реакциялар, эне тил өкүлдөрүнүн аң-сезиминде объективдүү түрдө пайда болгон семантикалык жана ошондой элу формалдык байланыштардын кеңири сүрөтүн көрсөтөт. Дагы бир орчундуу себеп – сөз менен иштөөнүн өзгөчөлүгү (стимул сөзүнүн обочолонушу же бөлүнүп турушу), ал сүйлөө контекстиндеги сыналучулардын реакцияларына таасирин жокко чыгарат жана эксперимент кылуучуга жетиштүү объективдүү маалыматтарды алууга мүмкүндүк берет, кайсы стимулдун белгилери аны аныктоодо эң актуалдуу жана тийиштүү байланыштарды лексикондо активдештирүүгө түрткү берет.

Илимий адабиятта мындай деп белгиленет: “Эгерде биз сөздүк бирдиктердин “маданий” спецификасын ачып, түздөн-түз семантикалык байланышты жалпылоо үчүн релеванттуу эмес, анын семантикалык “обертону” ошол сөзгө ээ болгон, – ачып берүүгө мүмкүнчүлүк берген объективдүү ыкманы аныктоого керек болсо, – албетте, мындай ыкма ассоциативдик эксперимент, жана бул эң жакын булак ассоциативдик ченемдердин сөздүгү болуп саналат” [Сикевич З.В., 2000, с. 14].

Алгач, чет өлкөлүк психологдор кабыл алуу, жаттоо, жалпылоо жана синтез процесстерин изилдөө максатында, мисалы, К. Джунг, С.Осгуд жана башкалардын изилдөөсүндө ассоциативдик эксперименттерди жүргүзүшкөн. Советтик окумуштуулар ассоциативдик эксперименттерди тилдик аң-сезимге жетүү каражаты катары пайдалана башташты, алар сөздөрдүн семантикалык түзүлүшүн изилдөөдө колдонушкан [Залевская А.А., 1999.; Тарасов Э.Ф., 2000; Сорокин Ю.А., 1998].

Ассоциация – бул аң-сезимдер образдарынын баамсыз (аң-сезимсиз) катмарларынын тышкы белгилери, алар “орточо-усредненного” тил өкүлүнүн

вербалбалдык эс тутумун жана тилдик аң-сезимин моделдештирүүгө жөндөмдүү. Алар белгилүү бир тилде сүйлөгөндөрдүн массалык аң-сезиминин кубулушун чагылдырат жана ар кандай лингвомаданий жамааттардын тил өкүлдөрүнүн аң-сезиминин образдарынын улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн ишенимдүү ачып бере алышат.

З.Д. Попова, И.А. Стернин белгилешкендей, тилдик аң-сезимди изилдөө тил бирдиктерин жана тилдик түзүлүштөрдү изилдөө процессинде алардын психологиялык реалдуу мазмуну ачылып берилет – бул кайсы бир “психологиялык жактан ишенимдүү” семантикалык компоненттердин жыйындысы бар, тигил же башка маани этностун аң-сезиминде, анын лингвистикалык эсинде сакталат, сөздүн семантикасын түзгөн айрым семантикалык компоненттер ачыктыгы жана актуалдуулугу жагынан кандай мамиледе, адамдын лингвистикалык эс тутумундагы сөздөрдүн жана түзүмдөрдүн чыныгы семантикалык байланышы кандай экендигин божомолдонот [Попова З.Д., Стернин И.А., 2001, с. 43].

Эксперименталдык ыкмалардын топтомун колдонуу эксперименттик изилдөөнү уюштурууда бир жагынан объекти көп тараптуу изилдөө, экинчи жагынан алынган натыйжалардын ишенимдүүлүгүнүн жогорку деңгээлин эске алуу менен аныкталат. Ассоциативдик эксперимент аң-сезимдүү жана аң-сезимсиз ой жүгүртүү процесстерине жетүүнүн негизги ыкмасы катары азыркы психолингвистикада зарыл жана тил илиминде барган сайын кеңири колдонулуп келе жатат. Эркин ассоциативдик эксперимент дагы деле сөздүн семантикасын изилдөөнүн негизги ыкмаларынын бири болуп саналат, бул сөздүн маанисинин ассоциативдик табиятын таануунун пайдасына аргументтердин көбөйүшү менен түшүндүрүлөт.

Эркин ассоциациялар жөнүндө нормативдик маалыматтар өзүдөрүнүн сүйлөө жүрүм-турумунун көптөгөн аспектилерин изилдөөнүн эң маанилүү каражаты катары аныкталды. Ошол эле учурда, ассоциативдик эксперименттердин материалдарын талдоо гана максат эмес, сыналуучулардын (респонденттердин) ассоциативдик адаттарын эске алууну талап кылган кенен чөйрөдөгү көйгөйлөр

үчүн, маалымат берүүчүлөрдүн кептик жүрүм-турумуна таасир этүүчү алдыңкы факторлордун бири катары керек болуп эсептелет.

Изилдөөнүн натыйжаларына таянып, биз тил илиминде лексикалык концепцияны изилдөөнүн эң кеңири тараган ыкмаларын жана ыкмаларын сунуштайбыз:

1) Сөздүк аныктамаларынын негизинде ачкыч сөздөрдүн маанисин талдоо. Бул ыкма изилденүүчү түшүнүктүн семантикалык түзүлүшүн жана негизги маанилерин ачууга мүмкүндүк берет.

2) Сөздөрдүн колдонулуу жана таралуу процессинде көп мааниликтүүлүгүн изилдөө. Бул ыкма түшүнүктүн семантикалык трансформацияларынын динамикасын байкоого жардам берет. Ар кандай семантикалык талааларды түзүү жана изилдөөдө 3) аталыш түшүнүктү чагылдыруунун негизги лексикалык каражаты болуп саналат. Бул контексттик байланыштарды жана ассоциативдик катарларды комплекстүү кароого мүмкүндүк берет. 4) Ачкыч сөздүн этимологиясына кайрылуу, анын терең маданий-тарыхый тамырларын жана түпкү маанисин түшүнүү болуп саналат. 5) Изилдеп жаткан ачкыч сөздү камтыган паремиологиялык жана фразеологиялык бирдиктерди талдоо макал-лакап бирдиктеринде түшүнүктүн вербалдаштырылган ыкмаларын изилдөө дүйнөлүк жана улуттук маданияттын этникалык сүрөтүнүн өзгөчөлүктөрүн ачууга мүмкүндүк берет.

Концепциянын когнитивдик жана эмоционалдык коннотацияларын аныктоо үчүн 6) психолингвистикалык жана ассоциативдик эксперименттерди жүргүзүү эсептелет.

Концептуалдык изилдөөлөр улуттук концепциянын өзгөчөлүгүн ачууга жана анын улуттук концептуалдык чөйрөдөгү ордун аныктоого мүмкүнчүлүк түзүп, маданий жана тилдик өзгөчөлүктөрдү терең түшүнүүнү камсыздайт. Изилдөөчүлөрдүн тыянактарына таянып, лингвистика илиминде лексикалык концептти изилдөөнүн өзгөчө таркаган ыкмаларын жана жоболорун сунуш кылабыз: 1) ачкыч сөздөрдүн маанилерин сөздүктөрдөгү негизги мааниси боюнча талдоо; 2) сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн анын жайылуу, колдонуу процессинде

изилдөө; 3) аталышы концептти репрезентациялоонун негизги лексикалык каражаты болгон ар түрдүү талааларды түзүү жана окуп-үйрөнүү; 4) ачкыч сөзүнүн этимологиясына кайрылуу; 5) изилденип жаткан ачкыч сөзүн кучагына алган паремиологиялык жана фразеологиялык бирдиктерди, б.а., концептти вербализациялоонун каражаттарын талдоо, алардын провербиалдык бирдиктерде берилүүсүн ачып көрсөтүү, бул иш-аракет этностук дүйнө сүрөтүн, улуттук маданиятты чагылтууга жол берет; 6) психолингвистикалык, ассоциативдик эксперименттер. Концептуалдык изилдөө улуттук концепттин өзгөчөлүгүн ачыктоого, анын улуттук концептосферадагы ордун аныктоого мүмкүнчүлүк жаратат.

3.2. М. М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинде иштеп жаткан америкалыктардын жана студенттеринин арасында жүргүзүлгөн психолингвистикалык экспериментинин жыйынтыгы

Биз эксперименталдык жол менен “мейкиндик” (*space* жана *мейкиндик*) концептинин эң типтүү бирикмелерин (ассоциация) ачып берүүнү чечтик.

Эксперименттин ишенимдүүлүгү жана натыйжалуулугу анкетаны методикалык жактан туура даярдоодон да көз каранды экендигин, ал тапшырмаларды так жана кыска жазууда, суроолорду түзүүдө, стимул сөздөрүн тандоодо түрдүүчө окуулууга жол бербөөнү белгилеп кетebиз, ж.б. Анкета түшүнүктүү, тил жеткиликтүү жана тапшырмалардын аталышы олчойгон илимий терминдер менен татаалдашып кетпөөсү тийиш. Мындан тышкары, анкета респондентти (жооп берүүчүнү) кызыктырып, анын көңүлүн бурушу абзел. Бул үчүн, сиз ар кандай сүрөттөрдү жана түстүү дизайн колдонсоңуз болот. Анкета канчалык жөнөкөй жана түшүнүктүү болсо, ошончолук ишенимдүү натыйжага жетишүү мүмкүнчүлүгү жаралат. Зарыл шарттардын бири: эксперимент учурунда респондент өзүнүн маанилүү орунда экендигин сезүүсү керек, тапшырманы аткаруудан мурун киришүүнүн болушу, анын идеясы да маанилүү. Экспериментке катышкан адам бул изилдөөнүн маанилүүлүгүн жана зарылдыгын түшүнүшү керек.

Биздин изилдөөбүздүн жүрүшүндө эксперимент эки этапта жүргүзүлдү. Биринчи этапта, классикалык ассоциативдик эксперимент колдонулуп, ушунун негизинде лингвомаданияттардагы “мейкиндик” концептинин ассоциативдик талаасын аныктоого аракет кылдык.

Эксперимент жогорку билимдүү ар кандай программалардын алкагында Кыргызстанда жашап жана иштеп жаткан америкалыктардын арасында жүргүзүлдү. Экспериментке 50 адам катышты. Экспериментке ошондой эле жогорку билимдүү жергиликтүү калк тартылган, анда кыргыздардын аң-сезиминдеги мейкиндик лексемасынын чыныгы мазмуну ачылган. Ошондой эле, М.М. Адышев атындагы ош технологиялык университетинин ар түрдүү курстарынын студенттери эксперименттин катышуучуларынын катарына киришти. Ассоциативдик эксперименттин натыйжасында америкалыктардын жана кыргыздардын тилдик аң-сезими талдоого алынып, “space” жана “мейкиндик” сөздөрүнүн психолингвистикалык мааниси аныкталды. Катышуучуларга суроолор берилди: Мейкиндик ким/эмне менен байланыштуу? Мейкиндик сөзү кандай образды (же образдарды) жаратат?

Экинчи этапта, субъективдүү аныктаманы конкреттештирүү, ушул концептни түшүнүүнү жана кабылдоону аныктоо үчүн рецептивдик эксперимент колдонулду. Катышуучуларга төмөнкү суроолорду камтыган анкета сунушталды:

- *мейкиндикти аныктоо;*
- *мейкиндиктин оң жана терс өзгөчөлүктөрүн тастыктоо жана анын 7 өзгөчөлүгүн жазуу.*

Эксперименттин жалпы максаты – стимул сөз *space* жана *мейкиндикти* кабылдоонун универсалдуу жана улуттук-маданий спецификасы ачып жана сүрөттөп берүү, ар кандай тилдерде сүйлөгөндөрдүн тилдик дүйнө сүрөтүнүн фрагменттери катары эксперименттин милдеттери камтылган:

- *space* жана *мейкиндик* сөзүнө карата эң көп кездешүүчү таасирлерди (реакцияларды) аныктоо;

- ар кандай маданияттардын – англис жана кыргыз тил өкүлдөрүнүн ушул түшүнүккө болгон реакциясына карата окшоштуктарды жана айырмачылыктарды тастыктоо;

- *спраежана мейкиндик концепттеринин ядросун түзүүчү жыштык реакциясын аныктоо жана сүрөттөп берүү;*

Эксперименттин жүрүшүндө төмөнкү тыянактар алынды.

Эксперименттин натыйжасында сыналуучу эки топко 200 бланк берилди жана 526 реакция алынды. Алардын ичинен 100 бланк, кыргыз тилинде сүйлөгөндөр менен эксперименталдык изилдөө жүргүзүлдү, 100 форма англис тил өкүлдөрү болду. Алдын ала иштеп чыгуунун натыйжасында, кыргыз тилинде сүйлөгөндөргө берилген 118 сөз-бирикмелери (алардын 75и) жана 129 сөз-бирикмелери (алардын 83ү) англис тилинде сүйлөөчүлөрдөн алынды.

“Мейкиндик” концепти менен байланышкан кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн эң популярдуу ассоциациялары (бирикмелери): *аалам, дүйнө, жер, чөйрө, айлана, асман, тоо, жылдыз, чөлкөм, аймак, талаа, боштук, эркиндик, чоңдук*. Америкалыктардан алынган ассоциациялар: *cosmos, stars, world, earth, planet, sky, free/freedom, big, empty/emptiness, vast, ships (starships)*. Берилген маалыматтар мейкиндиктин космос менен 5,93% кыргыздарда, 3,1% америкалыктарда, асман менен кыргыздар 2.54% жана 2.32% америкалыктар, боштук менен кыргыздар 5.1% жана 3.9% америкалыктар, эркиндик, 2.54% кыргыздар, жана 5.42% америкалыктар да ушундайча байланышкан. Жалпысынан, кыргыз тилиндеги бирикмелердин 64,4% англис тилинде сүйлөгөндөрдүн бирикмелеринде 53,5% түзгөн.

Эркин ассоциативдик экспериментте алынган маалыматтарды талдоо төмөнкүдөй божомолдорду жасоого мүмкүндүк берет: англис жана кыргыз тилдүү маалымат бирикмелеринин берүүчүлөрдүн олуттуу бөлүгү дал келүүдө, бул курчап турган дүйнөнүн жалпы концептуалдаштырылгандыгын көрсөтүп турат; айырмаланган өзгөчөлүктөр культурологиялык деңгээлде бөлүнүп көрүнөт. Эксперимент учурунда биз төмөнкү натыйжаларга ээ болдук:

Биринчиден, кыргыз жана англис тилдериндеги лингвокультураларда “мейкиндик” концептинде *космос* менен байланышкан ассоциациялар басымдуулук кылат, кыязы, биржагынан, айлана-чөйрөнүн концептуалдашуусунун жалпылыгы, экинчи жагынан маданий өзгөчөлүктөр менен байланыштуу. Ушуга байланыштуу, кыргыз тил өкүлдөрүнүн концептуалдык чөйрөсүндө “мейкиндик” жана “космос” концепттери бири-бири менен тыгызыраак байланыштуу, анткени Кыргызстан ушундай географиялык өзгөчөлүктөрүнүн аркасында тоо сыяктуу улуулугу жана бийиктиги эркиндикти символдоштурат жана жылдыздарга, асманга, космоско карай умтулуусун чагылдырат ж.б. Элдин дүйнө таанымы, алардын менталитети тил аркылуу, анын лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү аркылуу ачылат. Кыргызстан тоолуу өлкө болгондуктан, албетте, лексикасы жана ассоциациясы концепт менен байланышкан, түздүккө караганда, көбүнчө көчмөндөрдүн тоолуу-бийиктик мүнөзүн чагылдырат. Космос концепти менен байланышкан мейкиндиктен кийинки экинчи ассоциация (бирикме) бул – суу. Мындан сырткары Кыргызстан тоолуу өлкө болгондуктан, биздин өлкө тоо дарыяларынын, көлдөрүнүн жана таза булактардын өлкөсү. Американын лингвомаданиятында мейкиндик жана космос концепттери дагы бири-бири менен өз ара байланыштуу. Белгилүү болгондой, Америка Кошмо Штаттары континенттен обочо жайгашкан. Ал континенттен алыс көтөрүңкү дөңсөөдө, рельефтүү (томпогой) болуп, ал американын ички космос мейкиндигин карай умтулуп турат. Мындан тышкары, Америка Кошмо Штаттары океан, суу менен курчала жайгашкан жана АКШнын территориясында көптөгөн дарыялар, көлдөр, шаркыратмалар бар болгондуктан, экинчи космостук ассоциациядан кийин космос концепти менен американын лингвомаданиятында суу эсептелет.

Экинчиден, “мейкиндик” концептинин мазмунундагы маданий айырмачылыктар жөнүндө окшош тыянактарды жана “эркиндикке” болгон жооп таасирлердин санын стимул-сөзүнө карата салыштырууну жасоого болот: америкалыктар эркиндикке урмат-сый менен мамиле кылгандыгы менен атагы чыккан, андагы ар кандай зыян келтирүүлөргө терс реакциясы менен жооп берүүлөрү белгилүү. Өз эркиндигин жогору баалаган, обочолонгон, жалгызданган,

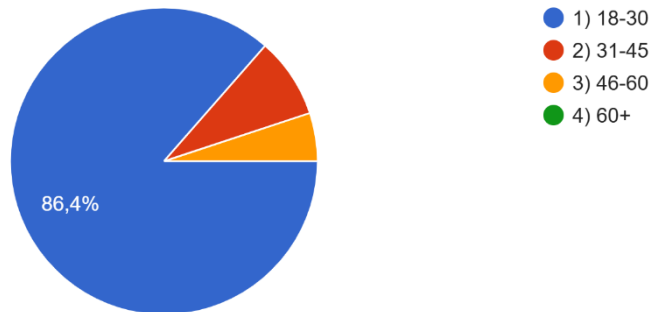
өзүндөрүн инсан катары көргөзгөн, индивидуалисттердеп мүнөздөгөн америкалыктардан айырмаланып, кыргыздар, байыртан көчмөн элдерге коллективизм, ачыктык, жардам берүүгө даяр жана кыргыздар үчүн эркиндик – бул жалгыздануу эмес, тескерисинче биригүү мүнөздүү. Өз коомчулугун бириктирүү, учурдагы көйгөйлөрдү биргелешип чечүү – мына ушул кыргыздар үчүн эркиндиктин мааниси болуп саналат. Бирок, бүгүнкү чындык бир аз башкача экендигин белгилей кетүү керек. Дүйнөлүк ааламдашууга байланыштуу, Кыргызстан эгемендикке ээ болгондон кийин, темир көшөгүнүн ачылышы, жаштар чет өлкөлөрдө, айрыкча АКШда билим ала баштаганда, жаштар арасындагы эркиндик түшүнүгү европалыктар менен америкалыктардын “эркиндик” концептине окшоп кетүүдө. Кыргызстандын жаштары да жамааттык мамиледен обочолонууга өтүшкөндүгү белгилүү боло баштады. Коллективизм алар үчүн жат көрүнүштөй туюлат.

Үчүнчүдөн, каралып жаткан лингвомаданияттардагы мейкиндик жеке мейкиндик менен байланыштуу. Кыргыздар үчүн жеке мейкиндик жакын аралыкты сүрөттөгөн лексемалар менен жеткирилиши мүмкүн, америкалыктардан айырмаланып, алар үчүн бул аралык жетишээрлик чоң, мисалга бир метрге жакын аралык. Сүйлөшүүдө, кыргыздар маектешүү учурунда бири-бирине өтө жакын турушат, ал эми америкалыктар бул аралыкты сакташып, өзүлөрүнүн жеке мейкиндигине бирөөнүн басып кирүүсүнөн сактанышат, өздөрүнүн жеке мейкиндигин абдан баркташат. Англис тилинде жеке мейкиндикти *privacy* (купуялуулук) деген сөз менен түшүндүрсө болот, анткени бул концепттин маданияттардагы айырмачылыгына байланыштуу кыргыз тилинен так эквивалентин табуу кыйынга турат. Дагы бир жолу, *privacy* (купуялуулук) концепти коомдун индивидуалисттик философиясына байланышкан. Кыргыздар жеке мейкиндиктин чек араларын коргоого анча кызыкдар эмес. Жеке мейкиндикке бирөөлөрдүн кириши этикалык нормаларды бузгандыкка жатпайт деп эсептешет. Бул кылымдар бою келе жаткан жамааттык¹³⁶ мүнөздөгү кыргыз элинин коллективизмине байланыштуу. Маданияттар аралык коммуникацияда мындай учурларды так билбөө көп учурларда ыңгайсыз абалга алып келиши мүмкүн.

Ошентип, “мейкиндик” концептинин семантикалык мазмунун англис жана кыргыз тилдеринин материалында психоллингвистикалык эксперимент жүргүзүү аркылуу аныктоо, *space* жана *мейкиндик* стимул-сөзүн кабылдоонун универсалдуу жана улуттук-маданий спецификасын айкындоого жана сыпаттоого жол ачты, ар түрдүү тилдердин өкүлдөрүнүн тилдик дүйнө сүрөтүнүн бир бөлүгү. *Space* жана *мейкиндик* сөзүнө эң көп реакциялар болгондугу ачылып берилди; ар кандай маданияттагы элдердин (негизинен англис жана кыргыз) бул концептке абдан көп реакция болгондугуна байланыштуу окшоштуктар жана айырмачылыктар так далилденди; *space* жана *мейкиндик* концептеринин ядросун түзгөн жыш реакциялары аныкталды жана сыпатталды.

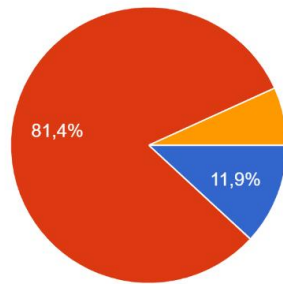
3.3. Улуу Британия жана Америка элдеринин арасында мейкиндик концептин аныктоо боюнча психоллингвистикалык эксперимент

1. Age
59 ответов

2. Your gender?

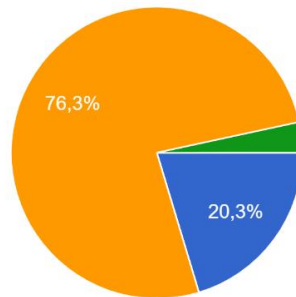
59 ответов

- 1) male
- 2) female
- 3) prefer not to say

3. Employment:

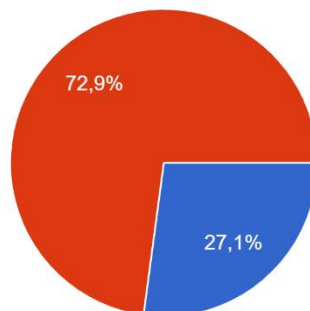
59 ответов

- 1) employee
- 2) retired
- 3) student
- 4) housewife
- 5) unemployed

4. Marriage Status:

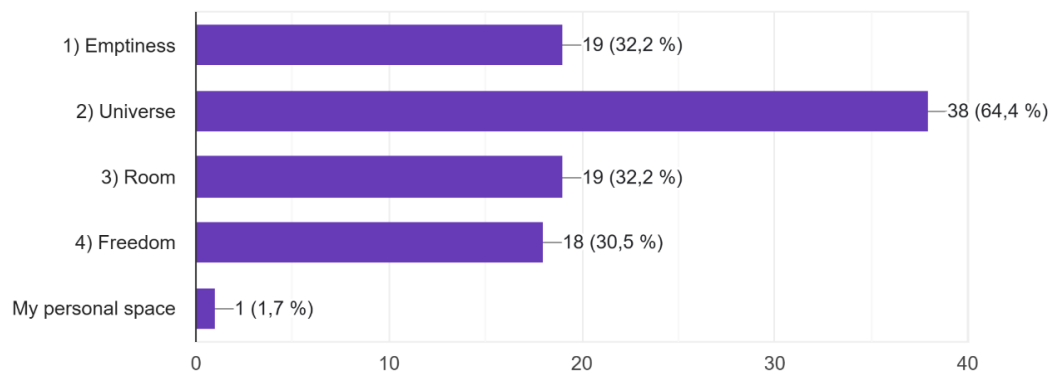
59 ответов

- 1) Married
- 2) Single

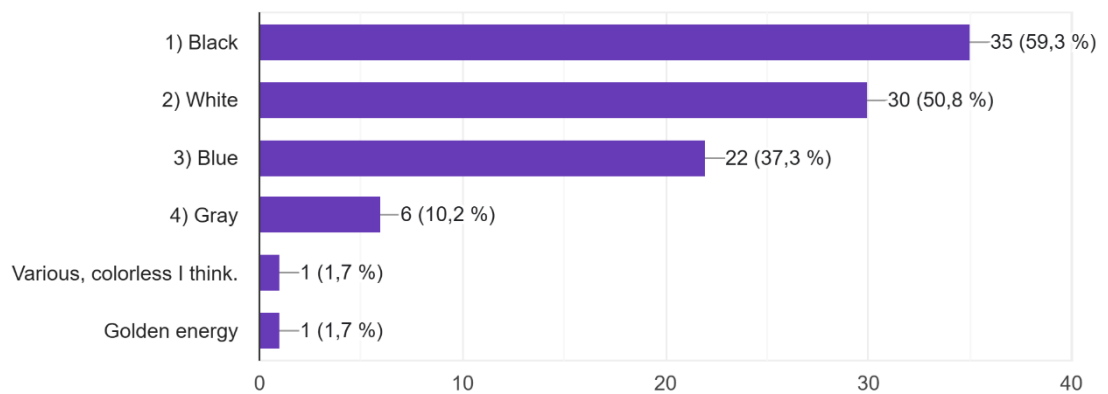
5. Which of the following words most accurately reflects your first impression of "space"? (You may choose two answers out of all)

59 ответов

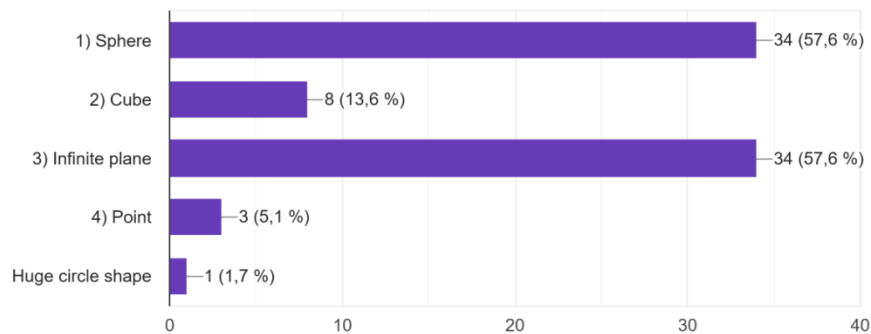
6. What color do you associate with "space"? (You may choose two answers out of all)

59 ответов

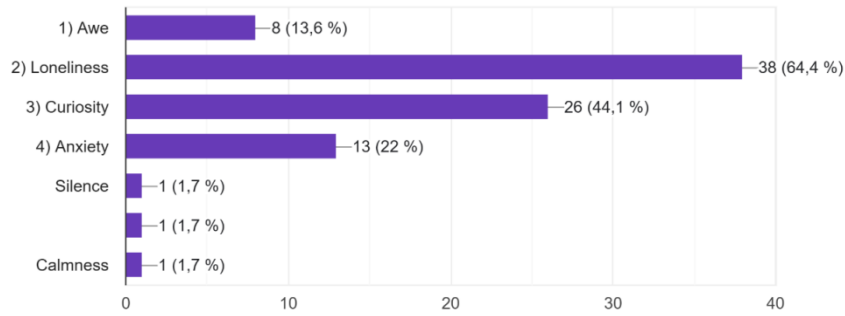
7. Which geometric shape best represents "space" in your understanding? (You may choose two answers out of all)

59 ответов

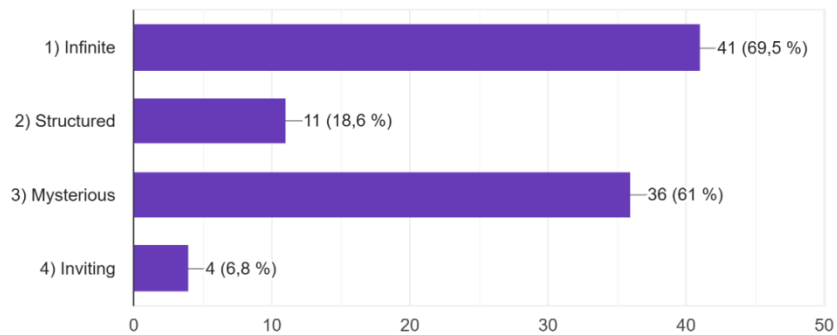
8. Which of the following feelings are you most likely to experience when thinking about "space"?
(You may choose two answers out of all)

59 ответов

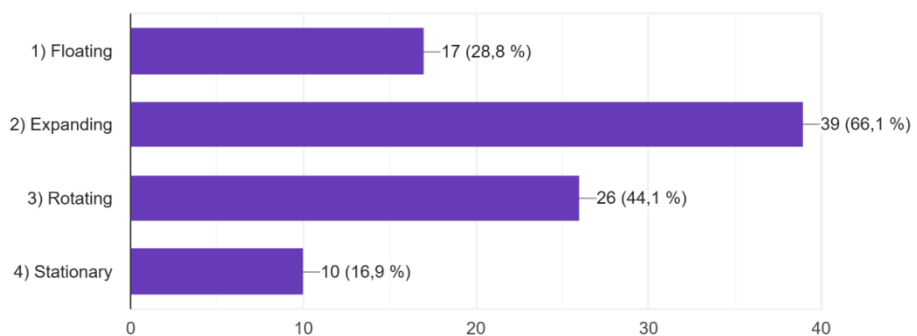
9. Which of the following words best describes your understanding of "space"? (You may choose two answers out of all)

59 ответов

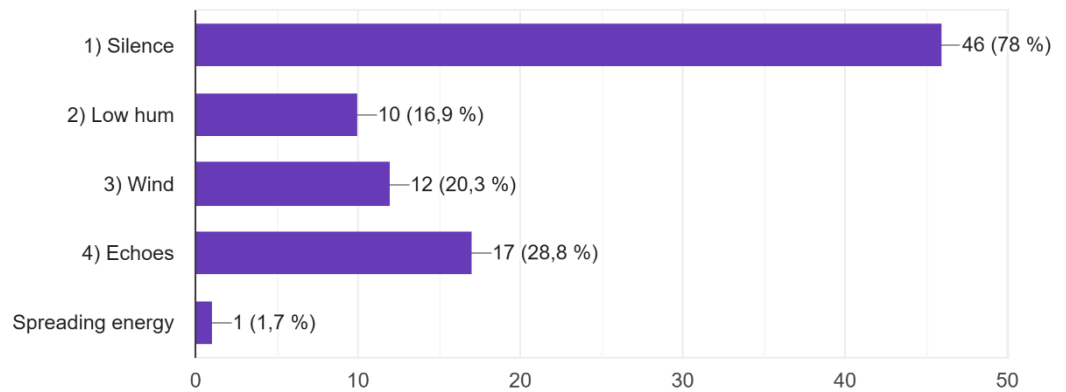
10. What type of movement do you associate with "space"? (You may choose two answers out of all)

59 ответов

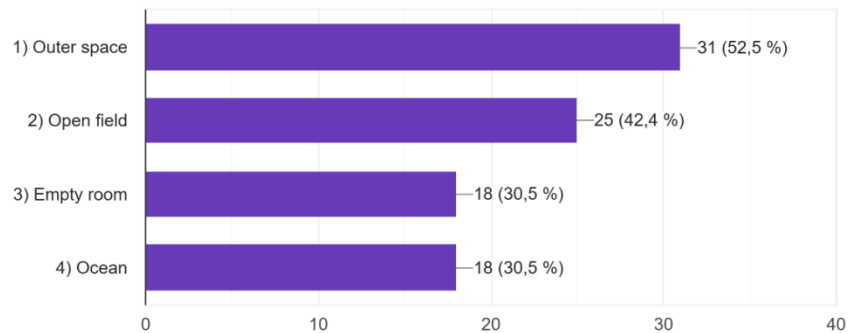
11. What sound best represents your perception of "space"? (You may choose two answers out of all)

59 ответов

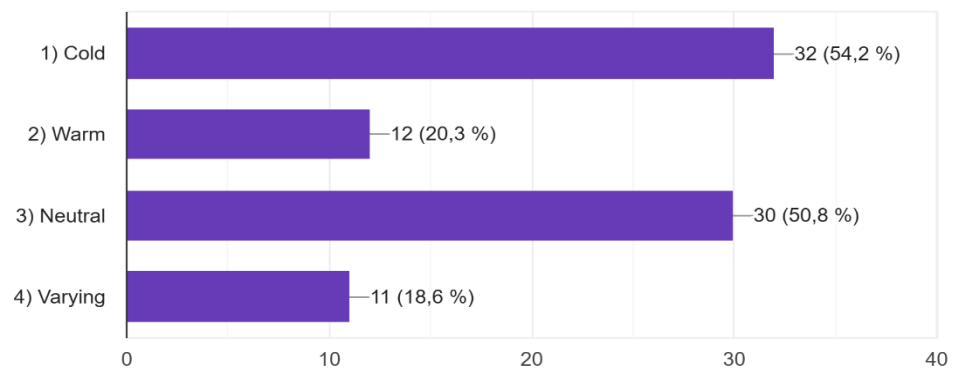
12. Which of the following places most accurately reflects your concept of "space"? (You may choose two answers out of all)

59 ответов

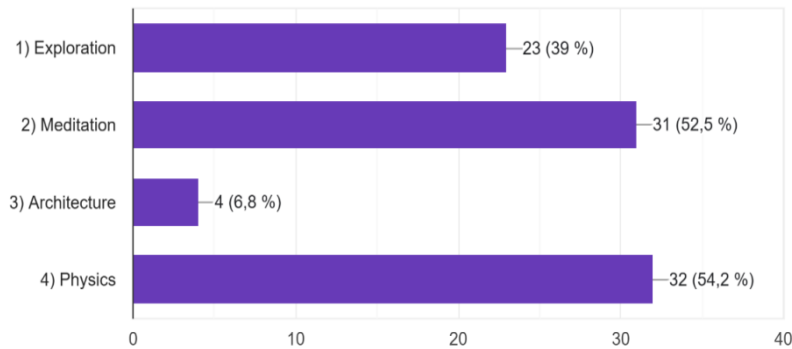
13. Which of the following words best describes the temperature you associate with "space"? (You may choose two answers out of all)

59 ответов

14. Which human activity do you most closely associate with the concept of "space"? (You may choose two answers out of all)

59 ответов

Психоллингвистикалык экспериментке 59 респондент катышкан, алардын 86,4% 18-30 жаштагылар, 81,4% аялдар, 76,3% студенттер жана 72,9% үй-бүлөлүү болгон. Бул жаш муундардын, негизинен студенттердин, коомдогу жашоо-тиричиликке активдүү катышып жатканын көрсөтүп турат. Аялдар дагы активдүү роль ойношот.

Англис тилинин өкүлдөрү катышкан психоллингвистикалык эксперименттин жыйынтыктарына негизденип, «мейкиндик» (space) концептин кабылдоонун төмөнкү өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө болот:

1. *Изилдөөгө жана өздөштүрүүгө басым жасоо:* Көпчүлүк респонденттер «мейкиндик» менен «изилдөөнү» байланыштырышат. Бул англис тилдүү өлкөлөрдүн, айрыкча АКШ жана Улуу Британиянын, географиялык ачылыштар, космостук изилдөөлөр жана илимий инновациялар жаатындагы маданий салтын чагылдырышы мүмкүн.
2. *Космоборбордук кабылдоо:* «Аалам» жана «кара» түс менен байланышкан ассоциациялардын басымдуулугу англис тилдүү маданияттагы космостук изилдөөлөрдүн жана илимий фантастиканын күчтүү таасирин көрсөтүшү мүмкүн.
3. *Эркиндиктин жана ачыктыктын баалуулугу:* Айрым респонденттер «эркиндикти» жана айрымдары «ачык талааны» тандашкан, бул англис

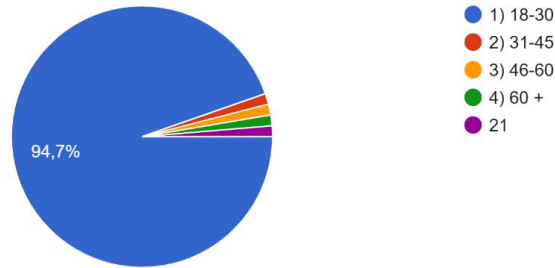
тилдүү өлкөлөргө мүнөздүү жеке эркиндик жана ачык мейкиндиктердин маданий баалуулугун чагылдырылышы ыктымал.

4. *Илимийлүүлүк мамиле:* «Физика» менен байланыштуу ишмердүүлүктү тандоо англис тилдүү өлкөлөрдүн күчтүү илимий салтын жана айрыкча космостук изилдөөлөрүндө алардын физиканы өнүктүрүүгө кошкон салымын көрсөтүшү мүмкүн.
5. *Мейкиндикти прагматикалык кабылдоо:* Респонденттердин кээ бирлери «бөлмөнү» тандашкан, бул англосаксон маданиятына мүнөздүү болгон практикалык мамилени чагылдырат деген ойго келүүгө түрткү болот.
6. *Эмоционалдык сыпайылык:* Респонденттердин дагы бир бөлүгү температураны сүрөттөөдө «нейтралдууну» тандашкан, бул британдык сабырдуулук жана токтоолук жүрүм-турумдук стереотибин туюндурушу ыктымал.
7. *Индивидуализм:* Кээ бир респонденттер үчүн «жалгыздык» көпчүлүк учурда мейкиндик менен ассоциацияланат, бул көптөгөн англис тилдүү өлкөлөргө мүнөздүү индивидуалисттик маданиятты чагылдырса керек.
8. *Динамикалык кабылдоо:* «Кеңейүү» кыймылдын түрү катары басымдуулук кылып, англо-америкалык маданиятка мүнөздүү динамикалуу, өсүүгө багытталган мамилени билдирет.
9. *Деңиз салты менен байланышы:* «Океанды» тандаган респонденттер да болду, бул Улуу Британия жана башка англис тилдүү өлкөлөрдүн тиричилиги, жашоосу деңизге байланышкандыгы менент үшүндүрүлөт, ошондой эле деңиз салтын жана тарыхын чагылдырат деп айтсак жаңылышпайбыз.
10. *Маданий ар түрдүүлүк:* Жооптордун ар түрдүүлүгү ар кандай маданияттарды жана улуттарды камтыган англис тилдүү дүйнөнүн көп түрдүүлүгүн белгилейт.

3.4. Кыргызстан калкынын арасында мейкиндик концептин аныктоо боюнча психоллингвистикалык эксперимент

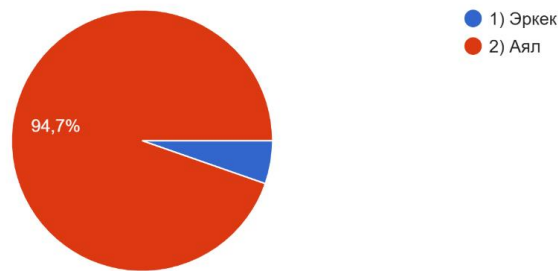
1. Жашыңыз канчада?/Сколько вам лет? :

75 ответов

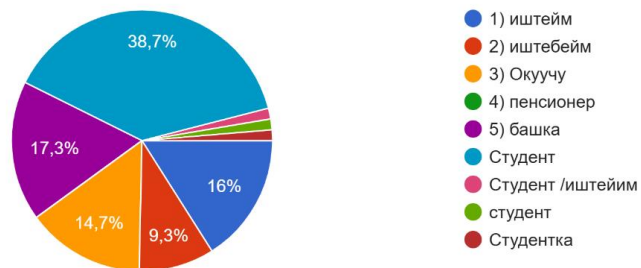
2. Жынысыңыз?/Ваш пол?

75 ответов

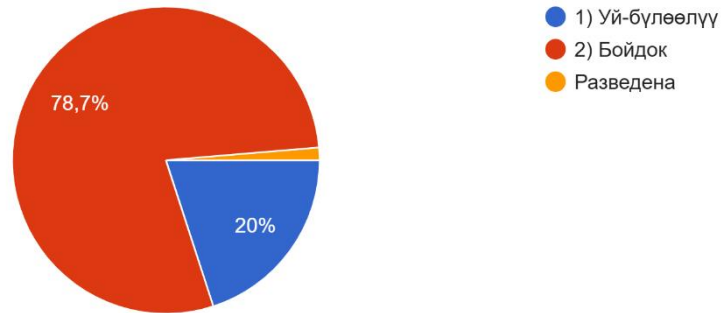
3. Сиздин соц.статусунуз?/ Ваш социальный статус?

75 ответов

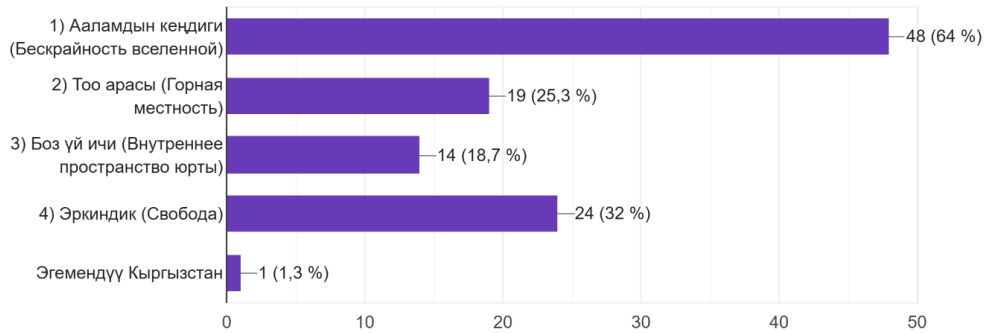
4. Уй-бүлөөлүк статус/ Семейный статус:

75 ответов

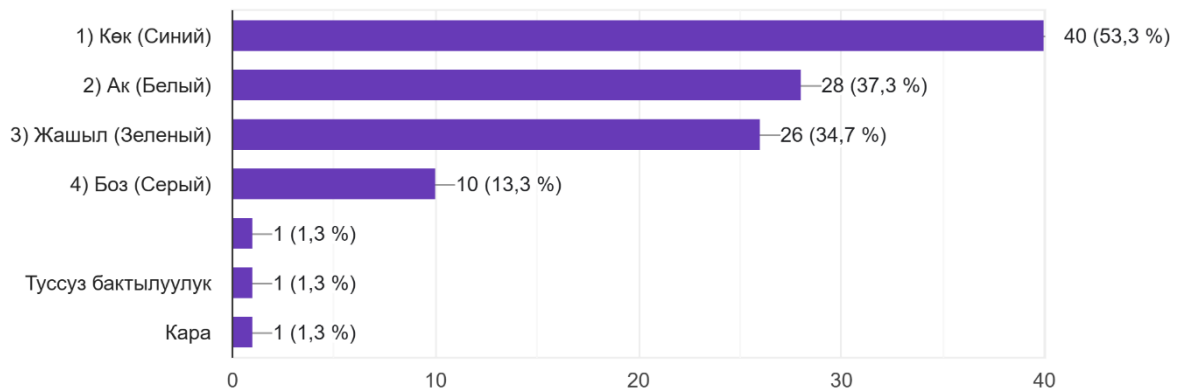
5. "Мейкиндик" сөзүн уккан сайын, төмөнкүлөрдүн кайсынысы менен байланыштырасыз?/Какое из следующих слов в...от/Вы можете выбрать два и более ответов).

75 ответов

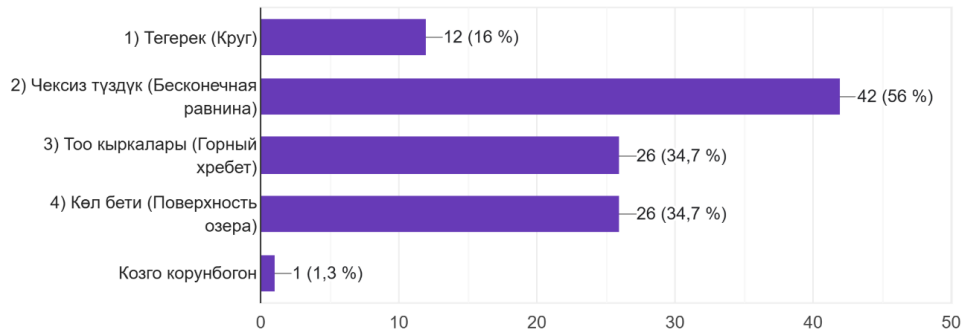

6. "Мейкиндик" кандай түс менен байланыштуу? /С каким цветом у вас ассоциируется "пространство"? (Сиз эки же андан көп жоопту...олот/Вы можете выбрать два и более ответов).

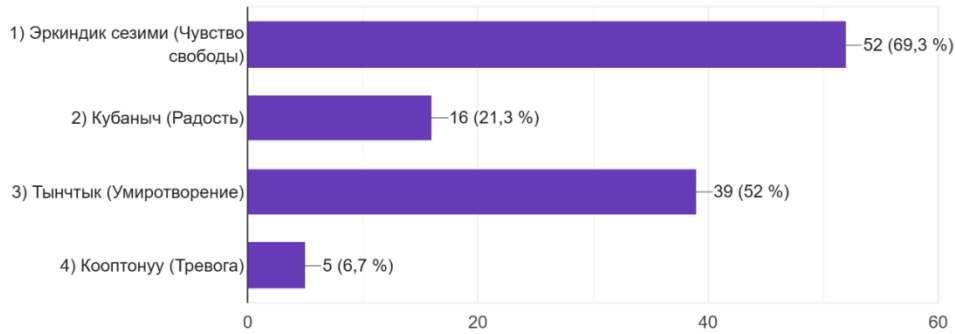
75 ответов

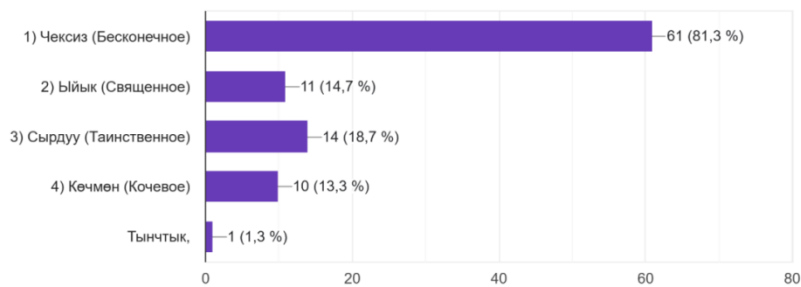
7. "Мейкиндик" кандай форма менен көз алдыңызга келет?/Какая форма лучше всего представляет "пространство" в вашем пониман...лот/Вы можете выбрать два и более ответов).
75 ответов

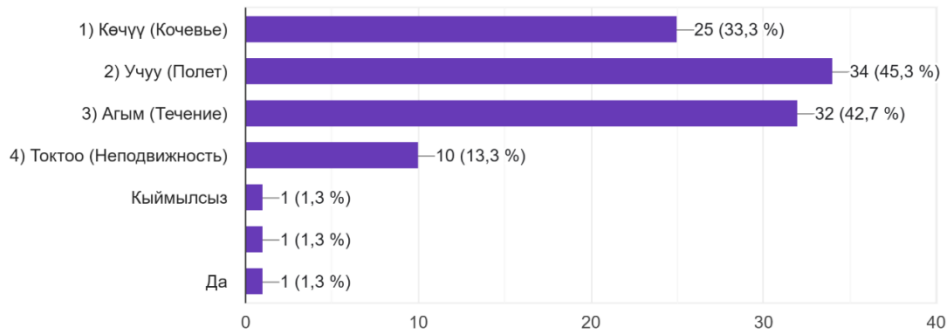
8. "Мейкиндик" жөнүндө ойлогондо кандай сезим пайда болот?/Какое чувство вы наиболее вероятно испытываете, думая о "пространстве"...лот/Вы можете выбрать два и более ответов).
75 ответов

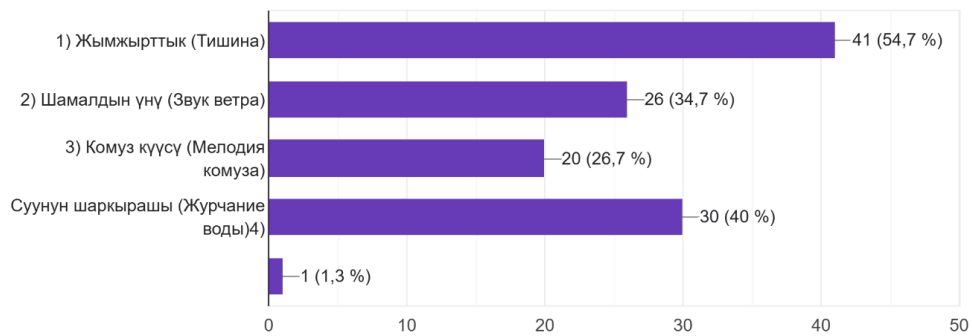
9. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы "мейкиндик" түшүнүгүн эң жакшы сүрөттөйт?/Какое из следующих слов лучше всего описывает ваше п...лот/Вы можете выбрать два и более ответов).
75 ответов

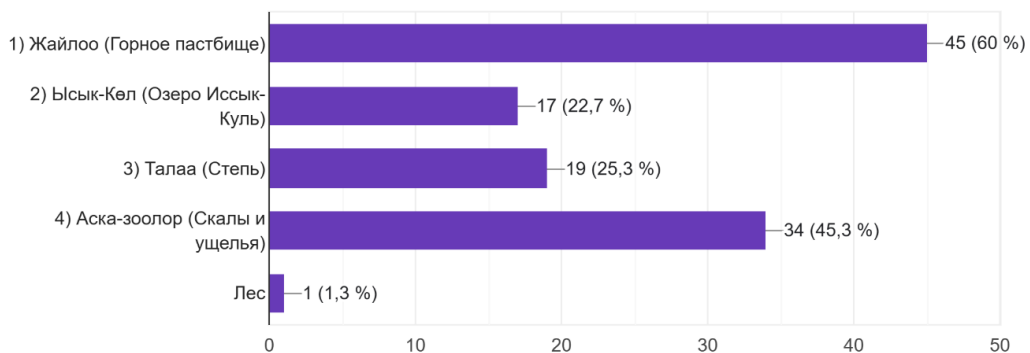
10. "Мейкиндик" кандай кыймыл-аракет менен байланыштуу?/С каким типом движения вы ассоциируете "пространство"? (Сиз эки же анд...олот/Вы можете выбрать два и более ответов).
75 ответов

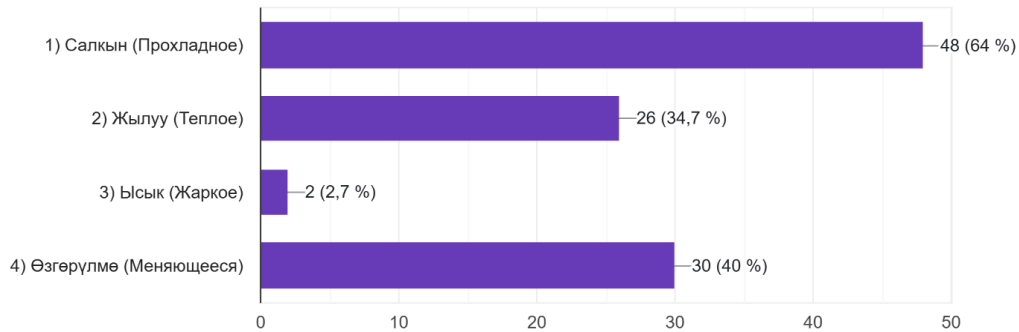
11. "Мейкиндик" кандай үн менен байланыштуу?/Какой звук лучше всего представляет ваше восприятие "пространства"? (Сиз эки же ...олот/Вы можете выбрать два и более ответов).
75 ответов

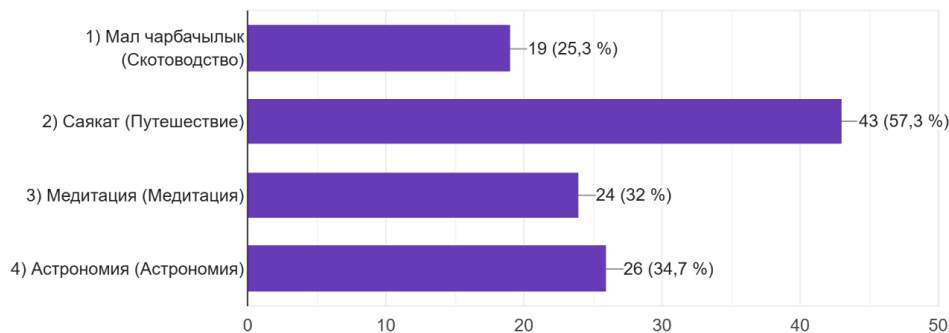
12. Төмөнкү жерлердин кайсынысы "мейкиндик" түшүнүгүн эң жакшы чагылдырат?/Какое из следующих мест наиболее точно отражает ва...лот/Вы можете выбрать два и более ответов).
75 ответов

13. "Мейкиндик" кандай температура менен байланыштуу?/Какую температуру вы ассоциируете с "пространством"? (Сиз эки же ...олот/Вы можете выбрать два и более ответов).
75 ответов

14. "Мейкиндик" түшүнүгү кайсы адамдык иш-аракет менен тыгыз байланышкан?/С какой человеческой деятельностью вы наиболее тесн...лот/Вы можете выбрать два и более ответов).
75 ответов

Психоллингвистикалык экспериментке 59 респондент катышкан. Алардын 94,7% 18-30 жашта, 94,7% аялдар, 38,7% жумушта иштегендер, ал эми калган респонденттер бирдей бөлүнгөн, 78,7% үй-бүлөөлүлөр. Бул жаштардын жалпы коомдук ишмердүүлүккө активдүү катышып жаткандыгынын реалдуу мисалы боло алат. Психоллингвистикалык экспериментке активдүү катышкан аялдардын ролу өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе. Бул таң калыштуу эмес, анткени кыргыз аялдары тарыхый жактан алганда коомдук жашоо тиричиликке абдан активдүү катышкандыгынан кабар берет. Алардын арасында Курманжан Датка жана Кыргызстандын башка көптөгөн көрүнүктүү аялдары бар.

Кыргыз респонденттери катышкан психоллингвистикалык эксперименттин жыйынтыктарынын негизинде кыргыз тилинин дүйнө сүрөтүндө “мейкиндик” (space) түшүнүгүн кабылалуунун төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн белгилесе болот:

1. *Табигый ландшафт менен байланышы:* Көпчүлүк респонденттер тоолорго, талааларга жана көлгө байланышкан варианттарды тандашкан. Бул кыргыз элинин жаратылыш менен терең мамилесин чагылдырат, мында тоолор жана бийик тоо жайыттары (жайлоо) кыргыз маданиятында жана жашоо-турмушунда борбордук ролду ойнойт.

2. *Көчмөндөрдүн салттары:* Көчмөнчүлүккө жана кыймыл эркиндигине байланыштуу жоопторду тандоо тилдик дүйнө сүрөтүндө көчмөндөрдүн жашоо тиричилигинин калыптанган идеялардын сакталып калгандыгынан кабар бериши мүмкүн. Кыргыздар үчүн мейкиндик тарыхта эркин жүрүү мүмкүнчүлүгү менен тыгыз байланыштуу экендигин билдирет.

3. *Мейкиндикти руханий кабыл алуу:* Респонденттер “ыйыктык” же “сырдуулук” маанидеги варианттарды тандашкан, бул кыргыз маданиятына мүнөздүү жаратылышты жана мейкиндикти салттуу руханий кабыл алууну чагылдырышы мүмкүн.

4. *Түстөрдүн ассоциациялары:* Көк, жашыл же боз түстөрдүн басымдуу болушу курчап турган жаратылыштын – асмандын, тоолордун, талаалардын визуалдык кабылдоосун билдирет.

5. *Үн пейзажы:* Табияттын үндөрүн, добуштарын же улуттук аспаптарды тандоо мейкиндик түшүнүгү менен тоодогу жана талаадагы жашоонун акустикалык тажрыйбасынын ортосундагы тыгыз байланышты көрсөтөт.

6. *Климатты кабылдоосу:* Салкындык же температуранын өзгөрмөлүүлүгү менен болгон ассоциациялар температуранын кескин өзгөрүшү менен тоолуу климатта жашоо тажрыйбасын чагылдырышы мүмкүн.

7. *Маданий символдор:* Боз үйдүн мейкиндиктик шилтеме катары айтылып жатышы салттуу мейкиндик концепцияларынын бүгүнкү контекстте да сакталып турганынан маалымат берет.

8. *Экономикалык ишмердүүлүк:* Мейкиндиктин мал чарбасы менен байланышы кыргыз коомунун салттуу жашоо образын жана экономикалык негизин чагылдырат.

9. *Эмоционалдык кабылдоо:* Эркиндик же бейпилдик сезими сыяктуу позитивдүү эмоциялардын басымдуу болушу кыргыз маданиятындагы ачык мейкиндикти оң кабыл алуудан кабар берет.

10. *Космологиялык элестетүүлөр:* Ааламдын чексиздигине же астрономияга байланыштуу варианттарды тандоо ачык асман алдында жашап калыптанган кыргыздардын салттуу космологиялык элестөөлөрүн чагылдырышы мүмкүн.

11. *Суу ассоциациялары:* Ысык-Көл жана суу образдарын белгилөө, Кыргызстандын кургак климатында суу ресурстарынын маанилүүлүгүн жана өлкөнүн эң чоң көлүнүн маданий маанисинин чоң экендигинен кабар берет.

12. *Динамика жана статика:* Мейкиндикти кабылдоодо кыймыл (көчмөндүк, учуу) менен кыймылсыздыктын ортосундагы тең салмактуулук салттуу көчмөн жана азыркы заманбап отурукташкан жашоо образдарынын динамикасын чагылдырышы мүмкүн.

Бул талдоо кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүндөгү «мейкиндик» концепти жаратылыш ландшафтына, көчмөндөрдүн турмушунун тарыхый тажрыйбасына, өзүн курчап турган дүйнөнүн түрдүү касиеттерине болгон мамилесине жана салттуу дүйнө таанымына тыгыз байланышта экенин көрсөтөт. Ал жашоонун материалдык аспектилери да (география, климат, чарбалык жана экономикалык ишмердүүлүк ж.б.), руханий, эмоционалдык жана маданий компоненттерин да чагылдырат. Заманбап ааламдашуу процесстери бул кабылдоодо өзгөрүүлөрдү киргизиши мүмкүн экенин белгилей кетүү маанилүү, бул эксперименттин натыйжаларында да чагылдырылышы мүмкүн.

Бул анализ кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүн эске алуу менен кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүндө «мейкиндик» концепти кандайча кабыл алынаарына терең сүнгүп кирүүнү сунуштайт. Бул жерде төмөнкү пункттарды негизги деп алдык:

- Кыргызстандын географиялык өзгөчөлүктөрүн чагылдырган жаратылыш ландшафттары, өзгөчө тоолор, талаалар жана көлдөр менен тыгыз байланышы;

- мейкиндикти кыймыл эркиндиги катары кабыл алууга көчмөн салттарынын таасири;

- салттуу дүйнө тааным менен байланышкан мейкиндикти руханий жана дем берүүчү касиет катары кабылдоо;

- жаратылыш чөйрөсүн чагылдырган түс жана үн ассоциациялары;

- мейкиндикти кабыл алууга климаттык шарттардын таасири;

- боз үй сыяктуу маданий символдорду мейкиндик түшүнүгүндө сактап калуу;

- мейкиндик концептинин салттуу чарбалык жана экономикалык ишмердүүлүк, өзгөчө малчылык менен байланышы;

- ачык мейкиндикти оң эмоция менен кабыл алуу;

- ачык асман алдында жашоо менен калыптанган космологиялык идеялардын чагылышы;

- мейкиндикти кабыл алууда суу ресурстарынын мааниси;

- жашоо образындагы өзгөрүүлөрдү чагылдырган мейкиндиктик элестөөлөрдөгү динамика менен статиканын ортосундагы тең салмактуулук.

Бул психолингвистикалык эксперименттин анализи «мейкиндик» концепти Кыргызстандын маданиятында, тарыхында жана географиясында канчалык терең тамыр жайып, кыргыз элинин жашоо турмушунун салттуу да, заманбап да жактарын чагылдыраарын көрсөтөт деген тыянакка келүүгө өбөлгө түзөт.

Үчүнчү бап боюнча тыянак

Биздин психолингвистикалык эксперименттин база катары Ош технологиялык университети тандалып алынган. Экспериментке университеттин кыргыз тил өкүлдөрү болгон ар кандай факультеттердин 4-курстарынын 100 студенти катышты. Алынган маалыматтардын ишенимдүүлүгүн жана репрезентативдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн тандалма 18 жаштан 25 жашка чейинки ар кайсы окуу жылдагы студенттер камтылды. Респонденттердин гендердик курамы, мүмкүн болгон дисциплиналар менен байланыштырылды. Респонденттердин гендердик курамы «мейкиндик» концептин гендердик кабыл

алуу менен байланышкан жыйынтыктардын мүмкүн болгон түшүнүктөрүнүн тактыгын сактоо үчүн тең салмактуу болду.

Катышуучуларды тандоо ар бир тайпадан өз каалоолору менен бирдей билим деңгээлдерин эске алуу аркылуу атайын эмес тандоо жолу менен жүргүзүлдү. Изилдөөгө кошулуунун маанилүү критерийи кыргыз тили эне тили катары эркин билүү болгон. Эксперимент башталганга чейин бардык катышуучулар изилдөөнүн максаттары жана ассоциативдик экспериментти жүргүзүүнүн методологиясы менен таанышышты, бирок ассоциативдик реакциялардын стихиялуулугуна таасирин тийгизбөө үчүн изилдөөнүн конкреттүү гипотезалары ачыкталган жок.

Салыштырмалуу талдоо үчүн изилдөөгө англис тилдүү 100 респондент да катышты, бул ар түрдүү тилдик маданияттардагы «мейкиндик» түшүнүгүн кабыл алуунун универсалдуу жана улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берди».

Психолингвистикалык эксперимент “мейкиндик” концептинин маанисин аныктоонун каражаты катары концептин семантикалык мазмунун белгилүү бир тилдик маданиятта калыптанган аксиологиялык түшүнүктөрдөн жана алардын жеке аң-сезимдеги өзгөрүүдөн көз каранды. Spase жана мейкиндик сөздөрү менен ассоциацияларды талдоо максатында, биз белгилүү бир убакыт аралыгында берилген жооптордун тизмегин каттоо менен эркин ассоциативдик эксперимент жүргүзүү, же эки топ катышкан үзгүлтүксүз реакция менен эксперимент жүргүзүү: 1-топ) кыргыз тилинде сүйлөгөн эне тил өкүлдөрү; 2-топ) англис тилинде сүйлөгөндөр (Англияда жана АКШда, ошондой эле Кыргызстанда ар кандай программалар боюнча иштеген жана жашап жаткан америкалыктар жана англичандар). Эксперименталдык изилдөөнүн катышуучулары болуп ар кандай кесиптердеги 10 жаштан 60 жашка чейинки кыргыздар, англичандар жана америкалыктар, эркектер, аялдар жана балдар болушту. Сыналуучуларга spase жана мейкиндик стимул-сөзүнө беш мүнөттүн ичинде мүмкүн болушунча көп реакциясын (сөздөрүн) берүү сунушталды. Ошол эле учурда, жалпы максат төмөнкүдөй конкреттештирилген:

- *space жана мейкиндик* стимул-сөзүн кабыл алуунун универсалдуу жана улуттук-маданий спецификасын аныктоо жана сүрөттөө, ар түрдүү тилдерде сүйлөгөндөрдүн тилдик дүйнө сүрөтүнүн фрагменттери катары, эмнеге ылайык *space жана мейкиндик* стимул-сөзүнө эң көп реакция болгондугу аныкталды;

- ар кандай тилдерде, тагыраак айтканда англис жана кыргыз тилдик аң-сезимди алып жүрүүчү реакциялардын дал келүү фактылары белгиленди;

- *space жана мейкиндик* концепттеринин ядросун түзгөн жыштык реакциялары тастыкталды жана чечмеленди;

- респонденттердин жоопторунда ырааттуу түрдө колдонулган ассоциациялардын бар экендиги талдоого алынды. Эркин ассоциативдик экспериментте алынган маалыматтарды талдоо төмөнкүдөй божомолдорду жасоого мүмкүндүк берет: англис жана кыргыз тилдүү маалымат берүүчүлөрдүн ассоциацияларынын олуттуу бөлүгү дал келет, бул курчап турган дүйнөнүн концептуалдашуусунун жалпылыгын дагы бир жолу көрсөтүп турат; мейкиндикти концептуалдаштыруунун өзгөчөлүгү культурологиялык деңгээлде көрүнүп турат жана объективдүү чындыкты кабылдоонун жана таанып билүүнүн эксперименталдык мүнөзүн эске алуунун маанилүүлүгүн көрсөтөт.

КОРУТУНДУ

Бул диссертацияда англис жана кыргыз тил маданияттарындагы мейкиндик концептине жана аны которуу проблемаларына комплекстүү изилдөө жүргүзүлгөн. Жүргүзүлгөн талдоо каралып жаткан маданияттарда мейкиндикти концептуалдаштыруунун универсалдуу жана улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрүн терең түшүнүүгө мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн теориялык мааниси анын когнитивдик лингвистиканын жана лингвомаданият таануунун өнүгүшүнө кошкон салымы менен аныкталат. Мейкиндик түшүнүктөрүн изилдөө ар түрдүү түзүлүштөгү тилдердеги чындыкты концептуалдаштыруу механизмдерин жана ар кандай элдердин дүйнөсүнүн тилдик сүрөтүнүн өзгөчөлүктөрүн тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү негизги милдеттер чечилди:

1. Когнитивдик лингвистиканын жана лингвомаданият таануунун алкагында мейкиндик түшүнүгүн иликтөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери аныкталган. Мейкиндиктик сүрөттөлүштөр адамдын ой жүгүртүүсү үчүн негиз болуп, тилдин бардык деңгээлдеринде туюнтула тургандыгы аныкталган.

2. Англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндик концептин туюндуруунун лингвистикалык каражаттарынын системасы аныкталган жана баяндалган. Талдоо көрсөткөндөй, бул мейкиндик концепти предлогдор, жандоочтор, тактоочтор, сын атоочтор, мейкиндик семантикасы бар зат атоочтор, этиштер ошондой эле синтаксистик каражаттарды камтыган кеңири лексика-грамматикалык каражаттар аркылуу жүзөгө ашат.

3. Англис жана кыргыз лингвомаданияттарындагы мейкиндик мамилелеринин вербалдашуу бөтөнчөлүктөрүнө салыштырмалуу талдоо жүргүзүлдү. Мейкиндикти кабылдоонун универсалдуулугу менен аныкталган жалпы белгилер да, улуттук дүйнө таанымдын өзгөчөлүгү менен шартталган өзгөчө айырмачылыктар да белгиленген.

Эки тилмаданиятындагы мейкиндик түшүнүгүнүн универсалдуу мүнөздөмөлөрү төмөнкүлөрдү камтыйт:

- Негизги мейкиндик карама-каршылыктарынын болушу (*өйдө-төмөн, жакын-алыс, ички-тышкы*)

- Мейкиндикти концептуалдаштыруунун антропоборбордуулугу

- Абстракттуу туюмдарды түшүнүү үчүн мейкиндик концептерин метафоралык колдонуу

Кыргыз тил маданиятында мейкиндикти концептуалдаштыруунун спецификалык өзгөчөлүктөрүнө төмөнкүлөр кирет:

- Вертикальдык мейкиндиктин деталдуу градациясы, бул тоолуу ландшафтка байланыштуу

- Көчмөндөр маданияты менен байланышкан КЕНДИК түшүнүгүнүн мааниси өзгөчө

- Мейкиндикти белгилөө менен салттуу жашоо образынын ортосундагы тыгыз байланыш

Англис тил маданиятында төмөнкү өзгөчөлүктөр аныкталган:

- Мейкиндикти туюндуруунун так түзүмдөлүшү жана дискреттүүлүгү

- Динамикалыкка караганда статикалык мейкиндик мүнөздөмөлөрүнүн үстөмдүктө болушу

- Мейкиндик мамилелерди туюнтуучу предлогдук каражаттардын өнүккөн системасы

Изилдөөнүн практикалык мааниси анын жыйынтыктарын англис жана кыргыз тилдерин окутууда, котормо практикасында, маданияттар аралык байланышта, салыштырма тил илими боюнча окуу китептерин түзүүдө колдонуу мүмкүнчүлүгүндө

Андан аркы изилдөөлөрдүн келечектүүлүгү төмөндөгүлөрдөн көрүнүп турат:

1. Башка тилдердин маалыматтарын тартуу аркылуу изилдөө материалын кеңейтүү
2. Мейкиндик концептуалдаштыруунун айрым аспектилерин кеңири изилдөө
3. Мейкиндикти чагылдыруу системасындагы диахрондук өзгөрүүлөрдү изилдөө
4. Ааламдашуунун мейкиндиктик түшүнүктөрүнүн трансформациясына тийгизген таасирин талдоо

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр МЕЙКИНДИК концепти ар бир тилдин концептуалдык чөйрөсүндөгү негизги түшүнүктүн бири, алтил өкүлдөрүнүн дүйнөнү кабылдоосунун фундаменталдык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Ошону менен бирге улуттук-маданий өзгөчөлүк уникалдуу мейкиндиктик сыпаттоолордун болушунда эмес, алардын тилдик чагылдырылышынын бөтөнчөлүгүнөн жана тигил же бул тил маданияты үчүн жеке мейкиндик мүнөздөмөлөрүнүн ар кандай деңгээлдеги маанисинен көрүнөт.

Изилдөөнүн натыйжалары адамзаттын жалпы мүнөздөмөлөрү менен аныкталган мейкиндиктик концептуалдаштыруу боюнча универсалдуу өзгөчөлүктөрдүн бар экенин, англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндиктик түшүнүктөрдү объективдештирүүнүн жолдорунда тарыхый өнүгүүнүн, табигый-географиялык шарттардын жана элдин салттуу жашоо образынын өзгөчөлүктөрү менен шартталган олуттуу айырмачылыктар бар деген гипотезаны ырастап турат.

Тилдик материалды талдоо мейкиндик концепттердин тилдик дүйнө сүрөтүн калыптандырууда маанилүү роль ойнойт, көп учурда адам тажрыйбасынын ар кандай чөйрөлөрүн метафорикалык түшүнүүнүн негизинде колдонулуп жатканын көрсөттү. Ошол эле учурда ар бир тилмаданиятында мейкиндиктик багыттарды жана байланыштарды сыпаттоо үчүн артыкчылык берилген ыкмаларды түзүүдө өзгөчө системалар пайда болот.

Жүргүзүлгөн изилдөө салыштырма тил илими жана маданияттар аралык пикир алышуу тармагына маанилүү салым кошот, англис жана кыргыз

тилмаданияттарындагы мейкиндиктин концептуалдаштыруунун өзгөчөлүктөрү тууралуу системалаштырылган маалыматтарды сунуштайт. Алынган жыйынтыктар когнитивдик лингвистика жана лингвокультурология боюнча теоретикалык изилдөөлөрдө, ошондой эле котормочулардын жана чет тилдерди окутуучулардын практикалык иштеринде колдонулушу мүмкүн.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абакирова, Э. Ш. Русско-киргизский, киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов со значением «психическое состояние лица» [Текст] / Э. Ш. Абакирова. – Бишкек : [б. и.], 2006. – 210 с.
2. Абдувалиев, И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили : морфология [Текст]: жогорку окуу жайлардын филол. фак. студенттери үчүн окуу китеп / И. Абдувалиев, Т. Садыков. – Бишкек : Айбек, 1997. – 296 б.
3. Абыканова, Г. А. Концепт «вода/суу» в русском и кыргызском языках [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Г. А. Абыканова. – Бишкек, 2012. – 23 с.
4. Аксененко, Б. Н. Предлоги английского языка [Текст] / Б. Н. Аксененко; под ред. и со вступ. ст. И. Е. Аничкова. – М. : Высш. шк. 1981. – 285 с.
5. Амиралиев, С. М. Тилдин менталдык семантикасындагы кинологиялык концептер [Текст] : филология илим канд. ... дис. автореф. : 10.02.20 / С. М. Амиралиев. – Бишкек, 2014. – 23 с.
6. Апресян, Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира [Текст] / Ю. Д. Апресян // Апресян Ю. Д. Избранные труды. – М., 1995. – Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография. – С. 629–648.
7. Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений : Оценка, событие, факт [Текст] / Н. Д. Арутюнова ; отв. ред. ; Г. В. Степанов. – М. : Наука, 1988. – 339 с.

8. Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : Антология / под общ. ред. В. П. Нерознака. – М., 1997. – С. 267–279.
9. Аухадиева, З. Ж. Выражение пространственных отношений в немецком и казахском языках [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / З. Ж. Аухадиева. – Алматы, 1996. – 25 с.
10. Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка [Текст] / А. П. Бабушкин. – Воронеж :Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 103 с.
11. Балашова, Е. Ю. Концепты любовь и ненависть в русском и американском языковых сознаниях [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Е. Ю. Балашова. – Саратов, 2004. – 22 с.
12. Бекбалаев, А. А. Синтаксическая номинация в современном немецком языке [Текст] / А. А. Бекбалаев. – Фрунзе : Илим, 1990. – 132 с.
13. Берман, И. М. Грамматика английского языка [Текст] / И. М. Берман. – М. : Высш. шк., 1994. – 288 с.
14. Бойкова, И. Б. О свойствах Я-пространства в русском и немецком языках [Текст] / И. Б. Бойкова // Филология и культура : материалы III-й междунар. науч. конф. 16-18 мая 2001 г. – Тамбов, 2001. – Ч. 1. – С. 155–157.
15. Болотакунова, Г. Ж. Номинативно-функциональное поле психического состояния «удивление» [Текст] / Г. Ж. Болотакунова // Функционирование русского языка в контексте взаимодействия с киргизским языком и культурой : междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию КРСУ, г. Бишкек, 22 февр. 2013 г. / [под ред. Г. П. Шепелевой].– Бишкек, 2013. – С. 111–114.
16. Бондарко, А. В. Грамматическое значение и смысл [Текст] / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1978. – 175 с.
17. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность [Текст] /А. В. Бондарко. – СПб.: Наука, 1996. – 229 с.

18. Борчиева, Б. Т. Концепты «верх – низ» в языковой картине мира носителей русского и киргизского языков [Текст] / Б. Т. Борчиева // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2008. – № 2. – С. 81–84.
19. Борчиева, Б. Т. Национально-культурная специфика пространственных отношений в русском и киргизском языках (на материале концептов «вперед – назад») [Текст] / Б. Т. Борчиева // Функционирование русского языка в контексте взаимодействия с киргизским языком и культурой / под ред. Г. П. Шепелевой. – Бишкек, 2013. – С. 96–99.
20. Бутешова, А. Р. Концепт "жизнь" в русской и киргизской языковой картине мира [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / А. Р. Бутешова. – Бишкек, 2012. – 22 с.
21. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая ; отв. ред. и сост. М. А. Кронгауз ; вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М. : Рус. слов., 1996. – 411 с.
22. Виноградов, В. В. Русский язык : (Грамматическое учение о слове) [Текст] / В. В. Виноградов. – М. ; Л. : Учпедгиз, 1947. – 783 с.
23. Гак, В. Г. К проблеме семантической синтагматики [Текст] / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. 1971. – М., 1972. – С. 367–395.
24. Гак, В. Г. Функционально-семантическое поле предикатов локализации [Текст] / В. Г. Гак // Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность / под ред. А. В. Бондарко. – СПб, 1996. – С. 6–26.
25. Гак, В. Г. Пространство вне пространства [Текст] / В. Г. Гак // Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. : Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М., 2000. – С. 127–135.
26. Гачев, Г. Национальный космо-психо-логос [Текст] / Г. Гачев // Вопр. философии. – 1994. – № 12. – С. 59–78.
27. Гулыга, Е. В. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке [Текст] / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс. – М. : Просвещение, 1969. – 184 с.

28. Дербишева, З. К. Теоретические основы сопоставительной грамматика русского и кыргызского языков [Текст] : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.20 / З. К. Дербишева. – Бишкек, 2001. – 38 с.
29. Дербишева, З. К. К проблеме языковой концептуализации мира (на материале сопоставления русских и киргизских концептов) [Текст] / З. К. Дербишева // Русский язык в сообществе народов СНГ / сост. : А. О. Орусбаев, М. А. Рудов, Г. П. Шепелева. – Бишкек, 2005. – С. 52–55.
30. Дербишева, З. К. Этноязыковое своеобразие концепта «движение» в русском, английском и киргизском языках [Текст] / З. К. Дербишева // Рус. яз. за рубежом. – 2009. – № 4. – С. 81–86.
31. Дербишева, З. К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры [Текст] : моногр. / З. К. Дербишева. – 2-е изд., стер. – М. : Флинта, 2015. – 116 с.
32. Дербишева, З. К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] : моногр. / З. К. Дербишева. – 2-е изд., стер. – М. : Флинта, 2015. – 209 с.
33. Джаркинбаева, Н. Функционально-семантическое поле локативности в английском и кыргызском языках [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Н. Джаркинбаева. – Бишкек, 2008. – 22 с.
34. Джумалиева, Г. К. Функционально–семантическое поле интеррогативности в английском и кыргызском языках [Текст] : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.20 / Г. К. Джумалиева. – Бишкек, 2013. – 43 с.
35. Добровольский, Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии [Текст] / Д. О. Добровольский // Вопр. языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37–48.
36. Добровольский, Д. О. Типология идиом [Текст] / Д. О. Добровольский // Фразеогрфия в Машинном фонде рус. яз. – М., 1990. – С. 48–67.
37. Залевская, А. А. Введение в психоллингвистику [Текст] / А. А. Залевская. – М.: РГГУ, 1999. – 382 с.
38. Ержанова, Ф. М. Концепт «Вера» и «Знание» в тюркской языковой картине мира [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 10.02.01 / Ф. М. Ержанова. – Бишкек, 2012. – 26 с.

39. Жакыпов, Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси [Текст] : жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы / Ы. Жакыпов. – Фрунзе : Кыргызокуупедмамбас, 1958. – 279 б.
40. Жакыпов, Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] : пед. ин-тар үчүн окуу куралы / Ы. Жакыпов. – Фрунзе : Мектеп, 1975. – 177 б.
41. Жакыпов, Ы. Тилдердин проблемалуу маселелеринен иргелген колдонмолуу жыйнак [Текст] : окуу куралы / Ы. Жакыпов. – Бишкек, Кесип, 1993. – 90 б.
42. Жаманкулова, Г. Т. Кыргыз тилиндеги бышыктооч мүчөлөр (орун жана мезгил бышыктоочтор) : моногр. / Г. Т. Жаманкулова. – Оңд., экинчи бас. – Бишкек: Бийиктик, 2009. – 216 б.
43. Жамшитова, Г. Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков, и их лексикографическое описание [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Г. Ж. Жамшитова. – Бишкек, 2000. – 25 с.
44. Жамшитова, Г. Ж. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык сөздүк [Текст] / Г. Ж. Жамшитова. – Бишкек: Шам, 2000. – 336 б.
45. Жапаров, А. Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] : жогорку окуу жайларунун тил жана адабият фак. үчүн / А. Жапаров. – Фрунзе : Мектеп, 1979. – 323 б.
46. Жапар, А. Синтаксический строй кыргызского языка [Текст]: учеб. для вузов / А. Жапар. – Бишкек : Мектеп, 1992. – Ч. 1. – 429 с.
47. Жапар, А. Синтаксический строй кыргызского языка [Текст]: учеб. для вузов / А. Жапар. – Бишкек, Мектеп, 1992. – Ч. 2. – 351 с.
48. Жапаров А. Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков [Текст] / А. Жапаров. – Бишкек, 2007.
49. Жоламанова, Е. И. Номинативно-функциональное поле психических отношений «любовь» – «ненависть» в современном русском языке [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. И. Жоламанова. — Бишкек, 2010. — 24с.
50. Жоламанова, Е. И. Ключевые понятия лингвокультурологии в зеркале ассоциативного эксперимента [Текст] / Е. И. Жоламанова // Функционирование русского языка в контексте взаимодействия с киргизским языком и культурой

:междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию КРСУ, г. Бишкек, 22 февр. 2013 г. / [под ред. Г. П. Шепелевой]. – Бишкек, 2013. – С. 93–96.

51. Жоламанова, Е. И. Развитие когнитивной лингвистики в Кыргызстане [Текст] / Е. И. Жоламанова // Вестн. Кыргыз.-Рос. славян. ун-та. – 2012. – Т. 12, № 5. – С. 11–13.

52. Зубкова, Н. Ю. Вербализация категории пространства в русском и французском языках [Текст] / Н. Ю. Зубкова // Язык. Культура. Коммуникация: материалы III междунар. науч. конф., г. Волгоград 14-15 мая 2008 г. – Волгоград, 2008. – Ч. 1. – С. 31-36.

53. Ибрагимов, С. Национальный менталитет и языковая личность [Текст] / С. Ибрагимов // Кыргыз тили: кечээ бүгүн жана эртең. – Бишкек, 2000. – С. 26–32.

54. Ибрагимов, С. Труд и безделье в кыргызских и русских пословицах [Текст] / С. Ибрагимов // Вестн. Кыргыз. гос. пед. ун-та им. И. Арабаева. Сер. 5, Гуманитар. науки. – 2001. – Вып. 5. – С. 60–62.

55. Ибрагимов, С. Образ истины в русском и киргизском языковом сознании [Текст] / С. Ибрагимов // Изучение языков и гуманитаризация образования в XXI веке: материалы конф., посвящ. 50 летию КГПУ им. И. Арабаева. – Бишкек, 2002. – С. 22–25.

56. Ибрагимов, С. Вопросы сложносочиненного предложения кыргызского и русского языков в аспекте лингвокультурологии [Текст] / С. Ибрагимов. – Бишкек : [б. и.], 2001. – 145 с.

57. Ибрагимов, С. Лингвокультурология – тилдик маданият тануу [Текст] / С. Ибрагимов. – Бишкек : [б. и.], 2004. – 210 б.

58. Ибрагимов, С. Культура и язык киргизов [Текст] / С. Ибрагимов // Беларусь и Европа: взаимодействие культур (история, опыт, уроки, современность). – Витебск, 2000. – С. 250–255.

59. Ибрагимов, С. Киргизский этнос, культура, язык [Текст] / С. Ибрагимов // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики : материалы междунар. науч. конф., Минск, 2-4 нояб. 2000 г. / [науч. ред. И. И. Токарева]. – Мн., 2001. – С. 158–168.

60. Грамматические исследования: Функционально-стилистический аспект. Морфология. Словообразование. Синтаксис [Текст] / [Н. Е. Ильина, В. Л. Воронцова, С. Н. Борунова и др. ;отв. ред. Д. Н. Шмелев]. – М. : Наука, 1991. – 247 с.
61. Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект: Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика [Текст] / [Д. Н. Шмелев, Г. Н. Иванова-Лукьянова, М. Я. Гловинская и др.]. – М.: Наука, 1989. – 287 с.
62. Иманов, А. Кыргыз тили [Текст] : окуу куралы : жогорку филол. фак. сырттан окуучу студенттери үчүн / А. Иманов. – Фрунзе : Мектеп, 1990. – 352 б.
63. Исабеков, И. Фразеологизмы и проблемы их перевода (на материале кыргызского и русского языков) [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / И. Исабеков. – Бишкек, 2004. – 18 с.
64. Исенгалиева, В. А. О некоторых эквивалентах русских предлогов в казахском языке [Текст] / В. А. Исенгалиева // Вопросы изучения русского языка / под ред. Х. Х. Махмудова. – Алма-Ата, 1955. – С. 336–393.
65. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Э. Абдуллаев, Д. Исаев, Б. Орузбаева, Ж. Осмонова. – Фрунзе : Илим, 1980. – 323 б.
66. Кыргызский язык [Текст] : учеб. для рус. групп вузов КиргССР / Т. К. Ахматов, С. А. Давлетов, Ш. Ж. Жапаров, О. В. Захарова ; [под ред. Т. К. Ахматова]. – Фрунзе : Мектеп., 1975. – 301 с.
67. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст]. – Фрунзе : Илим, 1987. – 1-бөлүм : Фонетика жана морфология / [Э. А. Абдулдаев, О. В. Захарова]. – 401 с.
68. Кадыркулова, Ф. Д. Функционально-семантическое поле одушевленности в немецком и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Ф. Д. Кадыркулова. – Бишкек, 2002. – 21 с.
69. Камбаралиева, У. Д. Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков) [Текст] / У. Д. Камбаралиева. – Бишкек : [б. и.], 2013. – 408 с.

70. Камкина, Е. О. Концепт личного пространства говорящего в английском языке [Текст] / Е. О. Камкина // Филология и культура: материалы 3 Междунар. науч. конф. – Тамбов, 2001. – Ч. 2. – С. 101–105.
71. Кармышаков, А. О. Соматические фразеологизмы в русском и киргизском языках [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / А. О. Кармышаков. – Бишкек, 1992. – 25 с.
72. Колесов, В. В. Концепт культуры: образ – понятие – символ [Текст] / В. В. Колесов // Вестн. С.-Петербур. гос. ун-та. Сер. 2, История, язык и литература.– 1992. – Вып. 3, № 16. – С. 30–40.
73. Красных, В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? [Текст] / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2003. – 375 с.
74. Кыдыев, К. У. Кыргызские и русские фразеологизмы, объединяемые логико-семантической формой реализации модели и весьма отдаленным образным сходством [Текст] / К. У. Кыдыев // Кыргыз илиминин башаты. – Бишкек, 1999. – С. 29.
75. Кыдыев, К. У. Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч. Айтматова (на материале русско-кыргызских и кыргызско-русских текстов) [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / К. У. Кыдыев. – Бишкек, 2000. – 20 с.
76. Кыдыев, К. У. Фразеологизмы в языке Ч. Айтматова [Текст] / К. У. Кыдыев. – Каракол : Архи, 2002. – 168 с.
77. Кыдыев, К. У. Образование ФЕ на базе фразеологизмов русского и кыргызского языка [Текст] / К. У. Кыдыев // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007. – № 11. – С. 118–121
78. Кыдыкова, Р. Проблемы падежной синонимии в киргизском языке [Текст] / Р. Кыдыкова // Исследования по киргизскому языку. – Фрунзе, 1987. – С. 60–66.
79. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Э. Абдулдаев, Д. Исаев, Б. Орузбаева, Ж. Осмонова. – Фрунзе : Илим, 1980. – 323 б.

80. Кубрякова, Е. С. О понятиях места, предмета и пространства [Текст] / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. : Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М., 2000. – С. 84–93.
81. Лазариди, М. И. Проблема вербализации концепта (символ «пустыня» в концептуальной картине мира) [Текст] / М. И. Лазариди // Функционирование русского языка в контексте взаимодействия с киргизским языком и культурой : междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию КРСУ. (г. Бишкек, 22 февр. 2013 г.) / под ред. Г. П. Шепелевой. – Бишкек, 2013. – С. 79–82.
82. Лайонз, Дж. Введение в теоретическую лингвистику [Текст] / Дж Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 544 с.
83. Лебедева, Л. Б. Семантика «ограничивающих» слов [Текст] / Л. Б. Лебедева // Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. : Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М., 2000. – С. 93–98.
84. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
85. Лисс, А. Н. Использование пословичных фразеологизмов в процессе обучения английской речи на старших курсах языкового факультета (Киргизская аудитория) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: (13.00.02) / А. Н. Лисс. – М., 1976. – 25 б.
86. Лихачев, Д. С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1993. – № 1. – С. 3–9.
87. Макеева, А. Э. Кыргыз тили [Текст]: учеб. пособие для студентов / А. Э. Макеева. – Бишкек: КГНУ, 2001. – 92 с.
88. Максutow, Б. Б. Функционирование фразеологических единиц в языке газеты (на материале русского и кыргызского языков) [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Б. Б. Максutowа. – Бишкек, 2006. – 25 с.
89. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили (Фонетика жана лексикология) [Текст] / Ж. Мамытов. – Бишкек: Жека, 1999. – 256 б.
90. Маразыков, Т. С. Коммуникативдик процесстин информативдик негиздери [Текст] / Т. С. Маразыков // Семантические и типологические приёмы описания

языковых единиц и речевых структур: сб. ст. в честь 85-летия проф. А. Джалалова. – Бишкек, 2005. – С. 114–119.

91. Мукамбаев, Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология [Текст] / Ж. Мукамбаев. – Бишкек: [б-сыз], 1998. – 168 б.

92. Мусаев, С. Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Фрунзе: Илим, 1987. – 160 с.

93. Мусаев, С. Ж. Семантика синтаксических конструкций – это семантика их непосредственно составляющих компонентов (вопросы теории и методологии) [Текст] / С. Ж. Мусаев // Исследования по киргизскому языкознанию. – Фрунзе, 1987. – С. 48–53.

94. Назаров, А. П. Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц: (на материалах киргизского языка) [Текст] : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.06 / А. П. Назаров. – М., 1985. – 174 с.

95. Найманова, Ч. К. Сопоставительное исследование прилагательных английского и киргизского языков [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Ч. К. Найманова. – Бишкек, 1995. – 20 с.

96. Найманова, Ч. К. Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках (на материале английского, киргизского и русского языков) [Текст] / Ч. К. Найманова. – Бишкек: КНУ им. Ж. Баласагына, 2004. – 182 с.

97. Новицкая, Т. М. Практическая грамматика английского языка [Текст]: учеб. для студентов вузов / Т. М. Новицкая, Н. Д. Кучин. – Изд. 5-е, испр. – М.: Высш. шк., 1983. – 399 с.

98. Орузбаева, Б. О. Кыргызский язык: краткий грамматический очерк [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. – 72 с.

99. Орузбаева, Б. О. Сөз (сөздүн түзүлүшү) [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. – 260 б.

100. Орузбаева, Б. О. Грамматикалык терминдердин киргизча-орусча сөздүгү [Текст] / Б. О. Орузбаева, В. Закирова. – Фрунзе: Мектеп, 1981. – 104 б.

101. Өмүралиев, В. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы [Текст] / В. Өмүралиев. – Фрунзе : Мектеп, 1991. – 268 б.

102. Осмонова, Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар [Текст] / Ж. Осмонова. – Фрунзе: Мектеп, 1972. – 161 б.
103. Осмонова, Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы [Текст] / Ж. Осмонова. – Каракол: [б-сыз], 2007. – 178 б.
104. Осмонова, Ж. Лексикография жана анын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду [Текст] / Ж. Осмонова // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007. – № 3. – 6–13 б.
105. Попова, З. Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: [б. и.], 1999. – 30 с.
106. Попова, З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 192 с.
107. Постовалова, В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы [Текст] / В. И. Постовалова // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С. 28–31.
108. Пупынина, Е. В. Механизм формирования концепта «пространство» синонимичными существительными абстрактной семантики [Текст] : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Е. В. Пупынина. – Белгород, 2004. – 175 с.
109. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А. Сапарбаев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 328 с.
110. Сарымсакова, А. Ж. Функционально-семантический аспект синсемантических номинативных лексических единиц немецкого и кыргызского языков [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. Ж. Сарымсакова. – Бишкек, 2007. – 22 с.
111. Сикевич, З. В. Социологическое исследование [Текст]: практ. рук. / З. В. Сикевич. – М.: Питер, 2005. – 319 с.
112. Скрынникова, И. В. Вербализация базовых пространственных координат в английском языке (на примере местоимений и наречий места) [Текст] / И. В. Скрынникова // Язык. Культура. Коммуникация: междунар. науч. конф. 14-15 мая 2008 г. – Волгоград, 2008.

113. Слюсарева, Н. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка [Текст] / Н. А. Слюсарева. – М.: Наука, 1981. – 204 с.
114. Сорокин, Ю. А. Антропоцентризм vs антропофилия: доводы в пользу второго понятия [Текст] / Ю. А. Сорокин // Язык. Сознание. Коммуникация / отв. ред.: В. В. Красных, А. И. Изотов. – М., 1998. – Вып. 4. – С. 34–44.
115. Сухина, Е. И. Пространство и время в современном британском и русском самосознании сквозь призму прессы:(По материалам "TheTimes", "TheDailyTelegraph", "Независимой газеты" и "Аргументов и фактов") [Текст]: дис. ... канд. культурол. наук:24.00.01 / Е. И. Сухина. – М., 2004. – 184 с.
116. Тагаев, М. Дж. Полипарадигмальное описание этнолингвокультурных концептов в русском и кыргызском языках [Текст] : автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.20 / М. Дж. Тагаев. – Бишкек, 2005. – 44 с.
117. Тагаев, М. Дж. Две парадигмы лингвистического описания русского словообразования в учебных целях [Текст] / М. Дж. Тагаев // Русский язык в сообществе народов СНГ / сост. А. О. Орусбаев, М. А. Рудов, Г. П. Шепелева. – Бишкек, 2005. – С. 244–248.
118. Тагаев, М. Дж. Лингвокультурные типажи в языковом сообществе Кыргызстана [Текст] / М. Дж. Тагаев // Функционирование русского языка в контексте взаимодействия с киргизским языком и культурой / под ред. Г. П. Шепелевой. – Бишкек, 2013. – С. 11–17.
119. Тагаев, М. Дж. Категоризация и концептуализация как основа формирования национально-культурной специфики языковой картины мира [Текст] / М. Дж. Тагаева // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2013. – № 3. – С. 71–76.
120. Телия, В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц [Текст] / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1986. – 173 с.
121. Телия, В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов [Текст] / В. Н. Телия // Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – Ч. 3. – С. 214–268.

122. Тарасов, Е. Ф. К построению теории межкультурного общения [Текст] / Е. Ф. Тарасов // Языковое сознание. Формирование и функционирование. – М., 2000. – С. 30–35.
123. Темиркулова, Ы. А. Описание концепта «глаз» – «көз», «лицо» – «бет» в русском и кыргызском языках [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ы. А. Темиркулова. – Бишкек, 2010. – 24 с.
124. Токтосунова, Н. М. Вербализация концепта «страх» в романе Т. Драйзера «Титан» [Текст] / Н. М. Токтосунова // Вестн. Кыргыз.-Рос. славян. ун-та. – 2012. – Т. 12, № 12. – С. 159–161.
125. Топоров, В. Н. Пространство и текст [Текст] / В. Н. Топоров // Текст: семантика и структура / [отв. ред. Т. В. Цивьян]. – М., 1983. – С. 227–284.
126. Төлөкова, Э. Т. Кыргыз тилиндеги «Бала» концепти (Лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча) [Текст] : филология илим канд. ... дис. автореф. : 10.02.20 / Э. Т. Төлөкова. – Бишкек, 2012. – 29 б.
127. Трофимова, А. В. Концепт "Огонь" в современном русском языке [Текст] : автореф. дис. ... канд. филолог. наук : 10.02.01/А. В. Трофимова.– М., 2005.– 26 с.
128. Усачёва, А. Н. Здоровье/А. Н. Усачева // Антология концептов [Текст] / под. ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – Иваново, 2007. – С. 82–87.
129. Ууева, М. Х. Функционально-семантическое поле пространственной ориентации в немецком и кыргызском языках (в аспекте номинации) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / М. Х. Ууева. – Бишкек, 1999. – 24 с.
130. Филичева, Н. И. Синтаксические поля [Текст]: пособие по грамматике нем. яз. для ин-тов и фак. иностр. яз./ Н. И. Филичева. – М.: Высш. шк., 1977. – 213 с.
131. Фрумкина, Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога [Текст] / Р. М. Фрумкина // Науч.-техн. информ. Сер. 2, Информ. процессы и системы. – 1992. – № 3. – С. 3–9.
132. Хабибуллаева Н. З. Концепт "личное пространство" в английской и кыргызской лингвокультурах. Научный аспект, Том 2, Номер 1, 2020, С. 43-150.<https://na-journal.ru/1-2020-filologiya-lingvistika/1998-koncept-lichnoe->

[prostranstvo-v-anglijskoj-i-kyrgyzskoj-lingvokulturah](https://elibrary.ru/item.asp?id=42719086)

<https://elibrary.ru/item.asp?id=42719086>

133. Хабибуллаева Н. З. Вербализация категории пространства в английской и кыргызской лингвокультурах: фразеологический аспект. Журнал “Вестник КРСУ”, 2022. Том 22. № 6, С. 100-105. DOI 10.36979/1694-500X-2022-22-6-100-105 <http://vestnik.krsu.edu.kg/archive/178/7359>

134. Хабибуллаева Н. З. Психолингвистический эксперимент как средство определения смыслового наполнения концепта «пространство». Журнал “Вестник КРСУ”, 2022. Том 22. № 6, С. 106-111. DOI 10.36979/1694-500X-2022-22-6-106-111. <http://vestnik.krsu.edu.kg/archive/178/7360>

135. Хабибуллаева Н. З., Токтосунова З.Р. Символизм концепта пространства в картине мира кыргызского языка. International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 4-5 (91), 2024. DOI:10.24412/2500-1000-2024-4-5-80-83. DOI: 10.24412/2500-1000-2024-4-5-80-83, <https://cyberleninka.ru/article/n/simvolizm-kontsepta-prostranstva-v-kartine-mira-kyrgyzskogo-yazyka/viewer>

136. Хабибуллаева Н. З., Байгазиев Д. Т., Кельдибекова А. С., Джумалиева Г. К., Найманова Ч. К. Perception of Kyrgyz music as a factor of motivation to a healthy lifestyle: Survey. Визиндекс SCOPUS BIO Web of Conferences 120, 01052, 2024. <https://doi.org/10.1051/bioconf/202412001052>, https://www.bio-conferences.org/articles/bioconf/abs/2024/39/bioconf_mbfa2024_01052/bioconf_mbfa2024_01052.html

137. Хабибуллаева Н. З., Бейшенова Ж. А., Кельдибекова А. С., Н. З., Джумалиева Г. К., Найманова Ч. К. From linguistics to psychology: The concept of “success” in English culture through the prism of intentionality and healthy lifestyle (article) BIO Web of Conferences 120, 01069, 2024. <https://doi.org/10.1051/bioconf/202412001069>, https://www.bio-conferences.org/articles/bioconf/abs/2024/39/bioconf_mbfa2024_01069/bioconf_mbfa2024_01069.html

138. Шүкүров, Ж. Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкыштар жөнүндө [Текст] / Ж. Шүкүров // Тр. ин-та яз. и лит. АН КиргССР. – 1956. – Вып. 7. – 29-36 б.

139. Ысакулов, К. Ы. Английские пространственные предлоги и их соответствия в кыргызском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / К. Ы. Ысакулова. – Бишкек, 1995. – 19 с.
140. Эгембердиев, Р. Э. Фразеологизмы в эпосе «Манас» [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Р. Э. Эгембердиев. – Фрунзе, 1979. – 178 с.
141. Эгембердиев, Р. Э. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы [Текст]: филология илим д-ра ... дис. автореф. / Р. Э. Эгембердиев. – Бишкек, 2012. – 45 б.
142. Эльянова, Н. М. Некоторые трудности английского языка [Текст]: лекс. справ.: пособие для студентов/Н. М. Эльянова, М. Д. Лейн. – Л.: Учпедгиз, 1963. – 248 с.
143. Юдахин, К. К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К. К. Юдахин. – Фрунзе, Киргиз. сов. энцикл., 1985. – Кн. 1: А–К. – 503 с.
144. Яковлева, Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия)[Текст] / Е. С. Яковлева. – М.: Гнозис, 1994. – 344 с.
145. Яковлева, Е. С. Пространство умозрения и его отражение в русском языке [Текст]/Е. С. Яковлева // Логический анализ языка. Языки пространства / отв. ред.: Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М., 2000. – С. 268–277.
146. Чейф, У. Л. Значение и структура языка [Текст] / У. Л. Чейф; пер. с англ. Г. С. Щур. – М.: Прогресс, 1975. – 430 с.
147. Чакоян, Л. П. Синтаксис диалогической речи современного английского языка [Текст]: учеб. пособие для студентов ин-тов иностр. яз. / Л. П. Чакоян. – М.: Высш. шк., 1979. – 168 с.
148. Bissel, С. Н. Prepositions in French and English [Text] / С. Н. Bissel. – New York: Smith, 1947. – 261 p.
149. Dijk, S. С. Functional grammar [Text] / S. С. Dijk. – Amsterdam; New York; Oxford: North-Holland Publ. Comp., 1979. – 230 p.
150. Einstein, A. Vorwort [Text] / A. Einstein // Jammer M. Concepts of Space. – Cambridge (Mass.), 1953. – P. 3–19.

151. Filipec, I. Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie und System des Wortschatzes [Text] / I. Filipec // Travaux linguistiques de Prague. – 1966. – N 2. – P. 257–267.
152. Gürtler, L. Kontrastive Grammatik, Kommunikativ: Arbeitsmöglichkeiten und Deutschunterricht [Text] / L. Gürtler. – Tübingen: Narr, 1981. – 206 p.
153. Hall, E. T. The Silent Language [Text] / E. T. Hall. – New York; London; Toronto [et al.]: Doubleday, 1959. – xii, 115 p.
154. Hall, E. T. Beyond Culture [Text] / E. T. Hall. – New York: Doubleday, 1976. – 256 p.
155. Hornby, A. S. The advanced learner's dictionary of current English [Text] / A. S. Hornby, E. V. Gatenby, H. Wakefield. – Ставрополь: Сенгилей, 1992. – III: Q-Z. – 509 p.
156. Miller, G. A. Language and Perception [Text] / G. A. Miller, P. N. Johnson-Lair. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 760 p.
157. Moon, A. R. Functional grammar [Text] / A. R. Moon. – London: Edward Arnold Ltd., 1959. – 207 p.
158. Palek, B. Hyper-syntax as a potential typological parameter [Text] / B. Palek // Travaux linguistiques de Prague. – Prague, 1971. – N 4. – P. 97–106.
159. Piaget, J. La representation de l'espace chez l'enfant [Text] / J. Piaget, D. Inhelder. – Paris: Presses Universitaires de France, 1948. – 581 p.
160. Wierzbicka, A. Semantics, Culture And Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations [Text] / A. Wierzbicka. – New York : Oxford University Press, 1992. – 487 p.
- АНАЛИЗГЕ ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАР:
161. Словарь употребительных английских пословиц [Текст] / [М. В. Буковская, С. И. Вяльцева, З. И. Дубянская и др.]. – 3-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1990. – 240 с.
162. Русско-кыргызский словарь [Текст] / под ред. К. К. Юдахина. – Бишкек: Шам, 2000. – 992 с.
163. The Sunday Times [Text]. – 2000. – Vol. 34, N 38.
164. The Times [Text]. – 2002. – Vol. 159, N 4.

165. Forsyth, F. The Deceiver [Text] / F. Forsyth. – New York :Bantam Books, 1991. – 480 p.

ЭЛЕКТРОНДУК БУЛАКТАР

166. Cambridge Advanced Learner's Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/under-the-same-roof>

167. Collins Dictionary: <https://www.collinsdictionary.com/us/sentences/english/ends-of-the-earth>

168. Ludwig Corpus: <https://ludwig.guru/s/within+four+walls>

169. Merriam-Webster: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/under%20someone's%20thumb>

170. British National Corpus (BNC) <https://www.english-corpora.org/coca/compare-bnc.asp>

171. <https://staff.tiame.uz/storage/users/265/books/nEahWgCuMt5clJsvTCUFV8cD07vC163sr3eN2jSQ.pdf>

172. Ludwig Corpus: <https://ludwig.guru/s/within+four+walls>

173. FineDictionary.com: <https://www.finedictionary.com/Under%20open%20sky.html>

174. The Free Dictionary: <https://idioms.thefreedictionary.com/there+is+no+place+like+home>

175. Wilder, L. I. (1944) These Happy Golden Years. <https://ebook-mecca.com/online/These%20Happy%20Golden%20Years%20-%20Laura%20Ingalls%20Wilder.pdf>

176. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>

177. https://idioms.en-academic.com/57312/one%2527s_nose_is_in_the_air?utm_source=chatgpt.com

178. https://en.wikisource.org/wiki/Polish_Fairy_Tales/The_Whirlwind?utm_source=chatgpt.com

179. William Cullen Bryant (1817) <https://chatgpt.com/>

180. <https://tamgasoft.kg/makaldar/>

181. <https://ru.scribd.com/document/597899514/Gusak-t-m-Modern-English-Grammar-in-Practice-Guidebook-and-w>